

Stanovništvo

INSTITUT DRUŠTVENIH NAUKA
CENTAR ZA DEMOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA

SADRŽAJ:

Miloš Bešić Etnička distanca u Crnoj Gori deset godina nakon sticanja nezavisnosti

Gordana Matković The welfare state in Western Balkan countries: challenges and options

*Mariana Lukić Tanović,
Draško Marinković, Aleksandar Majić* Promena broja stanovnika Grada Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu 1991-2013

Valentina Ivanić Aktivno starenje i preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji

Svetlana Vladimirovna Riazanova Migrants and Conflicts within the Local Ummah of the Perm Krai: A Playing Card or a Social Actor?

OSVRTI I PRIKAZI

STANOVNIŠTVO

Godina LVII, januar – jun 2019, broj 1

CENTAR ZA DEMOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA
INSTITUTA DRUŠTVENIH NAUKA

DRUŠTVO DEMOGRAFA SRBIJE

STANOVNIŠTVO

Godina LVII, broj 1
januar-jun 2019

Izdavač

Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja
Kraljice Natalije 45, Beograd (Srbija)
www.idn.org.rs; +381 11 3613892
stnv@idn.org.rs

Suizdavač

Društvo demografa Srbije
Kraljice Natalije 45, Beograd (Srbija), www.dds.org.rs

Glavni urednik

Vladimir NIKITOVIĆ, Institut društvenih nauka, Beograd, Srbija

Izdavački savet

Mirjana BOBIĆ, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
Branislav S. ĐURĐEV, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Srbija
Attila MELEGH, Institut za demografska istraživanja & Univerzitet Corvinus, Budimpešta, Mađarska
Alain PARANT, Futuribles International, Pariz, Francuska
Milena SPASOVSKI, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija

Redakcija

Daniela ARSENOVIĆ, Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, Srbija
Mirjana DEVEDŽIĆ, Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
Byron KOTZAMANIS, Fakultet inženjerskih nauka, Univerzitet u Tesaliji, Volos, Grčka
Miladin KOVAČEVIĆ, Republički zavod za statistiku Srbije, Beograd, Srbija
Mina PETROVIĆ, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
Biljana RADIVOJEVIĆ, Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Srbija
Mirjana RAŠEVIĆ, Institut društvenih nauka, Beograd, Srbija
Jean-Paul SARDON, Institut National d'Etudes Démographiques (INED), Pariz, Francuska

Ašistent urednika

Ivana MAGDALENIĆ, Institut društvenih nauka, Beograd

Tehnički urednik

Marina ZELIĆ, Institut društvenih nauka, Beograd

Lektor za engleski jezik

Nick JOHNS-WICKBERG

Dizajn korica

Branko LUKIĆ

STANOVNIŠTVO se indeksira u: *CEEOL*, *CNKI*, *DOAJ*, *doiSerbia*, *EBSCO* i *SCOPUS*.

Štampa: Tehnološko-metalurški fakultet Univerziteta u Beogradu, Karnegijeva 4, Beograd (2019)

Tiraž: 250

STANOVNIŠTVO izlazi dva puta godišnje.

Izdavanje časopisa *Stanovništvo* finansijski je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Na osnovu rešenja Ministarstva za nauku i tehnologiju br. 413-00-222/2002 od 26.2.2002. časopis *Stanovništvo* je oslobođen plaćanja opšteg poreza na promet.

Članci objavljeni u časopisu mogu se besplatno preuzeti sa sajta časopisa <http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV> (režim „otvoreni pristup”) i distribuirati u edukativne, nekomercijalne svrhe u skladu sa modulom licence *Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno 4.0 Srbija*

STANOVNIŠTVO

Volume LVII, No. 1

January-June 2019

Publisher

Institute of Social Sciences – Demographic Research Centre
Belgrade (Serbia), Kraljice Natalije St 45
www.idn.org.rs; +381 11 3613892
stnv@idn.org.rs

Co-Publisher

Association of Demographers of Serbia
Belgrade (Serbia), Kraljice Natalije str. 45, www.dds.org.rs

Editor-in-Chief

Vladimir NIKITVIĆ, Institute of Social Sciences, Belgrade

Advisory board

Mirjana BOBIĆ, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
Branislav S. ĐURĐEV, Faculty of Sciences, University of Novi Sad, Serbia
Attila MELEGH, Demographic Research Institute & Corvinus University of Budapest, Hungary
Alain PARANT, Futuribles International, Paris, France
Milena SPASOVSKI, Faculty of Geography, University of Belgrade, Serbia

Editorial board

Daniela ARSENOVIĆ, Faculty of Sciences, University of Novi Sad, Novi Sad (Serbia)
Mirjana DEVEDŽIĆ, Faculty of Geography, University of Belgrade, Serbia
Byron KOTZAMANIS, School of Engineering, University of Thessaly, Volos, Greece
Miladin KOVAČEVIĆ, Statistical Office of the Republic of Serbia, Belgrade, Serbia
Mina PETROVIĆ, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia
Biljana RADIVOJEVIĆ, Faculty of Economics, University of Belgrade, Serbia
Mirjana RAŠEVIĆ, Institute of Social Sciences, Belgrade, Serbia
Jean-Paul SARDON, French Institute for Demographic Studies (INED), Paris, France

Assistant editor

Ivana MAGDALENIĆ, Institute of Social Sciences, Belgrade

Layout editor

Marina ZELIĆ, Institute of Social Sciences, Belgrade

English language editor

Nick JOHNS-WICKBERG

Cover design

Branko LUKIĆ

STANOVNIŠTVO is indexed in: *CEEOL*, *CNKI*, *DOAJ*, *doiSerbia*, *EBSCO* i *SCOPUS*.

Printed by: University of Belgrade, Faculty of Technology and Metallurgy; Belgrade, Kamegijeva str. 4 (2019)

Circulation: 250

STANOVNIŠTVO is issued semiannually.

The publishing of *Stanovništvo* is financially supported by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia. Based on the decision of the Ministry No. 413-00-222/2002 from 02/26/2002, the journal *Stanovništvo* is exempt from the general sales tax.

All articles can be downloaded free of charge from the journal website
<http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV> ("open access") and distributed under the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Serbia License*.

SADRŽAJ

ČLANCI

- Miloš Bešić*
Etnička distanca u Crnoj Gori deset godina nakon sticanja nezavisnosti 1
- Gordana Matković*
Država blagostanja u zemljama Zapadnog Balkana: izazovi i opcije 27
- Mariana Lukić Tanović, Draško Marinković, Aleksandar Majić*
Promena broja stanovnika Grada Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu 1991-2013 53
- Valentina Ivanić*
Aktivno starenje i preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji 71
- Svetlana Vladimirovna Riazanova*
Migranti i sukobi u lokalnoj umi permskog regiona:
Pioni ili stvarni društveni akteri? 97

OSVRTI

- Marko Galjak*
Anketa o generacijama i rodu na teritoriji bivše Jugoslavije?
Regionalni sastanak Programa generacija i roda za jugoistočnu Evropu,
Zagreb, 13. septembar 2018. 113

PRIKAZI

- Vladimir Mentus*
Evropsko društveno istraživanje i Srbija 119

AUTORI U OVOJ SVESCI 123

UPUTSTVO ZA AUTORE 127

CONTENTS

ARTICLES

- Miloš Bešić*
Ethnic Distance in Montenegro 10 Years after Gaining Independence 1
- Gordana Matković*
The welfare state in Western Balkan countries: challenges and options 27
- Mariana Lukić Tanović, Draško Marinković, Aleksandar Majić*
Population changes in the City of East Sarajevo in the intercensal period
from 1991 to 2013 53
- Valentina Ivanić*
Active aging and prerequisites for silver entrepreneurship in Serbia 71
- Svetlana Vladimirovna Riazanova*
Migrants and Conflicts within the Local Ummah of the Perm Krai:
A Playing Card or a Social Actor? 97

REVIEWS & REFLECTIONS

- Marko Galjak*
Generations & Gender Survey in the Territory of the Former Yugoslavia?
Regional Meeting of the Generation and Gender Program
for Southeast Europe, Zagreb, September 13, 2018 113

SHORT REVIEWS

- Vladimir Mentus*
European Social Survey and Serbia 119

AUTHORS FOR THIS ISSUE 125

SUBMISSION GUIDELINES 133

Etnička distanca u Crnoj Gori deset godina nakon sticanja nezavisnosti

MILOŠ BEŠIĆ¹

SAŽETAK

U ovom radu predstavljamo rezultate longitudinalnog istraživanja etničke distance u Crnoj Gori. Osnovni cilj istraživanja bio je da se utvrde promene stepena međuetničkog distanciranja koje su nastale od 2013. do 2018. godine. Pretpostavke na kojima počiva merenje razlika u etničkom distanciranju tiču se snažnih promena u pogledu ukupne političke konstelacije i delovanja političkih faktora na međuetničku distancu. Podaci ukazuju da je u ovom periodu porastao nivo međuetničkog i ukupnog etničkog distanciranja, što posledično u multietničkoj državi predstavlja izvor potencijalne ukupne političke nestabilnosti. Povećanje stepena međuetničkog distanciranja merimo gotovo u svim aspektima, a naročito kada je

reč o distanci koju iskazuju Albanci prema drugim etničkim skupinama. Metodološki, u istraživanjima je korišćena ekstenzivna Bogardusova skala za istraživanje socijalne distance. Kada je o samom merenju reč, rad se oslanja na analize trenda i regresione metode, kako bi se obezbedila preciznost merenja efekta protoka vremena na porast etničkog distanciranja. Konačno, rad kritički preispituje moguće faktore identifikovanih trendova rasta etničke distance.

KLJUČNE REČI

Crna Gora | etnička distanca | regresiona analiza | Bogardusova skala | društveni rascep

¹ Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu | ✉ besicmilos@gmail.com

DRUŠTVENI I POLITIČKI KONTEKST

Crna Gora je poslednja republika bivše Jugoslavije koja je stekla nezavisnost. Takođe, Crna Gora je jedinstvena i po tome što je to jedina zemlja u kojoj nije došlo do smene vlasti od početka tranzicije do danas. Politička elita u ovoj zemlji preuzela je vlast pre raspada Jugoslavije, dakle, još u periodu kraha socijalističkog uređenja, zatim je ta ista elita održavala vlast uz snažnu identifikaciju sa Srbijom i politikom koju je Srbija vodila, da bi nakon raskola u vladajućem DPS-u, ta ista elita preuzela independističku platformu, i na tim osnovama ostvarila nezavisnost. Upravo u tom periodu sticanja nezavisnosti, dolazi da ključnog socijalnog rascepa koji i danas odlikuje ukupan društveni i politički život u Crnoj Gori (Bešić i Spasojević 2018). Ukratko, nakon 1997. god. i rascepa u vladajućoj partiji, čitavo društvo se deli na one koji podržavaju nezavisnu Crnu Goru, i na one koji su u to vreme bili za ostanak sa Srbijom. Ovi prvi su insistirali na identifikaciji sa Zapadom, dok su ovi drugi doživljavali Srbiju kao svoju maticu, i imali snažnu identifikaciju sa Rusijom. Nesmenljivost vlasti, uz dramatične promene ideološke matrice i ukupnih vrednosti na kojima počiva crnogorsko društvo, može se objašnjavati na različite načine (Komar i Živković 2016). Rascep koji je nastao imao je snažne posledice na međuetničke odnose, imajući u vidu da su oni koji se izjašnjavaju kao Srbi snažno podržavali ideju ostanka u zajedničkoj državi

sa Srbijom, dok su oni koji se izjašnjavaju kao Crnogorci insistirali na samostalnoj državi. Važno je istaći da između Srba i Crnogoraca ne postoji etnički, već politički sukob. Konsekventno, podela koje su nastale između Srba i Crnogoraca, nisu etničke, već je reč o političkim podelama (Bešić 2001; Keiichi 2007). Kao rezultat ovog procesa, većina u Crnoj Gori koji predstavljaju pravoslavni korpus (Crnogorci i Srbi), podelili su se na dve posebne nacionalne skupine, između kojih je postojala, a i dalje postoji tenzija političkog karaktera. Posledično, Crna Gora je jedina zemlja u regionu, i u Evropi, u kojoj, u novim uslovima, etnička većina (Crnogorci) ima udeo koji je manji od 50% u ukupnoj populaciji.

Procesi sticanja nezavisnosti u Crnoj Gori, dakle, predvođeni su težnjama nesmenljive političke elite da odvoji Crnu Goru od Srbije. Ovi zahtevi bili su istorijski legitimni, jednako kao i zahtevi Srba da ostanu u zajednici sa Srbijom. Naime, istorija Crne Gore je veoma složena po ovom pitanju; i u toj istoriji smenjivali su se periodi identifikacije sa Srbijom i periodi težnje ka nezavisnosti (Troch 2014; Jovanović 1947). I tada, kao i danas, ključnu ulogu odigrale su političke elite, i politika koju su oni vodili. Drugim rečima, strukturalni faktori su delovali dvovalentno, a ishodi su gotovo uvek bili rezultanta izražene političke agenture.

Nakon rascepa 1997. god. u vladajućoj Demokratskoj partiji socijalista, koja je dotad verno pratila srpsku putanju, pitanje crnogorske nezavisnosti,

koje je istovremeno i pitanje identiteta, postaje ključni element aktivnog društvenog rascjepa. Period koji traje od tada do danas, takođe je određen ovim rascjepom. Dva kontekstualna aspekta su veoma važna, iz ove perspektive, kada je reč o međuetničkim odnosima. Prvo, Crna Gora je bila republika u bivšoj Jugoslaviji, te u kupna politička dešavanja na ovom prostoru značajno određuju političke i etničke procese u Crnoj Gori. Drugim rečima, odnosi između Srba i Albanaca, kada je reč o odnosima Beograda i Prištine, svakako će uticati na odnose između ove dve etničke skupine u Crnoj Gori; isto važi i za odnose između Srba i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Drugo, Albanci i Bošnjaci, kao manjinske skupine, su veoma snažno podržavali crnogorsku nezavisnost (Bieber 2003; Bešić i Spasojević 2018). Zapravo, u periodu sticanja nezavisnosti, između Crnogoraca i manjina kreiran je nezvanični savez, s obzirom da su svi oni težili istom cilju – sticanju nezavisnosti. Razlozi Albanaca i Bošnjaka bili su jednostavni, i ogledaju se u potrebi odvajanja od Srbije, koja se tradicionalno, a posebno nakon raspada bivše Jugoslavije, doživljava kao nacionalni neprijatelj. Razumljivo, ovo je podstaklo latentan sukob između Srba, s jedne, i Albanaca i Bošnjaka, sa druge strane. Konačno, postavlja se ozbiljno pitanje trajnosti savezništva Crnogoraca, s jedne, i Albanaca i Bošnjaka, sa druge strane. Naime, ovo savezništvo je bilo uspostavljeno na platformi borbe za nezavisnost – koja je ostvarena; i otvoreno je pitanje – na koji način će se manjine pozicionirati nakon što je ovaj politič-

ki cilj ostvaren. Obe etničke skupine imaju svoje matične države, Albanci potencijalno i dve; a politički sukob između Albanaca i Bošnjaka u okruženju sa Srbima je evidentan, i očito spada u sukobe dugog trajanja. Sve su ovo faktori koje treba imati u vidu posebno prilikom analize međuetničkih odnosa u samoj Crnoj Gori, i za očekivati je da ovi faktori imaju snažan uticaj na etničko distanciranje u Crnoj Gori.

Na kraju, treba imati u vidu ukupnu etničku sliku u Crnoj Gori. Na poslednjem popisu 2011. godine, 44,98% građana se izjasnilo kao Crnogorci, a 28,73% kao Srbi (Monstat 2019). Napominjemo da je još 1991. godine u Crnoj Gori bilo 61,9% Crnogoraca, i “samo” 8,3% Srba. Važno je istaći da je, bez obzira na procentualnu distribuciju, identitet ove dve etničke skupine bio je dominantno srpski, tačnije, crnogorski identitet nije isključivao srpski, već je bio njegov sastavni deo. Nakon isticanja platforme crnogorske nezavisnosti, međutim, veliki broj Crnogoraca se jednostavno počeo izjašnjavati kao Srbi; a ovo se desilo na prvom popisu nakon raskola u DPS-u, dakle, 2001. godine (tada je bilo 43,2% Crnogoraca, i 32% Srba). Dalje, danas je u Crnoj Gori 13% Bošnjaka i Muslimana; i oni se mogu smatrati jedinstvenom etničkom skupinom, s obzirom da je jedina razlika u tome – da li u izjašnjavanju koriste tradicionalnu nominalizaciju iz perioda SFRJ (Musliman), ili pak ističu identifikaciju sa novoformiranom državom Bosnom i bošnjačkim etničkim korpusom. Ključno je da jedni druge doživljavaju kao pripadnike iste

etničke skupine, te da između njih ne postoji politički raskol. Konačno, broj Albanaca u Crnoj Gori je stabilan decenijama, i on iznosi oko 5%. Hrvata ima manje od 1%, a indikativno je da je i procenat „ostalih“ na poslednjem popisu relativno visok (preko 8%).

U ovom radu ćemo najpre postaviti teorijski i hipotetički okvir istraživanja. U drugom delu predstavimo podatke i merenje međuetničke, kao i ukupne etničke distance. Zatim ćemo koristiti multivarijantne statističke metode kako bi precizno identifikovali stepen promena etničkog distanciranja. Na kraju ćemo u zaključcima sumirati sve nalaze i ponuditi moguća teorijska objašnjenja.

Konceptualni i hipotetički okvir istraživanja

Razvoj etničkog identiteta je složen proces koji traje čitavog života. On obuhvata čitav niz socijalnih relata, koji u procesu socijalizacije utiču na etničku identifikaciju. Etnički identitet, posebno u višenacionalnoj zajednici, predstavlja bazični socijalni identitet i, kao takav, on je temelj formiranja svih ostalih grupnih i statusnih identiteta (Smith 1991). Tajfel (1978), u svojoj teoriji razvoja socijalnog identiteta, ističe da je dinamika unutargrupne (*in-group*) i vangrupne (*out-group*) identifikacije ključna za razvoj grupnog identiteta. Kao rezultat ovog procesa socijalne identifikacije pojedinci povlače jasne granice između „nas“ i „njih“, pri čemu se pozitivni atributi pripisuju grupi kojoj „mi“ pripadamo, a negativni atributi ostalim grupama. Ove pozitivno-negativne kvalifikacije,

koje se pripisuju pripadnicima referentnih društvenih grupa, predstavljaju osnov na kome se percipiraju pripadnici tih grupa. Konsekventno, potencijalni konflikt na etničkoj osnovi ugrađen je u samu konstrukciju grupnih identifikacija.

Multietnička društva na Balkanu potencijalno su konfliktna društva (Deutsch 1966); zato što je nakon sloma socijalizma, nacija postala temelj na kome se gradi država, i osnov političkog identiteta (Bešić 2005). Država, kao nacionalna država u multinacionalnom društvu, predstavlja potencijalni izvor etničkih sukoba (Colletta i Cullen 2000). Snažna identifikacija sa vlastitom etničkom skupinom i povlačenje jasnih granica između etničkih grupa jesu izvor etničkog distanciranja. Prema tome, etničko distanciranje jeste jedan od ključnih indikatora potencijalnih sukoba koji mogu nastati u uslovima narušavanja etničkih odnosa (O' Tuathail i Dahlman 2006). Drugim rečima, s obzirom da su etničke grupe ključni socijalni relati grupne identifikacije, potencijalni sukobi između etničkih grupa mogu imati dalekosežne posledice u društvu koje je multietničko. No, u multietničkom društvu poseban je problem, ne samo činjenica da u njemu postoji veći broj skupina, nego i ukupan raspon u proporcijama između tih grupa. Istraživanja su pokazala da su sukobi mnogo verovatniji u društvima u kojima postoji brožčano dominantna većina, i relativno malobrojna etnička manjina, nego u društvima u kojoj je broj pripadnika manjinskih naroda značajan (Collier 2001). Drugim rečima, odnos između većine i

manjine biće značajno određen proporcijom u ukupnoj zastupljenosti etničkih grupa na nivou čitave populacije.

Prema tome, za naše istraživanje je veoma značajan proces razvoja etničkog identiteta u izrazito višenacionalnom društvu. Ovaj proces je u nekim važnim aspektima drugačiji, s obzirom da li se dešava u manjinskoj ili u većinskoj grupaciji (Olzak 1992). Sa stanovišta etničke socijalizacije, nije isto razvijati vlastiti etnički identitet kao pripadnik većinskog ili manjinskog naroda. Recimo, postoje značajne razlike razvoja etničkog identiteta, npr. kod Srba u Rumuniji, gde su Srbi manjina, i u Srbiji, koja je njihova matična država. Razvoj etničkog identiteta u većinskom kapacitetu podrazumeva „legitiman“ status dominacije i supremacije u odnosu na manjine u „svojoj“ državi. Većinski identitet se, dakako, uvek formira u krajnje pozitivnom svetlu (Clark, Hocevar i Dembo 1980). Sa druge strane, manjinski identitet je uvek ograničen deficitima u pogledu krajnjih socijalnih dometa, i toga su manjinska deca jako svesna od najranijih faza svog razvoja (DeVos 1990). Prema tome, krajnji dometi pojedinca u ukupnoj socijalnoj promociji značajno su ograničeni za pripadnike manjinskih skupina. Pojednostavljeno rečeno, pripadnici etničkih manjina ne mogu, u državi koja „nije njihova“, imati jednake ambicije kao „oni drugi“, kojima ta država legitimno pripada (Fearon 1999).

Upravo je ova konstatacija jedna od ključnih koja ima kapacitet da objasni međuetničke odnose i etničku distancu u Crnoj Gori. Konkretno, u Crnoj Gori

su Crnogorci i Srbi uvek činili većinu. Bez obzira da li su se izjašnjavali kao Srbi ili kao Crnogorci, do kraja '90-ih godina, oni su sebe doživljavali kao pripadnike jedinstvene etničke grupe koja čini „većinu“, i koja živi u „svojoj“, tj. srpskoj državi. Promena matrice vladajuće političke elite krajem '90-ih godina dovodi do političkog (ne i etničkog) sukoba između Crnogoraca i Srba. Ovi prvi sklapaju neformalan savez sa manjinama, u cilju odvajanja Crne Gore od Srbije, kako bi imali „svoju“ državu. Ovi drugi prestaju da budu većina u „svojoj“ državi, nakon referenduma. Sukob je neminovan, i on je politički, a ne etnički, po svojoj prirodi. Ukoliko su oni koji sebe identifikuju kao Srbi razvijali svoj etnički identitet kao većinski, oni smatraju da im, kao pripadnicima većine, pripadaju svi prerogativi dominacije u odnosu na manjine u vlastitoj državi. No, nakon raskola između Crnogoraca i Srba, i ostvarenja crnogorske nezavisnosti, oni koji se izjašnjavaju kao Srbi, u novonastalim uslovima, naprasno moraju da žive u državi koja više ne pripada njima, i u kojoj faktički postaju manjina. Razvijati vlastiti etnički identitet kao većinski, sa svim prerogativima moći koje ovaj podrazumeva, a živeti na istom mestu i u istom društvu u državi u kojoj gube sve attribute supremacije većinskog identiteta, predstavlja snažan izvor ne samo političke, nego i lične, i psihološke frustracije. Sa druge strane, da elaboriramo tezu do kraja, Albanci i Bošnjaci, kao manjina, su veoma snažno podržavali independističku platformu Crnogoraca, jer na taj način njihov manjinski kapacitet jača, a o-

sim toga, odvajaju se od Srbije koja, i istorijski i u nedavnoj političkoj prošlosti (ratovi '90-ih), predstavlja suprotstavljenu stranu i etničkog neprijatelja.

Ovo je osnov našeg hipotetičkog okvira, i stoga je veoma značajno, ne samo meriti stepen etničkog distanciranja, nego i utvrditi trendove, dakle, promene u stepenu međuetničkog distanciranja koje se dešavaju protokom vremena. Naime, otvoreno je pitanje koliko dugo može trajati političko savezništvo između Albanaca i Bošnjaka sa jedne, i Crnogorca sa druge strane, imajući u vidu da je nezavisnost Crne Gore, pa prema tome i ključni manjinski cilj, ostvarena, i jednako imajući u vidu tradicionalne istorijske i kulturne razlike između njih. Sa druge strane, nezadovoljstvo kod Srba, nastalo usled promene statusa iz većinskog u manjinski identitet, i gubitak „svoje“ države, verovatno se ne može tretirati kao privremeno. Pre će biti da će posledice ovog nezadovoljstva biti dugog trajanja, te da će Srbi nastaviti da insistiraju na povratku svojih legitimnih (čitaj: većinskih) prava u svojoj (čitaj: srpskoj) državi.

Hipoteze u ovom istraživanju proističu iz teorijskih premisa koje smo izneli. Prvo, mi pretpostavljamo da će se povećati nivo etničkog distanciranja u poslednjih pet godina između Srba sa jedne, i Albanaca i Bošnjaka sa druge strane. Dodatno, pretpostavljamo da će se, usled složene političke situacije u okruženju (pitanje kosovske¹ nezavisnosti), etnička distanca

povećati, naročito kada je reč o odnosima između Srba i Albanaca. Kada je reč o Bošnjacima, očekujemo povišen nivo etničkog distanciranja, u periodu od prethodnih pet godina, kod pripadnika ove etničke skupine, u odnosu na Srbe, usled povećanih tenzija koje postoje između ove dve etničke grupe u Bosni i Hercegovini. Konačno, jačanjem sveukupne političke pozicije Albanaca u regionu, naša hipoteza je da će oni iskazivati veći stepen etničkog distanciranja u odnosu na sve ostale grupe danas, nego što je to bio slučaj pre pet godina. Kada je reč o većinskoj grupi (Crnogorcima), ne očekujemo snažne promene etničkog distanciranja pripadnika ove grupe u odnosu na pripadnike ostalih grupa.

METOD, PODACI I MERENJE

U radu smo koristili rezultate istraživanja etničke distance koje je realizovao CEDEM 2013. i 2018.² Oba istraživanja su koristila identičnu proceduru uzorkovanja – višestepeni stratifikovani uzorak, sa slučajnim izborom ispitanika u izabranim popisnim krugovima. U oba istraživanja, uzorak je reprezentativan za celokupnu punoletnu populaciju Crne Gore, što znači da je etnička struktura u uzorcima približna onoj koja je evidentirana popisom 2011. U tabeli 1 je prikazan broj ispitanika za sve relevantne sociodemografske varijable koje smo koristili.

² Centar za demokratiju i ljudska prava, najistaknutija je istraživačka organizacija u Crnoj Gori. Napominjemo da je značajan broj naučnih radova objavljen na osnovu podataka istraživanja ove organizacije.

¹ Kosovo koristimo kao teritorijalnu odrednicu u skladu sa rezolucijom Saveta bezbednosti 1244.

Tabela 1 Sociodemografske karakteristike ispitanika

	Kategorije	N-2013	N-2018
Pol	Muški	421	504
	Ženski	369	496
	Total	790	1000
Starost	18-24	106	156
	25-34	194	215
	35-44	170	224
	45-54	129	144
	55-64	124	144
	65+	61	93
	Total	784	976
	Obrazovanje	Osnovna škola ili manje	70
Srednja stručna sprema treći stepen		144	186
Četvorogodišnja srednja školu		365	403
Viša škola		77	99
Visoka škola		126	209
Prihod	Total	782	996
	Nizak prihod	309	297
	Srednji prihod	245	324
	Visok prihod	228	341
	Total	782	962

Merenje etničke distance je obavljeno identičnim upitnikom u oba istraživanja, a za samo merenje – korišćena je tradicionalna Bogardusova skala (Bogardus 1925). Ova skala meri stepen ne/prihvatanja određenih relacija sa pripadnicima drugih društvenih skupina (u našoj situaciji: etničkih grupa). Metodološki, reč je o Gutmanovoj skali; dakle, kumulativna je po svojim metrijskim karakteristikama, s obzirom da svaka sledeća relacija pretpostavlja veći stepen bliskosti sa pripadnicima drugih grupa. Za potrebe ovih istraživanja, inicijalna sedmostepena Bogardusova skala je proširena sa još dva ajtema, te je konačni spisak ajtema u instrumentu sadržao sledeće odnose:

1. Da stalno živi u mojoj državi
2. Da stanuje u mom susedstvu, u istoj zgradi ili ulici

3. Da mi bude saradnik na poslu
4. Da mi bude pretpostavljeni na poslu
5. Da bude vaspitač mojoj djeci
6. Da se s njim družim i posećujem
7. Da ima rukovodeći položaj u mojoj državi
8. Da budemo u daljem srodstvu putem braka sa rođacima
9. Da budemo u bliskom srodstvu putem vlastitog braka ili dece.

Ova skala primenjena je za ispitivanje odnosa ispitanika prema pripadnicima svih ključnih etničkih skupina u Crnoj Gori, a to su: Crnogorci, Srbi, Bošnjaci, Albanci i Hrvati. U merenju međuetničke distance ispituje se etničko distanciranje ispitanika prema svim ovim skupinama. Međutim, s obzirom da je Hrvata manje od 1% u populaciji, i konsekvntno jako malo u dva relevantna uzorka, merili smo

distanca prema Hrvatima, ali ne i distancu koju Hrvati iskazuju prema pripadnicima drugih etničkih grupa. U

tabeli 2 priloženi su rezultati merenja međuetničke distance za sve odnose.

Tabela 2 Međuetnička distanca u Crnoj Gori – distribucija po svim odnosima (%)

Distanca prema	Etnička pripadnost	Godina istraživanja	Da živi u mojoj državi	Komsija	Saradnik na poslu	Pretpostavljeni na poslu	Vaspitač mojoj deci	Da se družimo	Rukovodeći položaj u mojoj državi	Dalje srodstvo	Blisko srodstvo
Crnogorcima	Srbin	2013	3,1	2,7	8,5	13,8	12,1	10,3	18,8	8,0	8,0
		2018	2,8	3,5	5,3	8,9	8,5	3,2	13,5	4,6	8,9
	Bošnjak	2013	1,9	4,4	5,6	10,6	9,4	11,3	15,6	38,1	50,6
		2018	4,2	5,0	7,0	16,9	16,9	14,8	22,7	54,9	65,5
	Albanac	2013	0,0	2,0	2,0	6,0	2,0	2,0	8,0	14,0	22,0
		2018	6,5	13,0	19,6	26,1	28,3	23,9	26,1	41,3	63,0
Crnogorac	2013	5,7	5,1	7,2	9,9	8,4	7,2	15,0	7,5	8,4	
	2018	3,3	2,9	4,1	7,8	6,3	3,7	12,5	4,9	8,2	
Srbima	Bošnjak	2013	7,5	15,6	16,9	24,4	28,8	20,0	35,6	56,9	68,1
		2018	12,0	9,9	12,7	31,0	31,0	24,6	52,8	70,4	75,4
	Albanac	2013	20,0	26,0	16,0	30,0	30,0	22,0	42,0	58,0	60,0
		2018	15,2	28,3	30,4	39,1	41,3	41,3	50,0	80,4	89,1
	Crnogorac	2013	12,3	14,1	15,3	23,1	26,0	17,4	33,8	37,1	49,7
		2018	10,2	12,7	15,2	24,5	25,6	16,4	40,5	39,8	57,5
Bošnjacima	Srbin	2013	23,2	28,6	27,2	44,2	48,7	36,6	54,0	64,7	69,6
		2018	22,1	27,4	28,1	45,6	49,5	35,9	63,9	65,4	77,3
	Albanac	2013	12,0	14,0	8,0	14,0	18,0	10,0	16,0	28,0	24,0
		2018	23,9	28,3	32,6	37,0	45,7	50,0	56,5	80,4	87,0
	Crnogorac	2013	18,9	23,1	21,9	33,2	38,0	30,2	51,2	51,5	62,0
		2018	26,2	31,4	32,6	41,8	47,2	37,5	53,3	53,8	69,4
Albancima	Srbin	2013	33,0	43,8	41,1	56,3	69,6	57,6	69,2	67,9	74,1
		2018	44,5	56,6	52,3	63,3	67,3	62,6	74,4	79,4	84,5
	Bošnjak	2013	5,6	11,9	16,3	25,0	41,9	20,6	43,1	53,1	67,5
		2018	14,8	18,4	28,2	40,4	50,7	44,4	55,6	71,8	75,9
	Crnogorac	2013	17,1	16,5	18,0	23,1	29,3	22,2	42,2	32,6	43,7
		2018	19,3	22,0	24,1	33,5	37,0	26,3	48,5	42,3	52,6
Hrvatima	Srbin	2013	30,8	41,1	39,3	48,2	59,4	51,8	64,7	60,7	68,3
		2018	35,9	41,6	42,7	54,1	56,3	48,4	67,7	63,4	68,0
	Bošnjak	2013	11,3	17,5	16,3	25,0	35,6	25,6	48,8	58,8	70,6
		2018	23,2	29,6	34,5	45,7	54,9	46,5	57,7	76,1	78,9
	Albanac	2013	24,0	26,0	14,0	30,0	28,0	14,0	44,0	48,0	54,0
		2018	39,1	43,5	45,7	47,8	47,8	45,7	60,9	63,0	78,3

Podaci inicijalno ukazuju na gotovo dramatično povećanje stepena distanciranja Albanaca u odnosu na pripadnike svih ostalih etničkih grupacija. Tako, npr. kada je reč o najosetljivijem odnosu, podaci ukazuju da je

2013. godine 22% Albanaca smatralo nepoželjnim brak sa Crnogorcima, a danas to iznosi čitavih 65,5%. I u svim drugim odnosima, oni koji pripadaju Albanskoj etničkoj zajednici, u značajno, gotovo dramatično većoj meri

se distanciraju od Crnogoraca danas, nego što je to bio slučaj pre pet godina. Albanci se, međutim, danas distanciraju u većoj meri i prema pripadnicima svih ostalih etničkih skupina, a ne samo prema Crnogorcima. Ovaj porast merimo ne samo u odnosu na Srbe, koje smo teorijski identifikovali kao potencijalnu grupu gde je za očekivati porast distance, nego i u odnosu na druge manjinske grupe, tj. Bošnjake i Hrvate. Sa druge strane, utvrđujemo i reciprocitet, dakle, kod svih odnosa merimo viši stepen distanciranja pripadnika svih etničkih grupa u odnosu na Albance. Ovo uključuje i značajno veći stepen distanciranja Bošnjaka prema Albancima. Drugim rečima, inicijalni podaci ukazuju da je povećano distanciranje između Albanaca i svih ostalih etničkih grupa, i ovo povećanje je obostrano, s tim što je od strane Albanaca prema drugim etničkim grupama porast distanciranja intenzivniji.

Kada je o Srbima reč, ključan je podatak da pripadnici ove etničke grupe iskazuju niži nivo distanciranja u odnosu na Crnogorce, nego što je to bilo pre pet godina; a važi i obrnuto, dakle, Crnogorci iskazuju niži nivo distanciranja u odnosu na Srbe danas, u odnosu na 2013. godinu. Valja napomenuti da ovaj nivo distance nikada nije ni bio visok. Indikativno je, međutim, kada je reč o međuetničkoj distanci između Crnogoraca i Srba, da je u oba istraživanja najosetljiviji odnos: „da ima rukovodeći položaj u mojoj državi“. Pojednostavljeno rečeno, ogromna većina Crnogoraca nema problema da sa Srbima ulazi u najprirodnije odnose (kao što je npr. brak) i

obrnuto, ali je veći broj onih Crnogoraca koji ima problem da Srbi imaju rukovodeći položaj u državi, a važi i obrnuto. Ovaj jednostavan podatak ukazuje da je distanca između Srba i Crnogoraca po svom karakteru politička, a ne etnička. No, mereno i ovim najosetljivijim odnosom, beležimo trendove smanjenja distanciranja Srba u odnosu na Crnogorce i obrnuto. Kada je reč o odnosu pripadnika srpske etničke skupine prema manjinama, merimo blage progresivne trendove, dakle, Srbi se u većoj meri distanciraju u odnosu na sve ostale manjinske narode, nego što je to bio slučaj pre pet godina.

Bošnjaci se u značajno većoj meri distanciraju prema pripadnicima svih drugih etničkih grupa, i to u svim odnosima, a ovo se naročito odnosi na Albance. Prema tome, iz nekog razloga, danas se Bošnjaci veoma snažno etnički distanciraju od Albanaca, a već smo utvrdili da je distanca u porastu i u obrnutom smeru (Albanci prema Bošnjacima).

Crnogorci se danas, kao većinska grupa, kao što smo već rekli, u manjoj meri distanciraju u odnosu na Srbe, nego što je to bio slučaj pre pet godina. Ponavljamo, zato što je nalaz važan, čak i ovaj nizak nivo distanciranja je političke prirode, s obzirom da je najosetljiviji odnos „rukovodeći položaj u državi“. Kada je reč o odnosu Crnogoraca prema ostalima, merimo blago povećanje etničkog distanciranja većinske grupe u odnosu na manjine. Ovo povećanje je, međutim, neznatno u odnosu na povećanje koje merimo u obrnutom smeru (dakle,

distancu koju iskazuju manjine u odnosu na Crnogorce).

Na kraju, merili smo i distancu prema Hrvatima, ali, kao što smo rekli, usled jako malog broja Hrvata u uzorku, nije bilo moguće meriti distancu Hrvata prema ostalim grupama. Kada je reč o odnosu ostalih prema Hrvatima, utvrdili smo povećani stepen etničkog distanciranja pripadnika svih grupa prema pripadnicima ove etničke grupe. Ovo povećanje, međutim, izraženije je kada je reč o odnosu Albanaca i Bošnjaka prema Hrvatima, nego kada je reč o odnosu Srba i Crnogoraca prema pripadnicima ove etničke grupe.

U cilju preciznijeg merenja međuetničke distance, formirali smo skoro sve distanciranja prema svakoj etničkoj grupi. Skorovi su jednostavni kumulativni zbir svih odnosa koji su kodirani kao 1 (ne prihvata odnos) i 0 (bez distance/prihvata odnos). Pošto je bilo 9 odnosa distanciranja, uz naravno, nulti (bez distance), formirani skor predstavlja desetostepenu skalu distance prema svakoj etničkoj skupini koja se kreće u rasponu od 0 (nema distance) do 9 (maksimalna distanca). Rezultate merenja međuetničke distance za dva posmatrana perioda prilažemo u tabeli 3.

Tabela 3 Ukupna međuetnička distanca u Crnoj Gori između svih grupa

		2013	2018
Distanca prema Crnogorcima	Crnogorac	0,000	0,000
	Srbin	0,853	0,592
	Bošnjak	1,475	2,077
	Albanac	0,580	2,478
	F test	F(3.764)=40,351, p<0,001	F(3.963)=105,264, p<0,001
Distanca prema Srbima	Crnogorac	0,743	0,536
	Srbin	0,000	0,000
	Bošnjak	2,738	3,197
	Albanac	3,040	4,152
	F test	F(3.764)=76,354, p<0,001	F(3.963)=178,362, p<0,001
Distanca prema Bašnjacima	Crnogorac	2,287	2,417
	Srbin	3,969	4,135
	Bošnjak	0,000	0,000
	Albanac	1,440	4,413
	F test	F(3.764)=71,458, p<0,001	F(3.963)=77,903, p<0,001
Distanca prema Albancima	Crnogorac	3,299	3,920
	Srbin	5,125	5,840
	Bošnjak	2,850	3,993
	Albanac	0,000	0,000
	F test	F(3.764)=45,609, p<0,001	F(3.963)=46,526, p<0,001
Distanca prema Hrvatima	Crnogorac	2,446	3,045
	Srbin	4,643	4,754
	Bošnjak	3,094	4,465
	Albanac	2,820	4,717
	F test	F(3.764)=21,864, p<0,001	F(3.963)=16,961, p<0,001

Rezultati na precizniji način potvrđuju trendove koje smo identifikovali. Prema tome, merimo neznatno smanjenje međuetničkog distanciranja između Crnogoraca i Srba, neznatno povećani stepen distanciranja Crnogoraca i Srba prema manjinama, značajno povećanje distance Albanaca i Bošnjaka prema Srbima i Crnogorcima, i značajno povećanje međuetničke distance između Albanaca i Bošnjaka. Konačno, prema Hrvatima su pripadnici svih skupina povećali distancu. Takođe, korišćenjem *F* testa identifikujemo razlike između etničkih grupa u ukupnom distanciranju prema svakoj grupi. Podaci ukazuju da su relativne razlike između etničkih grupa veoma povećane kada je reč o distanciranju u odnosu na Srbe i Crnogorce.

Analizu etničke distance upotpunjemo realizacijom nekoliko regresivnih modela. Ključni razlog jeste činjenica da etnička distanca zavisi od čitavog niza faktora koji mogu biti kolinearni. Istraživanja su, naime, pokazala da je stepen obrazovanja veoma značajan prediktor etničkog distanciranja (Hello, Scheepers i Slegers 2006). Dakle, što je viši stepen obrazovanja, niži je stepen etničke distance. Takođe, u istraživanjima se ističe da su i prihodi značajan prediktor etničke distance (Collier 2001). Naime, pojedinci koji imaju viši prihod u istraživanjima iskazuju niži nivo etničke distance u odnosu na one koji imaju niži prihod. U našem slučaju ovo je značajno, stoga što su pripadnici manjina i manje obrazovani i imaju manje prihode u proseku od Crnogoraca. Isto tako, Srbi imaju niži nivo obrazovanja i prihoda u odnosu na

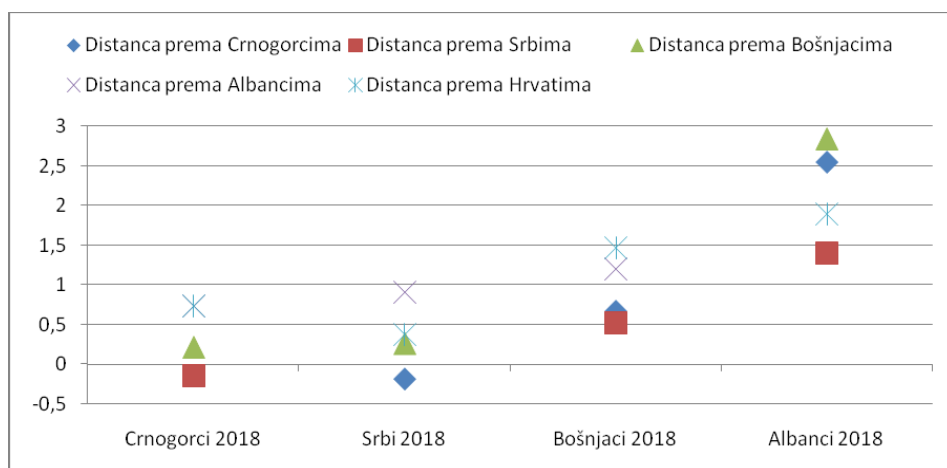
Crnogorce, ali viši u odnosu na Albance i Bošnjake. Konsekventno, postoji mogućnost da viši stepen distanciranja manjina u odnosu na većinu bude rezultanta delovanja efekta obrazovanja i prihoda, a ne etničke pripadnosti. Metodološki, realizovana multivarijantna analiza obezbeđuje merenje efekta etničke pripadnosti, a da se pritom ovaj efekat kontroliše svim drugim relevantnim, potencijalno kolinearnim varijablama. U grafikonu 1 priloženi su regresioni koeficijenti međuetničkog distanciranja za svaku referentnu etničku skupinu. Svaki regresioni koeficijent predstavlja rezultat merenja etniciteta kao dami varijable, na distancu prema jednoj od etničkih skupina (kao zavisnu varijablu). Drugim rečima, svaki regresivni koeficijent predstavlja razliku distanciranju pripadnika te etničke grupe u odnosu na svaku drugu grupu, kada se uporede vrednosti iz 2013. i 2018. godine; dakle, regresioni koeficijenti mere promene u stepenu distanciranja. Pritom, svaki koeficijent kontrolisan je efektom koji na zavisnu varijablu imaju pol, godine starosti, stepen obrazovanja i prihodi.

Podaci ukazuju da najmanje promena merimo kada je reč o distanci koju iskazuju Crnogorci prema drugim etničkim skupinama. Crnogorci danas u odnosu na 2013. godinu iskazuju nešto nižu distancu u odnosu na Srbe, ali ova razlika nije statistički značajna ($B = -0,142$, $p = 0,276$). Takođe, blagoporast distanciranja Crnogoraca u poslednjem istraživanju prema Bošnjacima u odnosu na pre pet godina, nije statistički značajan ($B = 0,210$, $p = 0,302$). Međutim, Crnogorci se

danas u većoj meri distanciraju, kako u odnosu na Albance ($B=0,730$, $p<0,001$) tako i u odnosu na Hrvate ($B=0,733$, $p<0,001$).

Kada je reč o Srbima, oni su neznatno smanjili stepen distanciranja u odnosu na Crnogorce, ali razlika se ne može kvalifikovati kao značajna ($B=-0,192$, $p=0,272$). Takođe, Srbi se danas, u odnosu na 2013. godinu, distanciraju u odnosu na Bošnjake

približno na istom nivou ($B=0,258$, $p=0,400$), a veoma je sličan nalaz i kada je reč o distanciranju Srba u odnosu na Hrvate, dakle, promene u prethodnih pet godina su neznatne ($B=0,375$, $p=0,258$). Međutim, Srbi se u poslednjem istraživanju značajno više distanciraju u odnosu na Albance, nego što je to bio slučaj pre pet godina ($B=0,908$, $p<0,001$).

Grafikon 1 Nestandardizovani regresioni koeficijenti međuetničkog distanciranja – poređenje 2013. i 2018.

Napomena: Vrednost regresionog koeficijenta distanciranja Crnogoraca prema Bošnjacima i Albancima je identična (0,73), te se stoga to ne vidi najjasnije na grafikonu.

Podaci, nadalje, ukazuju, da se Bošnjaci generalno u većoj meri distanciraju danas prema svim etničkim grupama, nego što je to bio slučaj pre pet godina. Pritom, najmanji porast distanciranja koje merimo kod Bošnjaka je distanca prema Srbima, i ovo povećanje nije statistički značajno ($B=0,516$, $p=0,106$). Međutim, već kada je reč o distanci prema Crnogorcima, merimo da se Bošnjaci značajno više distanciraju danas nego 2013. godine ($B=0,663$, $p<0,001$). Još je

značajnije povećano distanciranje Bošnjaka u odnosu na Albance ($B=1,206$, $p<0,001$), a najizraženije povećanje distanciranja koje merimo kod Bošnjaka u pogledu trenda jeste distanca prema Hrvatima ($B=1,472$, $p<0,001$).

Konačno, najveći porast etničkog distanciranja, kao što smo već uočili, merimo kada je reč o Albancima. Pripadnici ove etničke grupe, prema tome, u značajno većoj meri se distanciraju u odnosu na sve ostale etničke

grupe, nego što je to bio slučaj pre pet godina. Komparativno, najveći rast distanciranja Albanaca merimo u odnosu na Bošnjake ($B=2,839$, $p<0,001$), što je veoma interesantan nalaz. Dalje, pripadnici albanskog etniciteta su izrazito povećali etničku distancu i prema Crnogorcima ($B=2,544$, $p<0,001$), ali i prema Hrvatima ($B=1,895$, $p<0,001$). Najmanje povećanje, koje je svakako statistički značajno, merimo kada je reč o Albancima, jeste u njihovom distanciranju u odnosu na Srbe ($B=1,396$, $p<0,05$).

Najzad, u cilju preciznog merenja promena ukupnog etničkog distanciranja u poslednjih pet godina, formirali smo ukupan skor etničke distance, koji

predstavlja prosek svih skorova distanciranja u odnosu na sve skupine. Ovaj skor, dakle, meri stepen distanciranja pojedinca u odnosu na sve ostale skupine, kada se isključi, naravno, vlastita skupina (s obzirom da tu nema distance). Metrijski, skor ima iste karakteristike kao i skorovi etničkog distanciranja u odnosu na svaku etničku skupinu, i teorijski se kreće od 0 (bez distance) do 9, maksimalna distanca. U konačnoj distribuciji, međutim, skor ima nešto nižu maksimalnu vrednost (ne može biti da se neko distancira na svih devet ajtema u odnosu na sve skupine). Metrijske karakteristike skora prilažemo u tabeli 4.

Tabela 4 Skor kumulativne etničke distance u Crnoj Gori

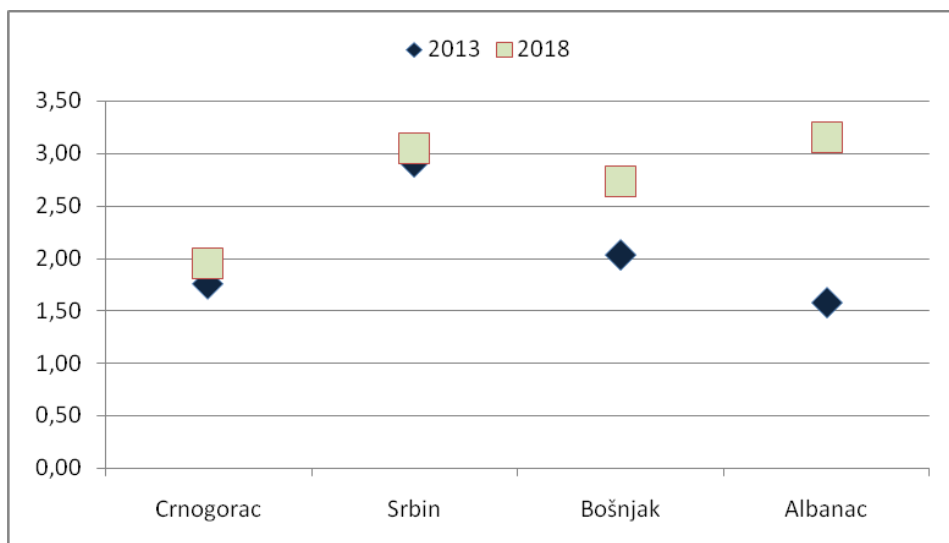
N		1790
Aritmetička sredina		2,286
Standardna greška aritmetičke sredine		0,047
Medijana		1,800
Standardna devijacija		1,995
Skjunis		0,501
Kurtosis		-0,877
Minimum		0,000
Maximum		8,400
	25	0,400
Interkvartilni opseg	50	1,800
	75	3,800

Najpre merimo značajne razlike u prosečnim vrednostima ukupnog skora za dva istraživanja koja upoređujemo. Srednja vrednost skora za 2013. godinu iznosi $M=2,130$, $SD=1,972$, a za 2018. godinu $M=2,409$, $SD=2,005$. Razlike su statistički značajne [$t(1788)=2,948$, $p<0,001$], i ukazuju na povećanje ukupnog stepena međuetničkog distanciranja u Crnoj Gori. Ovde treba imati u vidu da je ukupna vrednost skora u najvećoj meri

određena distancom koju iskazuju Srbi i Crnogorci, zato što su to dve najbrojnije skupine u Crnoj Gori i u uzorku. Dalje, u grafikonu 2 prilažemo vrednosti skora ukupne distance za pripadnike svih etničkih skupina. Razlika u ukupnom distanciranju Crnogoraca u odnosu na sve ostale je neznatna, i nije statistički značajna [$t(829)=1,486$, $p=0,138$]. I kada je o Srbima reč, oni se u proseku distanciraju u odnosu na sve ostale na manje-više istom nivou

danas kao i pre pet godina [t(505)=0,677, p=0,499]. Sa druge strane, Bošnjaci iskazuju značajno viši stepen etničkog distanciranja u odnosu na pripadnike ostalih skupina [t(301)=3,332, p<0,001], a najveću promenu merimo kod Albanaca; dakle, ovo je grupa koja je izrazito povećala stepen etničkog distanciranja u odnosu na druge [t(94)=3,913,

p<0,001]. Dakle, kada merimo ukupan stepen povećanja etničke distance u Crnoj Gori, treba imati u vidu da je ovo povećanje nastalo usled distanciranja koje izražavaju Albanci i Bošnjaci prema ostalima, dok se Crnogorci i Srbi u proseku distanciraju na manje-više istom nivou u odnosu na druge danas, kao što je to bilo i pre pet godina.

Grafikon 2 Ukupna etnička distanca u odnosu na etničku pripadnost za dva perioda istraživanja

Na kraju, koristeći ukupan skor etničke distance kao zavisnu varijabu realizovali smo tri regresiona modela (tabela 5). Dakle, merimo ukupno etničko distanciranje pojedinca u odnosu na sve druge etničke skupine, ali na način da regresione koeficijente kontroliramo socio-demografskim varijablama. U prvi model, kao prediktori, uključene su samo kontrolne varijable. Rezultati ukazuju da muškarci iskazuju viši nivo ukupnog etničkog distanciranja od žena. Kada

je reč o obrazovanju, jedina distinkcija koju smo identifikovali jeste između onih koji imaju završen fakultet i onih koji imaju najniži stepen školovanja. Podaci, naime, indiciraju da se oni koji završe fakultet, na desetostepenoj lestvici merene ukupne distance, manje distanciraju za 0,766, u odnosu na one koji imaju najniži nivo obrazovanja. Između ostalih nivoa obrazovanja nismo identifikovali značajne razlike. Dalje, utvrdili smo da je efekat prihoda značajan. Tačnije, oni koji imaju

nizak prihod, za 0,786 stepeni se značajno više etnički distanciraju u odnosu na one koji imaju visok prihod. Razlike su mnogo manje izražene kada je reč o onima koji imaju srednji

i visok prihod – pripadnost kategoriji srednjeg prihoda povećava ukupnu etničku distancu za 0,285 (statistički značajno na nivou 0,05) u odnosu na one koji imaju visok prihod.

Tabela 5 OLS regresiona analiza: prediktori ukupnog etničkog distanciranja u Crnoj Gori

	Model 1	Model 2	Model 3
Konstanta	2,126*** (0,265)	1,837*** (0,272)	1,907*** (0,271)
Muški	0,287*** (0,095)	0,298*** (0,094)	0,260*** (0,094)
Godine	-0,001 (0,003)	0,000 (0,003)	-0,002 (0,003)
Srednja treći stepen	-0,088 (0,195)	-0,068 (0,194)	-0,012 (0,193)
Srednja četvrti stepen	-0,292 (0,186)	-0,244 (0,185)	-0,211 (0,185)
Viša škola	-0,368 (-0,230)	-0,335 (0,229)	-0,285 (0,229)
Fakultet	-0,766*** (0,214)	-0,749*** (0,213)	-0,654*** (0,213)
Nizak prihod	0,786*** (0,127)	0,836*** (0,127)	0,781*** (0,128)
Srednji prihod	0,285** (-0,121)	0,295** (0,120)	0,229* (0,120)
2018		0,416*** (,095)	-
Crnogorac 2018			0,061 (0,113)
Srbin 2018			0,982*** (0,136)
Bošnjak 2018			0,463*** (0,175)
Albanac 2018			1,192*** (0,331)
R ²	0,059	0,069	0,093

Napomena 1: ***p<0,01; **p<0,05; *p<0,1

Napomena 2: Standardna greška merenja je data u zagradama. Sve varijable su dami, osim godina starosti (ova varijabla se tretira autentično kao intervalna). Za pol su referentna kategorija žene, za obrazovanje oni koji imaju osnovnu školu i niže, a za prihod oni koji imaju najviše prihode. U modelu tri, pripadnost etničkim skupinama je dami varijabla u kojoj je pripadnost referentnoj etničkoj grupi u istraživanju iz 2018. godine kodirano kao 1, a ostali su kodirani kao 0.

U drugom modelu kao prediktorsku varijablu smo koristili *dummy* varijablu „2018“, koja je jednostavno dvovalentno kodirana – kao 1 za one ispitanike koji su bili uključeni u istraživanje 2018. godine, i kao 0 za one koji su u istraživanje bili uključeni 2013. godine. Efekat ove varijable je kontrolisan sociodemografskim varijablama koje smo izložili. Cilj je bio da se na nivou ukupne varijanse izméri efekat promena u ukupnom etničkom distanciranju nakon pet godina. Rezultati ukazuju da je ukupan nivo etničkog distanciranja u 2018. godini povećan u odnosu na 2013. godinu za 0,416 (na desetostepenoj lestvici merene distance). Drugim rečima, nalazi ukazuju da imamo značajno povećanje ukupnog međuetničkog distanciranja u Crnoj Gori u poslednjih pet godina za preko 4%.

Konačno, u modelu tri merimo promene u ukupnom stepenu etničkog distanciranja pripadnika svih etničkih skupina, uključujući i efekat protoka vremena. Za ovu svrhu, svaka etnička dami varijabla je organizovana na način da su kao 1 kodirani pripadnici referentne etničke skupine koji su učestvovali u istraživanju 2018. godine, a kao 0 svi ostali, dakle, i pripadnici drugih etničkih grupa u oba istraživanja, i oni koji pripadaju referentnoj grupi u istraživanju 2013. godine. Drugim rečima, regresioni koeficijenti za svaku etničku grupu mere i efekat protoka vremena i stepen razlikovanja od svih ostalih grupa. Svakako, koeficijenti za svaku etničku grupu su kontrolisani sociodemografskim varijablama. Rezultati su u skladu sa prikazanim merenjem međuetničkog

distanciranja. Oni ukazuju da najizrazitije povećanje ukupnog distanciranja iskazuju pripadnici albanske etničke skupine. Pripadati albanskom korpusu danas, u odnosu na one koji ovom korpusu ne pripadaju, povećava ukupno etničko distanciranje za 1,192. Druga grupa koja kumulativno izražava visok stepen distanciranja jesu Srbi. Pripadati ovoj etničkoj skupini, za razliku od pripadanja svim ostalim grupama, povećava ukupan nivo distance za 0,982 (dakle, gotovo za jedan stepen/odnos na desetostepenoj lestvici). Bošnjaci takođe iskazuju značajno viši stepen distanciranja u odnosu na druge grupe, i vrednost merenog koeficijenta ukazuje da je etničko distanciranje pripadnika ove grupe uvećano za 0,463, u odnosu na sve ostale grupe. Konačno, pripadnici crnogorske većine se danas ne razlikuju značajno u ukupnom stepenu etničkog distanciranja, kada se uporede podaci iz dva istraživanja. Drugim rečima, pripadnici crnogorske većine se danas etnički distanciraju u odnosu na sve ostale manje-više na istom nivou, kao što je to bio slučaj pre pet godina.

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

U političkom diskursu vladajuće elite u Crnoj Gori neretko se ističe kako je ova zemlja primer etničkog sklada. Tvrdi se kako je njihovom mudrošću etnička harmonija sačuvana, uprkos turbulentim dešavanjima na prostoru bivše Jugoslavije nakon raspada socijalizma, a to je period koji su karakterisali intenzivni etnički sukobi. Među-etnički odnosi u Crnoj Gori se, sudeći

po rezultatima ovog istraživanja, kreću regresivnom putanjom. Politički savez, između vladajućih struktura, koje nastupaju u ime Crnogoraca, i nacionalnih manjina, ima svoje ograničeno trajanje. On je uticao na dobre odnose između Crnogoraca i manjinskih naroda u periodu sticanja crnogorske nezavisnosti. Tada su se na jednoj strani, a to je borba za nezavisnu Crnu Goru, našli Crnogorci, Albanci i Bošnjaci, a na drugoj strani, a to je borba za zajedničku državu, bili su Srbi. Manjinski narodi su intenzivno i snažno podržavali napore crnogorske političke elite koji su bili usmereni ka odvajanju Crne Gore od zajedničke države sa Srbijom. Konsekventno, nastao je rascep između Srba i Crnogoraca koji je političkog, a ne etničkog karaktera. Sa druge strane, etničke razlike između manjinskih naroda i Crnogoraca, bile su, i ostale; kao što je ostala i opstala etnička srodnost između Crnogoraca i Srba. Istraživanje etničke distance koje smo realizovali pruža empirijski uvid u procese koji su se dešavali nakon dvanaest godina nezavisnosti. Podaci ukazuju da etnička distanca između Srba i Crnogoraca gotovo ne postoji, a i ona koju smo identifikovali izražena je samo u aspektima koji se tiču političkih relata. Sa druge strane, manjinski narodi su snažno povećali nivo etničkog distanciranja u odnosu na većinske Crnogorce, a u još većoj meri u odnosu na Srbe. Reč je, dakle, o radikalizaciji manjinskih naroda i najava njihovih autentičnih pretenzija koje se lakše mogu ostvariti u državi u kojoj oni predstavljaju ključni faktor ukupne političke stabilnosti nezavisne države.

Etnički odnosi, a konsekvatno i etničko distanciranje, zavise od čitavog niza faktora. Istorija, kultura i religija veoma su važni u ovom pogledu. Međutim, ovi odnosi, naročito na Balkanu, zavise i od političke konstelacije i odnosa između matičnih etničkih država. Takođe, etnički odnosi zavise i od statusa i kapaciteta manjinskih naroda u ukupnoj raspodeli političke i ekonomske moći u društvu. Manjinski narodi u Crnoj Gori su dosledno i iskreno podržavali crnogorsku nezavisnost. Bez njihovog partnerstva sa crnogorskom vladajućom elitom, nezavisnost ne bi bila ostvarena. Ova činjenica, u ukupnoj igri moći i etničkih odnosa, povećava ukupan kapacitet manjinskih naroda za zahtevima, koji su političkog karaktera, u državi, koja je nakon nezavisnosti „više njihova“, nego što je to bio slučaj dok je Crna Gora, uz etnički i politički sklad između Srba i Crnogoraca, verno pratila maticu Srbiju. U ovom radu, prikazali smo podatke koji ukazuju da manjine značajno povećavaju stepen distanciranja kako u odnosu na Crnogorce, tako i u odnosu na Srbe. Povećanje distance u odnosu na Srbe može se objašnjavati napetim odnosima, koji u regionu postoje između Srba sa jedne, i Bošnjaka i Albanaca sa druge strane. Međutim, povećanje distance u odnosu na Crnogorce ne može se objašnjavati istim argumentima. Drugim rečima, ključno pitanje koje se postavlja je sledeće: zašto pripadnici albanske i bošnjačke etničke zajednice povećavaju stepen etničkog distanciranja u odnosu na Crnogorce? Odgovor koji mi nudimo bazira se na političkoj argumentaciji; naime, ma-

njinski kapacitet bio je ključan za ostvarenje nezavisnosti, a deceniju nakon što je nezavisnost ostvarena, pripadnici manjinskih naroda postavljaju političke zahteve crnogorskoj većini koji se ogledaju u značajnijoj ulozi prilikom raspodele ukupne ekonomske i političke moći u Crnoj Gori. Drugim rečima, politički savez između Crnogoraca i manjinskih naroda bio je iskren u periodu sticanja nezavisnosti, ali ishodom tog savezništva nakon sticanja nezavisnosti manjinski narodi nisu zadovoljni. U prilog ovom argumentu ide i činjenica da su po statističkim pokazateljima manjinski narodi u odnosu na Crnogorce ekonomski deprivirani. Oni imaju niži nivo obrazovanja u proseku, niže prihode, i dominantno žive u područjima koja su manje ekonomski razvijena. Paralelno, od sticanja nezavisnosti, političke elite manjinskih naroda postale su snažnije i svesnije svog značaja i uloge. Sa druge strane, većinski Crnogorci percipiraju da u „svojoj“ državi imaju pravo na supremaciju u ukupnoj raspodeli ekonomskih i političkih resursa. Reč je, dakle, po ovoj argumentaciji, o tome da ostvarivanje crnogorske nezavisnosti nije praćeno gratifikacijom uloge koju su manjinski narodi imali za sticanje nezavisnosti. Usled toga, pripadnici manjinskih naroda iskazuju povećani stepen etničkog distanciranja u odnosu na Crnogorce. Pritom, ponavljamo, političke elite manjinskih naroda veoma su svesne uloge koju su manjine imale u procesu sticanja nezavisnosti, kao i uloge koju imaju danas za stabilnost te nezavisnosti, s obzirom da Srbi nisu izgubili potrebu da insistiraju na zajedništvu sa

svojom matičnom državom. Perspektive je teško naslutiti u ovom trenutku, ali može se reći da bez redistribucije ukupnih političkih i ekonomskih resursa u pravcu „fer“ učešća manjina, može dalje voditi ka radikalizaciji stavova pripadnika manjina prema Crnogorcima, i konsekventno do ugrožavanja ukupne političke stabilnosti Crne Gore. Sa stanovišta ukupne političke stabilnosti, potencijalno je veći problem tretman onih koji pripadaju srpskoj etničkoj zajednici. Temelj političkog i etničkog rascapa u Crnoj Gori je upravo politički rasep između Srba i Crnogoraca. U postreferendumskoj društvenoj i političkoj praksi Srbi se tretiraju kao gubitnici, te su pripadnici ove etničke grupe gotovo potpuno isključeni iz distribucije ukupnih političkih i ekonomskih benefita. Ovakav „nefer“ tretman predstavlja suštinski i strateški problem koji jeste i ostaće ključni faktor dubokih društvenih i političkih rascapa u Crnoj Gori, te će kao takav, dugoročno predstavljati ključni faktor ukupne političke nestabilnosti.

LITERATURA

- Bešić, M. (2001). Nacija i nacionalizam u svetlu društvene transformacije real-socijalizma. U B. Đukanović, B. Kuzmanović, M. Lazić i M. Bešić (ur.), *Nacija i država* (str. 39-64). *Podgorica: CID*.
- Bešić, M. (2005). National versus Civic Option in Montenegro. In D. Vujadinović, L. Veljak, V. Goati, V. Pavićević (Eds.), *Between authoritarianism and democracy: Serbia, Montenegro, Croatia, II. Civil society and political culture* (pp. 217-232). Beograd: Cedet.
- Bešić, M., & Spasojević, D. (2018). Montenegro, NATO and the divided society. *Com-*

- minist and Post-Communist Studies*, 51(2), 139-150.
- Bieber, F. (2003). Montenegro in transition. *Problems of Identity and Statehood*. Baden-Baden: Nomos.
- Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distance. *Journal of applied sociology*, 9, 299-308.
- Clark, A., Hocevar, D., & Dembo, M. H. (1980). The role of cognitive development in children's explanations and preferences for skin color. *Developmental Psychology*, 16(4), 332-339.
- Colletta, N. J., & Cullen, M. L. (2000). *Violent conflict and the transformation of social capital: lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala, and Somalia (English)*. Washington, D.C.: The World Bank. <http://documents.worldbank.org/curated/en/799651468760532921/Violent-conflict-and-the-transformation-of-social-capital-lessons-from-Cambodia-Rwanda-Guatemala-and-Somalia>
- Collier, P. (2001). Implications of ethnic diversity. *Economic policy*, 16(32), 128-166.
- Deutsch, K. W. (1966). *Nationalism and social communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality* (2nd ed.). Cambridge, MA: MIT Press
- DeVos, G. A. (1990). Self in society: A multi-level, psychocultural analysis. In M. M. Suárez-Orozco (ed.), *Status inequality: The self in culture* (pp. 17-74). Newbury Park, CA: Sage Publications.
- Fearon, J. D. (1999). *Why ethnic politics and 'pork' tend to go together*. Paper presented at SSRC-MacArthur sponsored conference on "Ethnic Politics and Democratic Stability". Chicago: University of Chicago.
- Hello, E., Scheepers, P., & Slegers, P. (2006). Why the more educated are less inclined to keep ethnic distance: An empirical test of four explanations. *Ethnic and Racial Studies*, 29(5), 959-985.
- Jovanović, J. (1947). *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti: istorija Crne Gore od početka VIII vijeka do 1918 godine*. Cetinje: Obod.
- Keiichi, K. (2007). The issue of independence and ethnic identity in Montenegro. *South-eastern Europe*, 32(1), 163-180.
- Komar, O., & Živković, S. (2016). Montenegro: A democracy without alternations. *East European Politics and Societies*, 30(4), 785-804.
- MONSTAT (2019). Tabela CG1: Stanovništvo prema starosti i nacionalnoj odnosno etničkoj pripadnosti. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2011. godini. Podgorica: Uprava za statistiku Crne Gore – MONSTAT. <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=534&pageid=322> (pristupljeno 25.01.2019.)
- Olzak, S. (1992). *The dynamics of ethnic competition and conflict*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Smith, E. J. (1991). Ethnic identity development: Toward the development of a theory within the context of majority/minority status. *Journal of Counseling & Development*, 70(1), 181-188.
- Tajfel, H. (1978). Interindividual behaviour and intergroup behaviour. In H. Tajfel (ed.), *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations* (pp. 27-60). Oxford, England: Academic Press.
- Troch, P. (2014). From "And" to "Either/or" Nationhood in Montenegro during the Yugoslav Twentieth Century. *East European Politics and Societies*, 28(1), 25-48.
- Tuathail, G. Ó., & Dahlman, C. (2006). Post-domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, homelands and one million returns. *International Peacekeeping*, 13(2), 242-260.

Ethnic Distance in Montenegro 10 Years after Gaining Independence

MILOŠ BEŠIĆ¹

SUMMARY

In this paper, we present a longitudinal research study examining ethnic distance in Montenegro. The research is based on measuring ethnic distance at two points in time: in 2013 and 2018. This research was carried out using the nine-level Bogardus social distance scale.

There are some important notions considering the significance of measuring ethnic distance in Montenegro. First, this is a multi-ethnic country where Montenegrins, as the main ethnic group, have a relatively small majority. Second, this was the last country to leave former Yugoslavia, gaining independence in 2006. Third, the main political and social cleavage in this society is based on ethnicity. Fourth, there has been no change in the ruling elite of Montenegro since the beginning of the transition from socialism to liberal democracy.

The main hypothetical argument regarding the expected changes in inter-ethnic distancing is, therefore, political. During the process of gaining independence, there was an informal alliance among Montenegrins and non-Serbian minorities, since Serbs as an ethnic group wanted Montenegro to remain in a common state with Serbia. This caused clear and pronounced political division in Montenegrin society. Of course, this kind of social cleavage has historical precedents in the Balkans.

Prior to the independence issue, which was raised in the late 1990s, Montenegrins and Serbs, as the combined ethnic majority, were in favour of Serbia and Montenegro remaining united. However, after gaining independence, Serbs, who had been a majority in their own country, suddenly became a minority in Montenegro.

Since almost any politics in the Balkans is ethno-politics, we examined inter-ethnic distance across two reference periods in order to identify the trends in inter-ethnic distancing. The results showed that the overall inter-ethnic distance in Montenegro increased during that five-year period. We argue that the temporary alliance between Montenegrins and non-Serbian minorities resulted in good inter-ethnic relations among these groups, while they were striving to achieve a common political goal. However, after independence was achieved, it was to be expected that inter-ethnic relations would deteriorate.

We provide evidence to support this thesis. The results of our research show that overall inter-ethnic distance increased in the five-year period surveyed. In particular, we saw a dramatic increase in the ethnic distancing of Albanians away from all other groups. In addition, ethnic Bosnians are distancing themselves from Montenegrins and Serbs more so than they were in 2013.

¹ Faculty of Political Sciences, University of Belgrade | ✉ besicmilos@gmail.com

On the other hand, we found that there was no change in ethnic distancing between Montenegrins and Serbs. Additionally, item analysis showed that the distance between Montenegrins and Serbs is very small, and is not in fact an issue of ethnicity, but rather one of politics. This was evidenced by the fact that the only sensitive issue between Serbs and Montenegrins was for a member of the other ethnicity “to have a leadership position in my country”. In all other regards, we

measured a low inter-ethnic distance between Serbs and Montenegrins.

We conclude that increase in ethnic distance is caused by political variables and overall regional context. As Montenegro is a multi-ethnic country, the deterioration of ethnic relations could seriously jeopardize the country’s overall political stability.

KEYWORDS

Montenegro | ethnic distance | regression analysis | Bogardus scale | social cleavage

Table 1 Socio-demographic characteristics of the respondents

	Categories	N-2013	N-2018
Gender	Male	421	504
	Female	369	496
	Total	790	1000
Age	18-24	106	156
	25-34	194	215
	35-44	170	224
	45-54	129	144
	55-64	124	144
	65+	61	93
	Total	784	976
		Male	70
Education	Female	144	186
	Male	365	403
	Female	77	99
	Male	126	209
Income	Female	782	996
	Male	309	297
	Female	245	324
	Male	228	341
	Female	782	962

Table 2 Inter-ethnic distance in Montenegro – percent distribution for all items

Distance toward	Ethnicity	Year of the research	Living in state	Neighbor	Cooperative at work	Superior at work	Educate children	Visiting each other	Country leader	Further relatives	Close relatives
Montenegrins	Serb	2013	3.1	2.7	8.5	13.8	12.1	10.3	18.8	8.0	8.0
		2018	2.8	3.5	5.3	8.9	8.5	3.2	13.5	4.6	8.9
	Bosnian	2013	1.9	4.4	5.6	10.6	9.4	11.3	15.6	38.1	50.6
		2018	4.2	5.0	7.0	16.9	16.9	14.8	22.7	54.9	65.5
	Albanian	2013	0.0	2.0	2.0	6.0	2.0	2.0	8.0	14.0	22.0
		2018	6.5	13.0	19.6	26.1	28.3	23.9	26.1	41.3	63.0
Serbs	Montenegrin	2013	5.7	5.1	7.2	9.9	8.4	7.2	15.0	7.5	8.4
		2018	3.3	2.9	4.1	7.8	6.3	3.7	12.5	4.9	8.2
	Bosnian	2013	7.5	15.6	16.9	24.4	28.8	20.0	35.6	56.9	68.1
		2018	12.0	9.9	12.7	31.0	31.0	24.6	52.8	70.4	75.4
	Albanian	2013	20.0	26.0	16.0	30.0	30.0	22.0	42.0	58.0	60.0
		2018	15.2	28.3	30.4	39.1	41.3	41.3	50.0	80.4	89.1
Bosnians	Montenegrin	2013	12.3	14.1	15.3	23.1	26.0	17.4	33.8	37.1	49.7
		2018	10.2	12.7	15.2	24.5	25.6	16.4	40.5	39.8	57.5
	Serb	2013	23.2	28.6	27.2	44.2	48.7	36.6	54.0	64.7	69.6
		2018	22.1	27.4	28.1	45.6	49.5	35.9	63.9	65.4	77.3
	Albanian	2013	12.0	14.0	8.0	14.0	18.0	10.0	16.0	28.0	24.0
		2018	23.9	28.3	32.6	37.0	45.7	50.0	56.5	80.4	87.0
Albanians	Montenegrin	2013	18.9	23.1	21.9	33.2	38.0	30.2	51.2	51.5	62.0
		2018	26.2	31.4	32.6	41.8	47.2	37.5	53.3	53.8	69.4
	Serb	2013	33.0	43.8	41.1	56.3	69.6	57.6	69.2	67.9	74.1
		2018	44.5	56.6	52.3	63.3	67.3	62.6	74.4	79.4	84.5
	Bosnian	2013	5.6	11.9	16.3	25.0	41.9	20.6	43.1	53.1	67.5
		2018	14.8	18.4	28.2	40.4	50.7	44.4	55.6	71.8	75.9
Croats	Montenegrin	2013	17.1	16.5	18.0	23.1	29.3	22.2	42.2	32.6	43.7
		2018	19.3	22.0	24.1	33.5	37.0	26.3	48.5	42.3	52.6
	Serb	2013	30.8	41.1	39.3	48.2	59.4	51.8	64.7	60.7	68.3
		2018	35.9	41.6	42.7	54.1	56.3	48.4	67.7	63.4	68.0
	Bosnian	2013	11.3	17.5	16.3	25.0	35.6	25.6	48.8	58.8	70.6
		2018	23.2	29.6	34.5	45.7	54.9	46.5	57.7	76.1	78.9
Albanian	2013	24.0	26.0	14.0	30.0	28.0	14.0	44.0	48.0	54.0	
	2018	39.1	43.5	45.7	47.8	47.8	45.7	60.9	63.0	78.3	

Table 3 Total inter-ethnic distance in Montenegro among all groups

		2013	2018
Distance toward Montenegrins	Montenegrin	0.000	0.000
	Serb	0.853	0.592
	Bosnian	1.475	2.077
	Albanian	0.580	2.478
	F test	F(3,764)=40.351, p<.001	F(3,963)=105.264, p<.001
Distance toward Serbs	Montenegrin	0.743	0.536
	Serb	0.000	0.000
	Bosnian	2.738	3.197
	Albanian	3.040	4.152
	F test	F(3,764)=76.354, p<.001	F(3,963)=178.362, p<.001
Distance toward Bosnians	Montenegrin	2.287	2.417
	Serb	3.969	4.135
	Bosnian	0.000	0.000
	Albanian	1.440	4.413
	F test	F(3,764)=71.458, p<.001	F(3,963)=77.903, p<.001
Distance toward Albanians	Montenegrin	3.299	3.920
	Serb	5.125	5.840
	Bosnian	2.850	3.993
	Albanian	0.000	0.000
	F test	F(3,764)=45.609, p<.001	F(3,963)=46.526, p<.001
Distance toward Croats	Montenegrin	2.446	3.045
	Serb	4.643	4.754
	Bosnian	3.094	4.465
	Albanian	2.820	4.717
	F test	F(3,764)=21.864, p<.001	F(3,963)=16.961, p<.001

Table 4 Cumulative score of ethnic distance in Montenegro

N	1790	
Mean	2.286	
Standard error	0.047	
Median	1.800	
Standard deviation	1.995	
Skewness	0.501	
Kurtosis	-0.877	
Minimum	0.000	
Maximum	8.400	
	25	.400
Interquartile range	50	1.800
	75	3.800

Table 5 OLS regression analysis: predictors of total ethnic distance in Montenegro

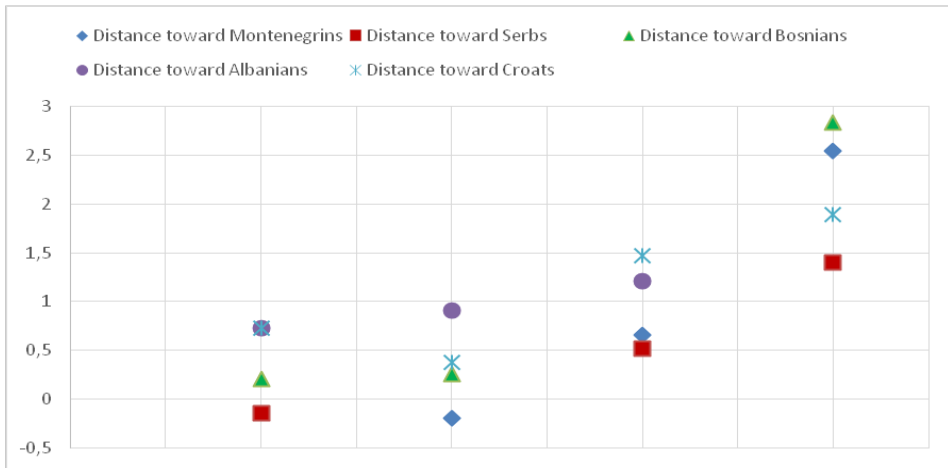
	Model 1	Model 2	Model 3
Intercept	2.126*** (.265)	1.837*** (.272)	1.907*** (.271)
Male	.287*** (.095)	.298*** (.094)	.260*** (.094)
Age	-0.001 (.003)	.000 (.003)	-.002 (.003)
Secondary school III level	-0.088 (.195)	-.068 (.194)	-.012 (.193)
Secondary school IV level	-0.292 (.186)	-.244 (.185)	-.211 (.185)
Higher education	-0.368 (-0.230)	-.335 (.229)	-.285 (.229)
University	-.766*** (.214)	-.749*** (.213)	-.654*** (.213)
Low income	.786*** (.127)	.836*** (.127)	.781*** (.128)
Medium income	.285** (-0.121)	.295** (.120)	.229* (.120)
Wave 2018		.416*** (.095)	-
Montenegrin 2018			.061 (.113)
Serb 2018			.982*** (.136)
Bosnian 2018			.463*** (.175)
Albanian 2018			1.192*** (.331)
R ²	.059	.069	.093

Note 1: ***p<.01

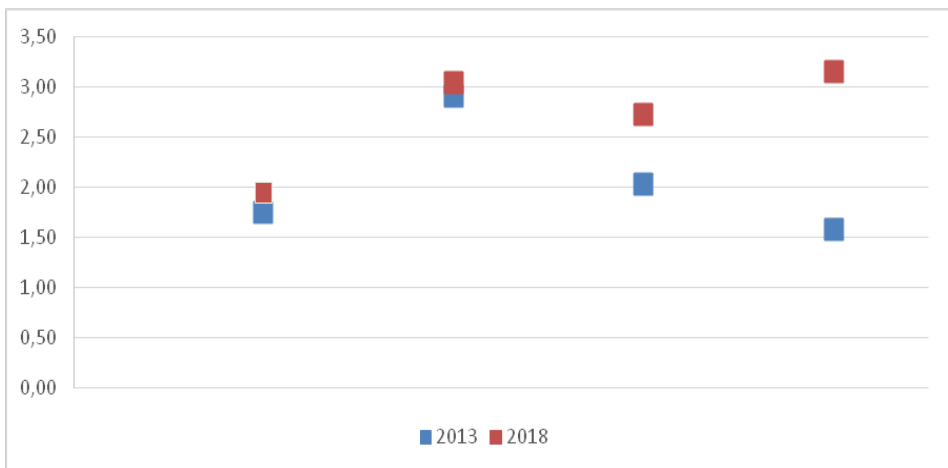
**p<.05

*p<.1

Note 2: The standard error of coefficients is reported in parentheses. All the variables are *dummy*, except for 'age' (it is treated authentically as interval one). For gender, referent category is female; for education, it is the lowest level of education; for income, those with highest income. In model 3, the affiliation with specific ethnic group is *dummy* variable in which the affiliation of the reference ethnic group in 2018 is coded as 1, and the others are encoded as 0.

Figure 1 Unstandardized regression coefficients of inter-ethnic distance – comparison between 2013 and 2018

Figure 2 Total ethnic distance based on ethnicity for two periods of research

The welfare state in Western Balkan countries: challenges and options

GORDANA MATKOVIĆ¹

ABSTRACT

The aim of the article is to assess the challenges facing Western Balkan welfare states and the available strategic options for enhancing social protection and human development in the region. The analyses of challenges encompassed the relevant EU and national statistics. For each challenge, channels were analysed, through which the impact on the welfare state was reflected. Both challenges and options were assessed against the experience of more advanced societies, especially EU countries.

The analysis has shown that most of the challenges identified in advanced societies are also present in Western Balkan countries. These challenges are intensified by these countries' relatively low gross domestic product, unfavourable social situations, inadequate education, and poor health outcomes, including a number of microefficiency issues in the context of low investment in the social sector. High emigration, long-term unemployment, and the widespread grey economy are identified as particularly important challenges.

Among the strategic options, the small welfare state, universal social investment, and preventive welfare state were analysed. The conclusions emphasise the importance of efficiency as a complementary strategic option, as well as the need to prioritise and focus given the weak and limited administrative, institutional, and expert capacities in the region.

KEY WORDS

welfare state | social protection | Western Balkan countries | challenges | options

An earlier version of this paper was presented as the position paper for the Future of the Welfare State in the Western Balkans initiative and conference (Belgrade, May 2018). The initiative has been supported by the Swiss Agency for Development and Cooperation.

¹ FEFA Faculty – Economics Program, Metropolitan University, Belgrade (Serbia) |

✉ gordana.matkovic@fefa.edu.rs

INTRODUCTION

State activities in the social sector are most commonly encompassed by the term “welfare state”. The objectives of the welfare state are multiple, including reducing poverty and inequality, smoothing consumption, and protecting against risks such as unemployment, disability, and sickness. Under the auspices of the welfare state, societies provide education and healthcare, support to unemployed people, disability and pension benefits, sick and maternity pay, social assistance, child allowances, and various social, childcare, and employment services. Since its modest beginnings in the early 1930s, the welfare state has grown into one of the key institutions in many countries, providing social protection and education far beyond the basic minimum.

The first oil crisis of 1973 marked the end of the golden age of the welfare state and the beginning of a several-decades-long debate about its value, which has continued until the present day. “Academics wrote books in which ‘crisis’ and ‘welfare’, the ‘end of welfare states’ or ‘what comes after the welfare state’ or ‘the race to the bottom’ came in varied combinations” (Glennerster 2007: 2).

The collapse of the welfare state has not, in fact, come to pass (Castles 2004; Bar 2013; Glennerster 2017). Changes are, however, ongoing. These entail: active, rather than passive social policy (beneficiary activation and making work pay policies); introducing market mechanisms and competi-

tion in the service-provision sector (by awarding vouchers or by subcontracting private service providers); containing costs within public systems (shifting part of the costs to beneficiaries and private-sector employers); shifting from universal to means-tested benefits; parametric changes in the public pension system; and measures and programs for enhancing efficiency and service quality.

Some researchers view the ongoing social sector reforms as evidence of resilience (Castles 2004; Glennerster 2007; Morel, Palier and Palme 2012), while others argue that the welfare state has, in fact, changed fundamentally and transformed into the “enabling state” (Gilbert and Terell 2013) or the “workfare state” (Jessop 1999).

The challenges and pressures that led to reforms in the past are largely relevant to the future of the welfare state as well. The literature identifies the key factors as globalisation, integration processes, demographic changes, and in particular population ageing, rising consumer expectations, family transformations, and labour market changes (Castles 2004; Gilbert and Terell 2013; Bar 2013; Glennerster 2017). Notable new challenges include inequality, especially global inequality among individuals, and migration, including refugees (Milanović 2012; Hemerijck 2012; Glennerster 2017).

Most of the challenges identified in advanced societies are also present in Western Balkan countries,¹ typically in an even more acute form given the inadequate development level for providing a comprehensive welfare state, prevalent social problems, weak capacities, and the overall low quality of services. Reforms are also hampered and challenges exacerbated by all-pervasive clientelism, the heritage of Bismarck's "socialist" welfare state, and restrictive public finance policies, especially during and in the immediate aftermath of the global financial crisis.

The challenges, as well as the likely increase of investment in the social sector under the assumption of growing budgets, create the need to assess the different strategic choices and options that could facilitate the enhancement of welfare states in the Western Balkans.

CHALLENGES TO THE WESTERN BALKAN WELFARE STATES

Is the development level inadequate for a comprehensive welfare state?

By European standards, Western Balkan countries' development levels are low. Relative to the EU (28) average,

¹ According to the European Parliament terminology of the Western Balkans, which comprise of Croatia, Montenegro, Serbia, North Macedonia, Albania, Bosnia and Herzegovina and Kosovo* (This designation is without prejudice to positions on status, and is in line with UNSCR 1244 and the ICJ Opinion on the Kosovo declaration of independence) (European Parliament 2019).

the per capita GDP ratio ranges between 30% and 36% in most Western Balkan countries (Eurostat 2018d). Slightly higher values are recorded in Montenegro (46%) and the highest-developed country in the region – Croatia (62%), the only one whose per capita GDP exceeds half of the EU (28) average.

The demographic situation is unfavourable and generates long-term pressure on social expenditures.

The demographic situation is unfavourable in most Western Balkan countries. Over the past decade, low positive population growth rates have been recorded only by Montenegro and North Macedonia (Eurostat 2018). Adverse demographic features primarily include:

- Low total fertility rates, at a sub-replacement level, with the longest duration in Croatia and Serbia and the shortest in Kosovo² (Nikitović 2016).
- Negative natural population change in Serbia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina (BiH); in the first two of these countries, this has persisted for over two-and-a-half decades. In Albania and Kosovo, natural population increase, albeit relatively high, has contributed to population growth to a lesser extent than migration.

² Kosovo has maintained very high fertility rates throughout the second half of the 20th century that have fallen below sub-replacement level recently (Josipović 2016).

- The long-standing tradition of emigration intensified especially in Albania and Kosovo during the past decade and in Croatia after EU accession; in the past two decades, 4.9 million people, i.e. almost 25% of the population, have left the region (excluding Croatia) (Svetska banka 2015). In the five-year period from 2013 to 2017, nearly 150,000 people emigrated from Croatia (Eurostat 2019c). The whole region is currently staked in the pre-transition migration stage (Nikitović 2016) and “lacks an attraction for long-

term immigration from third countries” (Josipović 2016: 35).

As a result of one or both of natural change and migration, the population of the Western Balkans is shrinking and ageing. Population ageing is particularly pronounced in Serbia and Croatia, where the share of the population aged over 65 is close to the EU (28) average in 2017 (19.4%). The population in Kosovo is still young, with children under 15 accounting for more than 25% of the population and the elderly making up only 8.

Table 1 Selected demographic features, Western Balkans, 2017

Country/Indicator	Estimated population size	Crude rate of natural change (‰)	Crude rate of net migration (‰)*	Total fertility rate	Share of the elderly (65+) (%)
Albania	2,876,591	3.0	-5.2	1.48	13.1
Bosnia & Herzegovina	3,509,728	-2.0	0.0	1.26	16.3**
Croatia	4,154,213	-4.1	-7.7	1.42	19.6
Kosovo	1,783,531	8.2	0.2	1.66***	8.1
Montenegro	622,387	1.5	-1.5	1.78	14.4
North Macedonia	2,073,702	0.7	0.1	1.43	13.3
Serbia	7,040,272	-5.5	0.0	1.49	19.4

Source: Eurostat 2019; 2019a; 2019b; Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2019.

Note: * Includes stat. adjustment. Net migration is the difference between total population change and natural change. When national statistical offices estimate population only based on births, deaths, and internal migration (Republički zavod za statistiku Srbije 2018), this indicator does not give an accurate picture of external migrations; ** Census 2013; *** 2016.

Demographic challenges translate into welfare state challenges via multiple channels. Firstly, population ageing, especially in view of the growing share of the oldest-old (80+), puts high pressure on the pension system, health, and long-term care. Population ageing, hence, has the highest impact

precisely on those segments of the welfare state that are the most costly and prevail in social-sector expenditure. In addition, demographic processes lead to an increase in the old-age dependency ratio, which not only potentially affects the labour market and economic performance of a socie-

ty, but also reduces the capacity for social security funding, which is heavily reliant on labour taxation. The ageing of the labour force requires higher allocations for retraining and further training, and possibly also for unemployment and disability benefits, owing to the fact that elderly citizens have to work for longer.

Secondly, owing to low total fertility rates, the Western Balkan region is joining those regions that cannot rely on migration or increasing economic activity to overcome the issue of rising social public expenditures due to ageing, even in the future (Castles 2003). Furthermore, low fertility rates are prompting efforts to formulate and implement population policy measures, which can “snatch” a substantial portion of the social sector’s budget, with uncertain outcomes and a possible negative impact on other important goals, such as education and early childhood development, or raising women’s economic activity.³ This primarily concerns measures such as awarding high monthly benefits during extended periods of time to women for the birth of their third or fourth child (North Macedonia, Montenegro, Serbia).

Emigration contributes to population ageing, given the selective nature of migration and the fact that emigrants are predominantly young and of working age. Emigration thus heightens the impact of population ageing on

the welfare state. It also contributes to the faster dismantling of traditional multi-generational family patterns, influences the growth in the share of elderly households, and generates increasing demand for care services, which are otherwise provided within the extended family. On the other hand, the phenomenon of remittances, which reduce poverty and the need for state intervention in that segment, should not be disregarded. According to World Bank data, remittances as a share of GDP are very high in the Western Balkans, among the highest in Europe. In 2018, this share was particularly high in Kosovo (15.8%), but also ranged between 9% and 11% in Serbia, Albania, Montenegro, and Bosnia and Herzegovina (World Bank 2019c). Remittances, however, also potentially contribute to labour market rigidity by increasing reservation wages (Kovtun et al. 2014; Kosovo Agency of Statistics 2013). The fact that, in most countries, emigration implies a serious brain drain raises the issue of prioritising investments within the education sphere (e.g. early childhood development versus university education), and policies to attract returnees and/or exploit the advantages of the highly-educated diaspora come into consideration (Zeneli et al. 2013; Gedeshi and Jorgoni 2012).

Long-term prospects provide even more cause for concern, as depopulation and pronounced population ageing are expected to affect all parts of the Western Balkans. According to UN projections, populations will decrease in all Western Balkan countries

³ Nowadays, it is accepted that the efficiency of demographic policy should be assessed on the basis of outcomes in all spheres, i.e. also with respect to poverty reduction and women’s employment (Letablier et al. 2009).

until 2050, with the most pronounced decline in Bosnia and Herzegovina, Croatia, and Serbia. The share of people aged over 80 will grow from the current level of over 2% to between 9% and 10%, even in Albania and North Macedonia (UNFPA 2015).

Pronounced social problems – widespread poverty, high unemployment, and labour market changes

In European terms, poverty and the risk of poverty are high in the Western Balkans. Absolute consumption poverty still persists in all Western Balkan countries. According to the upper middle-income poverty line (at \$5.5/day), high poverty rates are recorded in North Macedonia, Albania, and Kosovo. In countries that also monitor absolute consumption poverty by national criteria, the proportion of the population unable to meet their basic needs is high, ranging from approximately 8% (Serbia, Montenegro) to as high as 17.6% in Kosovo.

In countries monitoring relative income poverty (Croatia, Serbia, Montenegro, and North Macedonia), the proportion of the population at risk of poverty is substantially higher than in EU (28) countries, at about 20% or more.

Detailed studies show that, in the Western Balkans, poverty is primarily a rural phenomenon, and that the unemployed, undereducated, and families with children or multi-person households are the most vulnerable.

Across the region, the Roma population is highly vulnerable. In the countries where UNICEF's MICS survey is conducted, the pronounced vulnerability of the Roma population is well-documented (For more details see: Republički zavod za statistiku i UNICEF 2015; Kosovo Agency of Statistics 2014; Zavod za statistiku Crne Gore 2014; Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2013).

Table 2 Poverty in the Western Balkans region, 2015 (%)

Country/Indicator	Absolute poverty, \$5.5 2011 (PPP)	Absolute consumption poverty by national criteria (2013)	Relative income poverty – at-risk-of-poverty rate (EU SILC 2016)
Albania	39.1 (2012)	14.3 (2012)	-
Bosnia & Herzegovina	3.9 (2011)	-	-
Croatia	5.5	-	19.5
Kosovo	21.4	17.6	-
Montenegro	4.8 (2014)	8.6	24
North Macedonia	23.1	-	21.9
Serbia	7.4	8.6	25.9

Source: World Bank 2019; Mijatović 2014; INSTAT and World Bank 2013; Kosovo Agency of Statistics and World Bank 2017; Eurostat 2019d; Zavod za statistiku Crne Gore 2018.

The unfavourable labour market characteristics in the Western Balkans represent one of the greatest challenges for both development and social policies. Employment and activity

rates are low and unemployment rates high in all of the countries, and are substantially worse than in EU countries.

Table 3 Labour market in the Western Balkans region, population 15-64, selected indicators, 2017 (in %)

Country / Indicator	Unemployment rate	Youth unemployment rate (15-24)	Long-term unemployment rate	Economic activity rate	Economic activity rate – female	Employment rate (20-64)
Albania	13.7	31.9	8.9	66.8	57.7	63.9
Bosnia & Herzegovina	20.7	45.8	17	54.5	42.7	46.6
Croatia	11.3	27.4	4.6	66.4	61.4	63.6
Kosovo	30.3	52.7	21.7	42.8	20	34.4
Montenegro	16.1	31.7	12.4	69.3	61.7	58.2
North Macedonia	22.4	46.7	17.4	65.3	51.7	54.8
Serbia	13.6	31.9	8.2	66.7	59.6	61.5
EU (28)	7.8	16.8	3.4	73.4	67.9	72.2

Source: Eurostat 2019e; 2019f; 2019l.

The labour market situation in Kosovo is particularly discouraging, with an exceptionally low employment rate (less than 35%) and almost a third of the labour force without work. In Bosnia and Herzegovina and North Macedonia, the indicators are less favourable than in other Western Balkan countries.

Structural characteristics reveal that the labour market situation is even worse than suggested by the overall figures. Youth unemployment, female inactivity, and long-term unemployment are especially high. In Bosnia and Herzegovina, North Macedonia, and Kosovo, approximately one in two young people on the labour market

cannot find a job. In Kosovo, women are practically absent from the labour market, with an activity rate of only 20%. Very low female activity rates are characteristic of Bosnia and Herzegovina as well. Long-term unemployment is a distinctive feature of labour markets in the Western Balkans, especially in BiH, North Macedonia, and Kosovo. As a result of delayed transition, a substantial proportion of employed people work in agriculture, usually without access to social insurance. According to Eurostat (2019m) almost two-fifths of the workforce in Albania was employed in agriculture, forestry, and fishing in 2017. The share of the workforce in

these sectors was also high in BiH, Serbia, and North Macedonia.

Additionally, the Labour Force Survey shows that in Serbia, North Macedonia, and Montenegro, one in five employed people in fact works in the informal economy (20.7%, 19.2%, and 22.3% respectively) and in the non-agricultural sector of Albania, one in three (30.3%) (Republički zavod za statistiku Srbije 2018a; Katnić and Golubović 2016; State Statistical Office of the Republic of Macedonia 2016; Instituti i Statistikave 2018). These “employed” people are mainly recruited from the poorer social strata (World Bank 2016), have no access to social insurance, and often earn less and do not contribute to the overall revenues of the public budget and social funds, which provide funding for a range of entitlements.

The adverse labour market situation is additionally burdened by the mismatch between education and the supply of jobs; knowledge and skills becoming outdated, especially when it comes to the long-term unemployed; employers’ reluctance to invest in employee training, and; the inadequate offer of adult education and lifelong learning programmes (Arandarenko and Bartlett 2012).

Widespread poverty, the substantial share of informal employment, and, in particular, high unemployment impose high demands on the fragile welfare states in the Western Balkans. Social safety nets fail to protect a substantial portion of the poorest quintile. As such, the key flaws of these schemes are low coverage (high exclusion error) and inadequacy of benefits

(World Bank 2011; Tesliuc et al. 2014). Despite the low inclusion error in most countries, the widespread grey economy, and other factors like remittances from abroad or in-kind agricultural income hamper targeting and preclude the expansion of schemes to avoid including those who are, in fact, not vulnerable.

In the given circumstances, another challenge lies in setting adequate amounts of financial social assistance and other social benefits to enable meeting the basic needs without disincentivising work, in view of the relatively low levels of minimum and average wages (Matković, Mijatović and Stanić 2014). Studies on Serbia show that gradual assistance withdrawal, although attractive in the context of economic theory, requires a sizeable increase in the allocations for financial social assistance (Žarković-Rakić et al. 2017).

Finally, large numbers of both poor and unemployed people pose a challenge to the capacities of social welfare and national employment services. The gap between the size of the vulnerable population and the institutional capacities brings into question activation and other active labour market policies as a general strategy.

In the longer run, with economic development, changes in traditional family roles, and waning of religious and cultural influences (World Bank and Vienna Institute for International Economic Studies 2017), increased integration of women into the labour market can be expected, especially in certain countries. Although a rise in economic activity and employment

has a positive impact on economic development, these changes impose additional demands on the welfare state, shift the focus from the family to the state - especially in the spheres of childcare and elderly care – and necessitate higher spending on work-parenthood reconciliation.

The unfavourable labour market conditions – including the increasingly delayed entry of youth into employment – frequent career breaks, and work in the grey economy impair old-age security for present generations (Schwarz et al. 2014). It is questionable to what extent pension systems, which are primarily based on insurance, will be able to provide adequate pension benefits. Under such circumstances, the key challenge will no longer be pension system sustainability, but rather sustaining the living standard of the elderly and reducing elderly poverty.

Changes in household structure – not yet alarming, but the challenge lies in the near future

Across the region, households are typically larger and people are more likely to live with their extended families than in EU countries (Eurostat 2018e; 2018f). In Kosovo, the average household size was almost six people in 2015 (Kosovo Agency of Statistics 2016). According to 2011 census data, the share of single-person households in Kosovo was only 2.9% (Kosovo Agency of Statistics 2011) and in Albania 6.5% (De Bruijn et al. 2014), while in the EU the respective share was 32.8% in 2017 (Eurostat 2018f).

The general divorce rate across the Western Balkans is below the EU (28) level, especially in Kosovo and BiH, where it is three times lower at only 0.6% (Eurostat 2018g; Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2018). Somewhat slower changes in nuptiality, at least in some countries, can partly be attributed to widespread poverty, as well as efforts to preserve the existing standard of living. In Serbia, during the long-lasting economic, social, and political crisis of the 1990s, a decline in divorces was in fact recorded, under the conditions of “compulsive conservation of marriage and family, freezing conflicts and blocking transformation processes” (Bobić and Vukelić 2011: 163). Some studies have shown that in Serbia, as a result of adaptive strategies, a substantial number of single-parent families - and even cohabiting unions - resort to living in extended family units (Petrović 2011: 65).

According to the SILC (2017) data, the share of single parents in the total number of households in Macedonia, Croatia and Serbia is low - between 1.1% and 2.5% - which is almost two times lower than the EU (28) average (4.2%) (Eurostat 2018f).

The challenges faced by the welfare state owing to changes in family patterns are primarily reflected in the diminishing role of the family in the provision of material security, childcare, and long-term care. Fewer traditional extended family units, combined with higher employment rates for women and changing gender roles, weaken families' capacities to provide elderly care and childcare, thus creat-

ing scope for greater involvement of public or private providers of services. On the other hand, the rising number of single-parent families, who generally live in conditions of higher economic and social insecurity, also calls for higher support from society (Esping-Andersen 2006).

The pressure on welfare state expenditures will certainly represent a challenge that has not fully manifested itself yet, especially in countries where changes in the family sphere are still not pronounced (Albania, North Macedonia). In Kosovo, where half of all individuals still live in extended families and women's economic activity is very low, the challenge will emerge later.

The growing number and share of elderly households - owing to the disintegration of traditional families, population ageing, and emigration - already poses a challenge to Serbia and Croatia. It is particularly pronounced at the level of small, underdeveloped emigration municipalities, especially in view of the fact that social care services are funded from local government budgets.

Education and health care quality is inadequate

Both health and education outcomes are unfavourable, reflecting the inadequate quality of the welfare state and further compounding the far-reaching challenges faced by the social sector. These results from the Programme for International Student Assessment (PI-SA) offer a conceivable indicator for assessing both the quality and efficiency of education. The share of stu-

dents having simultaneously low achievements in scientific, reading, and mathematical literacy is very high in all Western Balkan countries, except Croatia (14.5%). However, not even Croatia can be satisfied with its results when compared to most EU countries, where the corresponding figure rarely exceeds 10%. In North Macedonia and Kosovo, this indicator in all three areas exceeds 50% (OECD 2016).

The 2017 data on early school leaving are concerning, particularly in Albania, as over 20% of youth (18-24) who have finished lower secondary education do not participate in further education or training. The disparities compared to the EU (28) are especially pronounced in the sphere of early childhood development and participation in pre-school education in all countries on which data are available. In North Macedonia, only about one child in three attends pre-school education (Eurostat 2019h).

The share of individuals aged 30-34 who have completed tertiary education is low in all countries, especially Albania and Bosnia and Herzegovina, where the figures are almost two times lower than in the EU (28).

The MICS data reveal the extent to which all education indicators are less favourable for the Roma population and other vulnerable ethnic minorities in the Western Balkans. Earlier research in Serbia also shows that, when it comes to functional illiteracy, the educational outcomes of the poorest population are far weaker compared to the general population (Baucal and Pavlović Babić 2009).

Table 4 Selected education and health care quality indicators, 2017

Country / Indicator	Students with low achievements* (%)	Early school leavers (%)	Tertiary educated aged 30-34 (%)	4-year olds in pre-school education (%)	Life expectancy at birth	Infant mortality rate (‰)	Unmet needs for medical examination** (%)
Albania	31.1	19.6	23.5	-	78.5	8	-
Bosnia & Herzegovina	-	5.1	23.8	-	77.1	5.9 (2016)	-
Croatia	14.5	3.1	28.7	67.5	77.8	4	2.7
Kosovo	60.4	12.2	-	-	72	9.7	-
Montenegro	33	5.4	34	64.7	77.3	1.3	
North Macedonia	52.2	8.5	30.6	33.5	76	9.2	4.2
Serbia	28.5 (2013)	6.2	31.4	55.2	76.1	4.7	7.5
EU (28)	-	10.6	39.9	95.6 (2016)	81	3.6	2.3

Source: OECD 2016; Eurostat 2018a; 2018b; 2018c; 2019g; 2019i; World Bank 2019a; Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2017; 2018a.

Note: * (below level 2) in all three test areas (2015); ** Self-reported (first quintile, too expensive)

Healthcare quality and accessibility are most commonly assessed by two indicators: “life expectancy” and “infant mortality rate”. These are considered to be approximate indicators of population health status.

Despite constant increases, life expectancy in Western Balkan countries lags behind the EU (28) average by between three and five years. Life expectancy in Kosovo is low by European standards at only 72 years and is highest in the region’s most-developed country, Croatia, as well as Albania. However, research by the Institute of Statistics of the Republic of Albania points to a discrepancy between life expectancy data and the general state of Albania’s health sector, especially its infant mortality rate. De Bruijn et al. (2014) assess that there are prob-

lems with incomplete death registration and assert that the life expectancy in Albania is, in fact, lower than claimed: 74.5 years, according to socio-economic indicators.

The infant mortality rate is higher in the Western Balkans than in the EU, and especially high in Kosovo, North Macedonia, and Albania (between eight and 9.7 deaths per 1,000 live births).

Inequality of access to healthcare is another unsatisfactory factor, judging by the higher infant mortality rates of specific ethnic minorities, especially the Roma people. Thus, in Serbia, the infant mortality rate among Roma people living in Roma settlements is twice as high as in the general population, reaching 13 deaths per 1,000 live births (Republički zavod za statistiku

and UNICEF 2015). In Bosnia and Herzegovina it's almost five times as high, at 24 deaths per 1,000 live births (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine and Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2013), while in Kosovo the infant mortality rate among the Roma, Egyptian, and Ashkali people is as high as 41 deaths per 1,000 live births (Kosovo Agency of Statistics 2014). Such a high infant mortality rate has only been recorded in some South Asian and Sub-Saharan African countries.

The inadequate quality in some countries leads to stratification in using healthcare. The more affluent segments of the population increasingly use private-sector services, which they pay for out of their pocket. Thus, for instance, in Albania, the share of out-of-pocket payments accounted for more than half of total healthcare expenditure (58%) in 2016. The respective share is also high in North Macedonia and Serbia: 35.4% and 40.5% (World Bank 2019b).

Subpar education and healthcare in the Western Balkans call for a sizeable increase in investment, as well as the implementation of reforms to enhance both efficiency and equity of the two systems. Creating budgetary space for higher investment in a time of intense scrutiny on public expenditure is no mean feat, even in much richer societies. The challenge is only slightly alleviated by the awareness of the importance of education and health for the quality of human capital, and thereby also of their impact on com-

petitiveness and economic development.

In terms of complexity, the task of designing and implementing reforms to improve quality and accessibility surpasses even the issue of insufficient funding. Another notable challenge made more difficult by weak administrative capacities is the establishment of a quality-assurance system.

Allocations for the social sector – low and inadequate to ensure social protection; inefficiency issues

Allocations for welfare states in the Western Balkans are below those in the EU (28) in both relative and, especially, absolute terms. Social protection (excluding healthcare) had the largest share of government expenditure across the region in 2017. Allocation for these purposes as a share of the GDP was highest in Serbia (15.4%), owing to the relatively high pension bill. Overall, however, the region lags significantly behind the EU (28) in this area.

Expenditures on education and healthcare are also substantially below the EU (28) average, except in Croatia. The relatively high share of healthcare expenditure in Bosnia and Herzegovina (5.1%) is the result of a complex and highly decentralized governance structure.⁴

Albania and Kosovo are distinct from other countries in the region for their low expenditures on social protection (partly owing to their younger

⁴ The system is highly fragmented and inefficient, with 13 ministries and as many health insurance funds (IMF 2015).

population structure) and very low share of healthcare expenditure (less than 3% of the GDP). Albania is also notable for its very low education expenditure (2.4%).

Table 5 General government expenditure by function as a share of GDP, 2017 (%)

Country/Indicator	Social protection (excluding healthcare)	Health	Education	Total
Albania	9.1	2.9	2.4	14.4
Bosnia & Herzegovina	13	5.1	3.4	21.5
Croatia	14.3	6.3	4.7	25.3
Kosovo	6.3	2.8	4.4	13.5
Montenegro	12.8	4.7	4.2	21.7
North Macedonia	11.6	4.9	3.7	20.2
Serbia	15.4	5.5	3.3	24.2

Source: Eurostat 2019j; BiH Council of Ministers 2019; Government of Montenegro 2019; Kosovo 2019; Republic of Albania Council of Ministers 2019; Republic of Macedonia 2019; Vlada Republike Srbije 2018.

The data on social protection according to the ESSPROS methodology (including healthcare) available in the Eurostat database (Eurostat 2019k) show that, in 2016, Croatia's allocations for these purposes in absolute terms were more than two times lower than in the EU (28) (3,876 compared to 8,233 PPS⁵ per capita). Serbia's allocations were 3.5 times lower and North Macedonia's more than five times lower (2,410 PPS per capita and 1,586 PPS, respectively).

The above data point to several challenges faced by welfare states in the Western Balkans.

Firstly, differences in age profile affect the structure of expenditures, but the low share of healthcare expendi-

ture in Kosovo and Albania is only attributable to these age differences to a small extent, especially in view of certain adverse outcomes in this sphere (e.g. high infant mortality rates). On the other hand, in the long run, curbing healthcare expenditure will pose the greatest challenge to the Western Balkans, considering not only population ageing and rising expectations, but also modern technologies and medicines, which create high pressure to increase allocations for these purposes. Furthermore, if they are to prevent the brain drain among healthcare professionals, Western Balkan countries will also need to raise salaries, at least in some segments of healthcare.

Secondly, the low share of education expenditure, particularly in Albania, reduces the chances of making use of a crucial economic development

⁵ The purchasing power standard (PPS) is an artificial (common) currency unit. Theoretically, one PPS can buy the same amount of goods and services in each country.

potential, and also of reducing inequality and poverty in the long term. Serbian, North Macedonian, and BiH allocations for education are not sufficient either, especially in view of the fact that additional budgetary space would have to be provided within education budgets for quality improvement, inclusion of children with disabilities, early childhood development and education, life-long learning, and reforms relevant to matching labour market needs.

Thirdly, in some countries, part of the social sector budget is “trapped” for political reasons and/or its structure is largely path-dependent (for the elderly in Serbia or veterans in Croatia and Bosnia and Herzegovina, for example). Insufficient allocations for specific purposes, on the one hand, and the unwillingness to reform the benefits awarded to privileged groups (Stubbs and Zrinščak 2015), on the other, or the espousal of clearly inefficient solutions for populist and “purely political” reasons, are not problems specific to Balkan countries, but their consequences are graver under the conditions of widespread poverty and inadequate protection afforded to certain vulnerable groups outside the ranks of the privileged.

Finally, inefficiencies are not present only in the social sector. According to the World Bank’s assessment, in Western Balkan countries the entire public sector is large and inefficient, delivering public services that are too expensive (World Bank 2015: 20). Various indicators show that most Western Balkan countries lag considerably behind developed countries

with respect to government effectiveness and efficiency (World Bank 2018; The World Economic Forum 2018).

STRATEGIC CHOICES AND OPTIONS

Small welfare state focused on protecting the poor

One possible strategic option for Western Balkan welfare states is to (re)focus on relatively low social protection spending, but with a substantial share of cash and in-kind benefits targeting the poorest population.

According to the World Bank’s criteria, in the EU framework this would involve spending on social protection (excluding healthcare) of under 16% and the coverage of the population in the poorest quintile by non-contributory social benefits⁶ of over 60%. The countries in this group are designated as “small balanced welfare states”. By this criterion, Croatia is described as a “limited welfare state” in terms of relatively low spending for these purposes and low coverage of the vulnerable (World Bank 2015: 38).

The choice of a small welfare state is considered appropriate for less-advanced countries, in the interest of the competitiveness afforded by low tax burden and/or the creation of budgetary scope for expenditures conducive to development opportunities.

For most Western Balkan countries, this choice does not represent a prob-

⁶ Social assistance programmes, according to the World Bank terminology.

lem in technical terms, given the current relatively low levels of government spending on social protection and education.

Higher welfare state focus on the poor raises a range of politically difficult issues, as well as substantive choices. Two sets of issues for discussion and analysis ensue. Firstly, what are the entitlements that should be introduced or expanded in each country to provide greater protection to the poor? These could include social assistance, social housing for the most vulnerable, free-of-charge services for poor people with disabilities, free-of-charge long-term care services for the poor elderly, higher amounts of and wider coverage by child allowance and social care services for the most vulnerable families, scholarships for poor students, benefits for vulnerable energy customers, free legal aid, pensions for poor elderly people not covered by insurance, and investments to improve healthcare and education for Roma people living in substandard settlements. The second, even more complex set of issues concerns the shift from categorical to targeted benefits (like benefits for disabled war veterans in Bosnia and Herzegovina and Croatia, or universal entitlements awarded to mothers upon the birth of children of higher birth order in North Macedonia and Serbia), and path dependency in pension reforms.

Universal entitlements

The strategic choice to provide universal entitlements and services in the social sector represents an alternative to a small welfare state focused pri-

marily on the poor. In its “pure” form, this option essentially leads to the establishment of a social-democratic regime (Esping-Andersen 1990) and certainly does not entail a small welfare state.

In the case of Western Balkan countries, a higher presence of universal entitlements and services irrespective of beneficiaries’ material or labour market status would involve universal healthcare and education, universal child allowances, coverage of all elderly people by the pension system, cash benefits and services for all children and people with disabilities, universal and free-of-charge access to social care, childcare, and early-childhood development services.

The advantages of universal versus targeted programmes are usually supported by the argument that they protect poorer people more comprehensively thanks to the elimination of the exclusion error, the electorate’s reluctance to agree on targeted entitlements, the absence of stigma, and the disincentive to work, while for some entitlements and social services the presence of external effects is especially important (typically education, but some parts of healthcare as well) (Gilbert 2002; Mkandawire 2005; Bar 2013). Finally, administrative costs are lower in the implementation of universal entitlements, as are costs to beneficiaries. Beyond ideological frameworks, the key objection to universalism is the high burden of expenditure, as well as the inefficiency of these programmes with respect to poverty reduction, given that substantial funds are spent on the non-poor to

prevent the exclusion error and ensure the protection of the poorest.

Owing to the limitations imposed by the relatively low GDP level, and in some countries also indebtedness and substantial tax burden, this option, on the whole, may only be considered as a possible long-term strategic choice.

From a research perspective, an important question is whether the implementation of certain elements of universal access in the Western Balkans is justifiable in the immediate future. This primarily concerns the appropriateness of a shift to universal healthcare funded from the public budget, in view of the increasingly flexible labour market, widespread grey economy, and other problems resulting in incomplete coverage. Furthermore, the impact of disability on living standards could provide arguments to introduce universal child allowance and/or free-of-charge social care services for children with the most severe disabilities. Some universal entitlements and services could also be granted to the population living in substandard Roma settlements. The issue of universal entitlements is important also in the context of early childhood development, in view of the growing body of evidence of its significance in providing better education outcomes and reducing poverty.

Social investment welfare state

The strategic choice to develop a social investment welfare state essentially involves prioritising certain investments and reforms on the grounds of their importance for human develop-

ment and economic growth. According to some authors, attaching increasing importance to social investment marks a distinct third phase in the development of the welfare state (after the universal and neo-liberal phases) (Hemerijck 2012).

A social investment welfare state implies a focus on raising efficiency, as well as additional investment in education and healthcare, childcare and early childhood development, employment services, active labour market policies, and rehabilitation and training programmes.

For Western Balkan countries with low investments in education and/or healthcare and with highly unfavourable outcomes, such as Albania, the focus on social investment would mean that, in the future, the welfare state should focus chiefly on these very segments of the social sector. The same arguments can be made regarding the distinctly unfavourable education outcomes in Kosovo and North Macedonia, as well as those countries' unfavourable health indicators, in particular the high infant mortality rate. Somewhat paradoxically, as part of their population policies, a number of Western Balkan countries allocate relatively significant funds to encourage more births, while, at the same time, investing insufficient efforts in enhancing early childhood development programmes or antenatal and postnatal care to reduce the mortality of the children already born.

Prioritising education reforms and skills enhancement is, according to some researchers, the key condition for economic growth in the Western

Balkans (Arandarenko and Bartlett 2012). In the context of education, there are several distinct priorities and needs. Failure to recognise the importance of early childhood development and to distinguish between this function and the childcare function in most Western Balkan countries is certainly a theme of particular relevance to social investment.

Clearly, a social investment welfare state would also involve satisfying many competing needs under the conditions of severely constrained budgets. Therefore, a crucial question is what the priorities are in the “investment package” for each individual Western Balkan country, what the additional expenditures are, and how to create budgetary space for additional investment. In view of the high unemployment levels, policies to boost economic activity rates are not a priority in the Western Balkans to the same extent as in countries with an insufficient labour force supply. Additionally, in countries where traditional extended households are still prevalent, the introduction and expansion of work-family reconciliation services are not a high priority in the short term.

In this context, it is also important to assess the extent to which the set of “investment” policies is adequate for the fight against poverty. Indeed, the choice of such an approach may encourage countries to invest more in social sector segments that do not necessarily target the poor (maternity leave, childcare, higher education, and active labour market policies unavailable to specific vulnerable groups –

traditional farmers, for example), and some researchers argue that the shift from the traditional redistributive welfare state to a social investment state at least in part accounts for the disappointing trends in (relative) poverty reduction (Cantillon 2011).

Preventive welfare state

The choice to develop a preventive welfare state would imply a focus on those measures and policies that prevent risks and alleviate the need for poverty-reduction interventions. In historic terms, much more attention was devoted to coping with the risks that had already occurred than to their prevention or mitigation (Holzmann, Sherburne-Benz and Tesliuc 2003).

Certainly, a large part of prevention lies outside the strict purview of the welfare state, primarily in economic and employment policies. In some countries, especially important are measures aimed at disaster prevention (including drought and flood), accident prevention (e.g. reducing traffic collisions), as well as anti-discrimination policies, credit access measures for the poor, and the like.

Within the domain of the welfare state itself, the preventive approach implies a primary focus on areas like education and enhancing skills, labour market policies, public health policies, primary and preventive healthcare, and preventive social work services.

Under this approach, another notable feature is a set of indirect measures referred to by some researchers as pre-distribution (as opposed to redistribution), which should facilitate a more even distribution of market income

(Smeeding 2004; Hacker 2011; Hall 2015). This set of measures includes setting a high minimum wage, strengthening social dialogue and trade unionism to raise market wages, as well as imposing requirements on privately-owned companies to provide better and more generous pensions and healthcare, childcare, and training, to reduce the state and public sector's share in the provision of social protection.

Finally, in a broader sense, social insurance also plays an important role in preventing poverty for those at greater risk.

In the context of Western Balkan countries, two issues warrant particular attention: the place and role of social - especially pension insurance - and pre-distribution policies.

Social insurance benefit schemes prevent the decline of income and living standards due to old age, disability, death of the breadwinner, illness, occupational injury, and unemployment. For most Western Balkan countries, the place and role of the traditionally set-up Bismarck-type social insurance, where entitlements are tied to contribution payment and formal labour market status, emerges as an acute issue. This is primarily due to the fact that social insurance fails to provide security and prevent old age poverty to the entire population, especially in view of the significant share of the informal economy and high long-term unemployment. Under such conditions, it is very difficult to find an adequate solution for pension insurance systems in countries with pronounced ageing, large numbers of

pensioners, and (relatively) high pension bill burden (Serbia, Croatia). Any attempt to redesign the pension system towards the introduction of mandatory private insurance (second pillar, according to the World Bank's terminology) or reduction of the public pay-as-you-go pension insurance (first pillar) inevitably faces substantial transition costs and/or an increase in elderly poverty.

The relevance of the "pre-distribution" option for Western Balkan countries raises numerous dilemmas as well. Firstly, it's debatable whether there is scope for raising minimum wages, given the requirements of competitiveness, potentially adverse impact on employment, and, in particular, their already high ratios to the average wages in all countries except Montenegro (Kovtun et al. 2014). Instead of raising minimum wages, it may be more worthwhile to consider to what extent minimum wages are binding in reality and whether regulation or control mechanisms should be stipulated more precisely to ensure compliance (Aranđarenko 2011). Secondly, social dialogue and the importance of trade unions for setting adequate market-based wages necessitate an analysis of their efficiency, possibility of influencing wage levels, as well as possible impact on unemployment under the given scenario. Thirdly, detailed assessments of the feasibility of shifting costs to private-sector employers are also needed, given the requirements imposed by the drive to boost competitiveness. Finally, the fact that this segment of preventive measures only

provides protection to those who are employed in the formal economy should not be overlooked.

CONCLUSIONS

The challenges faced by welfare states in the Western Balkans are pronounced and, to an extent, specific to the region. Most Western Balkan countries have a relatively low gross domestic product, unfavourable demographic and social situations, and inadequate education and health outcomes, including a number of micro-efficiency issues in the context of low investments in the social sector. High emigration, long-term unemployment, as well as the widespread grey economy are highlighted as specific challenges. The gap between the great needs and meagre resources for social purposes is additionally widened by the inefficient and “failed, weak, authoritarian, and captured/clientelist states” (Stubbs 2005: 73). Changes in family and household structures are among challenges that can be expected to intensify in the immediate future.

There are also other challenges that have not been analysed, such as European integration. The undoubted advantages notwithstanding, the process of European integration will bring challenges ranging from additional expenditures competing with social protection, to the creation of overly high expectations among citizens, imposing priorities and inordinately high standards, or accelerated emigration, which may have a particularly high impact on Western Balkan welfare states in the future.

The multiple challenges facing welfare states in the Western Balkans require the consideration of strategic options for the improvement of social protection and human resources across the region. Some of the options are listed above. For a more acute insight, “theoretical” simplified options are outlined, although the reality will inevitably involve a policy mix that is not necessarily consistent with one single strategic direction. The first option is a small welfare state that is aimed at protecting the poor, which would require the introduction of a greater number of means-tested benefits, as well as the transformation of certain categorical entitlements, which would prove to be politically difficult. The second strategic choice, to provide universal entitlements and services, would be too expensive in the given economic conditions, but the implementation of certain elements of universal access may be justified even in the immediate future. A social investment welfare state, as the third option, implies focusing on the segments and sectors that are important for future economic growth (health, education, and employment) but with questionable effectiveness in terms of poverty reduction. Finally, a preventive welfare state would allow better risk prevention and reduce the need for poverty reduction. If it primarily involves pre-distribution, this will provide protection only to employees in the formal sector, who are not the most vulnerable group in the Western Balkans.

In deliberating on strategic choices and options, it is worth considering three important additional issues.

Firstly, under the conditions of numerous needs and pressures driving expenditures up, and the limited scope for significant tax increases, raising efficiency is an essential part of the response to the challenges faced by welfare states. Raising efficiency is not an alternative, but rather the key complementary strategy and a prerequisite for the pursuit of each of the choices discussed above.

Secondly, in order to formulate and embrace strategic choices, it is necessary to define priorities clearly. Prioritisation is important not only because of financial constraints, but also because of the limited administrative and research capacities that are essential for the preparation and implementation of changes.

Finally, at this stage of the reform, the dilemma is also whether efforts should mainly focus on improving existing systems, introducing new measures and instruments, or changing the paradigm.⁷ Depending on countries' capacities, as well as the state of affairs in some welfare state segments, it is probable that deep reform interventions involving a paradigm shift aren't always the most efficient options, despite their attractiveness. Given limited funds and weak institutions, there is even a dilemma around to what extent the simultaneous implementation of many complex measures

is an acceptable choice, especially if they require substantial investments.

REFERENCES

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2017). *Demografija 2016*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2018). *Prirodno kretanje stanovništva i brakovi u 2017. godini*. Demografija i socijalne statistike. Saopćenje 1. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2018a). *Svjetski dan stanovništva*. Demografija i socijalne statistike. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2019). *Bosna i Hercegovina u brojevima 2018*. Sarajevo: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine.
- Arandarenko, M. (2011). *Pomoćne strategije za oporavak od krize u jugoistočnoj Evropi*. Studija procene: Srbija. Budapest: International Labour Organization.
- Arandarenko, M., & Bartlett, W. (2012). *Labour Market and Skills in the Western Balkans*. Belgrade: FREN - Foundation for the Advancement of Economics.
- Bar, N. (2013). *Ekonomija države blagostanja*. Beograd: Fakultet za ekonomiju, finansije i administraciju.
- Baucal, A., & Pavlović Babić, D. (2009). *Kvalitet i pravednost obrazovanja u Srbiji: obrazovne šanse siromašnih*. Beograd: Vlada Republike Srbije i Institut za psihologiju.
- BiH Council of Ministers. (2019). *Economic reforme programme for 2019-2021*. Sarajevo. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/bih_erp_2019-2021.pdf (accessed 24 May 2019).
- Bobić, M., & Vukelić, J. (2011). Deblokada "druge demografske tranzicije"? *Sociologija*, 53 (2), 149-176.
- Cantillon, B. (2011). The Paradox of the Social Investment State. *Growth, Employment and*

⁷ In line with theories of first-, second- and third-order changes, i.e. fine-tuning, changing individual instruments, and fundamental policy change (Hall 1993).

- Poverty in the Lisbon Era. *CSB Working Paper* (11).
- Castles, F. (2003). The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European Social Policy*, 13 (3), 209-227.
- Castles, F. (2004). *The Future of the Welfare State: Crisis Myths and Crisis Realities*. New York: Oxford University Press.
- De Bruijn, B., Eelens, F., Schoorl, J., Galanxhi, E., Nesturi, M., & Hoxha, R. (2014). *Population and Population dynamics in Albania new demographic horizons?* INSTAT, Republic of Albania Institute of Statistics.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Esping-Andersen, G. (2006). Kakva socijalna država za XXI. stoljeće? Konvergencije i divergencije europskih država. In S. Z. (ur.), *Socijalna država u 21. stoljeću: Privid ili stvarnost?* (pp. 29-60). Zagreb: Pravni fakultet.
- European Parliament (2019). The Western Balkans. Fact Sheets on the European Union. Bruxelles: European Parliament. <http://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/168/the-western-balkans>. (accessed 20 May 2019)
- Eurostat (2018). Candidate countries and potential candidates: demography. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=cpc_psdemo&lang=en (accessed 20 May 2019).
- Eurostat (2018a). Early leavers from education and training, age group 18-24. Eurostat database. <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tesem020&plugin=1> (accessed 23 Oct 2018).
- Eurostat (2018b). Tertiary educational attainment, age group 30-34. Eurostat database. <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tesem030&plugin=1> (accessed 23 Oct 2018).
- Eurostat (2018c). Infant mortality rate. Eurostat database. <https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&pcode=tps00027&language=en> (accessed 23 Oct 2018).
- Eurostat (2018d). Purchasing power adjusted GDP per capita. Eurostat database. https://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=sdg_10_10 (accessed 20 April 2018).
- Eurostat (2018e). Average household size - EU-SILC survey. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvph01&lang=en (accessed 20 April 2018).
- Eurostat (2018f). Distribution of households by household type from 2003 onwards. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_lvph02&lang=en (accessed 20 April 2018).
- Eurostat (2018g). Divorce indicators. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_ndivind&lang=en (accessed 15 April 2018).
- Eurostat (2019). Population change - Demographic balance and crude rates at national level. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_gind (accessed 20 May 2019).
- Eurostat (2019a). Fertility indicators. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_find&lang=en (accessed 22 May 2019).
- Eurostat (2019b). Population: Structure indicators. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=demo_pjanind (accessed 22 May 2019).
- Eurostat (2019c). Emigration by age and sex. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=migr_emi2&lang=en (accessed 22 May 2019).
- Eurostat (2019d). At-risk-of-poverty rate by poverty threshold, age and sex. Eurostat da-

- tabase.
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_li02 (accessed 8 May 2019).
- Eurostat (2019e). Unemployment rates by sex, age and citizenship. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsa_urgan&lang=en (accessed 8 May 2019).
- Eurostat (2019f). Employment and activity by sex and age - annual data. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=lfsi_emp_a&lang=en (accessed 8 May 2019).
- Eurostat (2019g). Candidate countries and potential candidates: education. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=cpc_pseuduc&lang=en (accessed 23 May 2019).
- Eurostat (2019h). Pupils in early childhood and primary education by education level and age - as % of corresponding age population. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=educ_uoe_enrp07&lang=en (accessed 23 May 2019).
- Eurostat (2019i). Self-reported unmet needs for medical examination by sex, age, detailed reason and income quintile Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hlth_silc_08&lang=en (accessed 23 May 2019).
- Eurostat (2019j). General government expenditure by function Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=gov_10a_exp&lang=en (accessed 24 May 2019).
- Eurostat (2019k). Expenditure: main results. Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=spr_exp_sum&lang=en (accessed 24 May 2019).
- Eurostat (2019l). Candidate countries and potential candidates: labor market Eurostat database. http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=cpc_pslm&lang=en (accessed 23 May 2019).
- Eurostat (2019m). Enlargement countries - labour market statistics. Statistics Explained. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Enlargement_countries_-_labour_market_statistics (accessed 23 May 2019).
- Gedeshi, I., & Jorgoni, E. (2012). *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe: Albania*. Final Country Report – Albania, European Commission. <https://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8818&langId=en>
- Gilbert, N. (2002). *Transformation of the Welfare State: The Silent Surrender of Public Responsibility*. New York: Oxford University Press.
- Gilbert, N., & Terell, P. (2013). *Dimensions of social welfare policy (eight edition)*. Boston: Pearson.
- Glennerster, H. (2007). The sustainability of western welfare states. *Paper given at CASE seminar November 2007, London School of Economics and Political Science*
- Glennerster, H. (2017). *Understanding the cost of welfare (third edition)*. Bristol, UK; Chicago, IL, USA: Bristol University Press.
- Government of Montenegro (2019). Montenegro Economic Reform Programme 2019–2021. Podgorica. https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/montenegro_erp_2019-2021.pdf (accessed 24 May 2019).
- Hacker, J. S. (2011). The institutional foundations of middle-class democracy. In *Priorities for a new political economy: Memos to the Left* (pp. 33-38). London: Policy Network.
- Hall, P. A. (1993) Policy Paradigms, Social Learning, and the State. The Case of Economic Policymaking in Britain. *Comparative politics*, 25(3), 275-296.
- Hall, P. A. (2015). Postscript: The Future of the Welfare State. In C. Chwalisz & P. Diamond, *The Predistribution Agenda: Tackling Inequality and Supporting Sustainable Growth* (pp. 255-265). London: Policy network.

- Hemerijck, A. (2012). When Changing Welfare States and the Eurocrisis Meet. *Sociologica*, (1).
- Holzmann, R., Sherburne-Benz, L., & Tesliuc, E. (2003). *Social Risk Management: The World Bank's Approach to Social Protection in a Globalizing World*. Washington, D.C.: World Bank.
- IMF (2015). Bosnia and Herzegovina: Selected Issues. Washington, D.C: International Monetary Fund.
- INSTAT, World Bank (2013). Albania: Trends in Poverty 2002-2005-2008-2012.
- Instituti i Statistikave (2018). Labour Market 2017. Tirana: INSTAT.
- Jessop, B. (1999). Narrating the Future of the National Economy and the National State? Remarks on Remapping Regulation and Re-inventing Governance. In G. Steinmetz, *State Formation after the Cultural Turn* (pp. 378-406). Ithaca: Cornell University Press.
- Josipović, D. (2016). The Post-Yugoslav Space on a Demographic Crossway: 25 Years after the Collapse of Yugoslavia. *Stanovništvo*, 54(1), 15-40.
- Katnić, M., & Golubović, G. (2016). Nacionalni izvještaj o razvoju po mjeri čovjeka „Neformalni rad: od izazova do rješenja“. Podgorica: UNDP.
- Kosovo Agency of Statistics. (2011). Kosovo Population and Housing Census 2011 Final Results MAIN DATA. Pristina: Kosovo Agency of Statistics.
- Kosovo Agency of Statistics (2013). Study on Remittance in Kosovo - 2013. Pristina: KAS and UNDP.
- Kosovo Agency of Statistics (2014). The Roma, Ashkali and Egyptian Communities in Kosovo Multiple Indicator Cluster Survey, Summary Report. Pristina: KAS
- Kosovo Agency of Statistics (2016). Statistical Yearbook of the Republic of Kosovo 2016. Pristina: KAS.
- Kosovo Agency of Statistics and World Bank (2017). Consumption poverty in the Republic of Kosovo 2012-2015. Pristina: KAS
- Kosovo (2019). Economic Reform Programme 2019-2021. Pristina: Government of the Republic of Kosovo.
https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlarge-ment/sites/near/files/kosovo_erp_2019-2021.pdf (accessed 24 May 2019).
- Kovtun, D., Meyer Cirkel, A., Murgasova, Z., Smith, D., & Tambunlertchai, S. (2014). Boosting Job Growth in the Western Balkans. International Monetary Fund, Working Paper WP/ 14/16.
- Letablier, T., Luci, A., Math, A., & Thévenon, O. (2009). The costs of raising children and the effectiveness of policies to support parenthood in European countries: a Literature Review. Brussels: European Commission.
- Matković, G., Mijatović, B., & Stanić, K. (2014). Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji. *Stanovništvo*, 52(1), 1-20.
- Mijatović, B. (2014). *Siromaštvo u Srbiji 2011, 2012. i 2013. godine*. Beograd: Centar za liberalno demokratske studije i Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva.
- Milanović, B. (2012). *Bogataši i siromasi: Kratka i neobična istorija globalne nejednakosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine i Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2013). Istraživanje višestrukih pokazatelja (MICS) o romskoj populaciji u Bosni i Hercegovini 2011.-2012: završni izvještaj. Sarajevo: UNICEF.
- Mkandawire, T. (2005). Targeting and universalism in poverty reduction. *UNRISD Social Policy and Development Programme Paper* (23).
- Morel, N., Palier, B., & Palme, J. (2012). Beyond the welfare state as we knew it? In N. Morel, B. Palier & J. Palme, *Towards Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges* (pp. 33-61). Bristol: The Policy Press.
- Nikitović, V. (2016). Dugoročne demografske implikacije niskog fertiliteta u regionu bivše Jugoslavije. *Stanovništvo*, 54(2), 27-58.
- OECD (2016). PISA 2015 Results in Focus. Paris, France: OECD.

- Petrović, M. (2011). Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo* (1), 53-78.
- Republic of Albania Council of Ministers (2019). Economic Reform Programme 2019 - 2021. Tirana.
https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/albania_erp_2019-2021.pdf (accessed 24 May 2019).
- Republic of Macedonia (2019). Economic Reform Programme 2019-2021. Skopje.
https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/north_macedonia_erp_2019-2021.pdf (accessed 24 May 2019).
- Republički zavod za statistiku Srbije (2018). Procene stanovništva Republike Srbije prema polu, starosti i tipu naselja 2013–2017.
- Republički zavod za statistiku Srbije (2018a). Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji, 2017. Bilten 634. Beograd: RZS.
- Republički zavod za statistiku i UNICEF (2015). Srbija: Istraživanje višestrukih pokazatelja 2014 i Srbija: Romska naselja istraživanje višestrukih pokazatelja 2014 - Praćenje stanja i položaja žena i dece - konačni izveštaj. Beograd: Republički zavod za statistiku i UNICEF.
- Schwarz, A. M., Arias, O. S., Zvinieni, A., Rudolph, H. P., Eckardt, S., Koettl, J., Immervoll, H., & Abels, M. (2014). *The Inverting Pyramid: Pension Systems Facing Demographic Challenges in Europe and Central Asia*. Washington DC: World Bank.
- Smeeding, T. M. (2004). Public policy and economic inequality: The United States in comparative perspective, *LIS Working Paper Series* (367).
- State statistical office of the Republic of Macedonia (2016). Labour force survey, 2015. Skopje: State statistical office of the Republic of Macedonia.
- Stubbs, P. (2005). Stretching Concepts Too Far? Multi-Level Governance, Policy Transfer and the Politics of Scale in South East Europe. *Southeast European Politics*, VI (2), pp. 66-87.
- Stubbs, P., & Zrinščak, S. (2015). Citizenship and Social Welfare in Croatia: Clientelism and the Limits of 'Europeanisation'. *Journal European Politics and Society*, 16 (3), 395-410.
- Svetska banka (2015). Rast se oporavlja, rizici rastu. Jugoistočna Evropa, Redovni ekonomski izveštaj br. 8.
<http://pubdocs.worldbank.org/en/540001443460184196/SEERER-8-rs.pdf> (accessed 20 April 2018).
- Tesliuc, E., Pop, L., Grosh, M., & Yemtsov, R. (2014). *Income Support for the Poorest A Review of Experience in Eastern Europe and Central Asia*. Washington DC: World Bank.
- UNFPA (2015). United Nations Department of Economic and Social Affairs/Population Division World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables. New York: United Nations.
- Vlada Republike Srbije (2018). Treći nacionalni izveštaj o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva u Republici Srbiji, Beograd.
http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wp-content/uploads/2019/02/Treci_nacionalni_izveštaj_o_socijalnom_ukljucivanju_i_smanjenju_siromastva_2014-2017.pdf (accessed 24 May 2019)
- The World Economic Forum (2018). *Global Competitiveness Report*
<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-index-2017-2018/downloads/> (accessed 24 April 2018)
- World Bank (2011). *Social safety nets in the Western Balkans: design, implementation, and performance*. Washington DC: World Bank Group.
- World Bank (2015). EU Regular Economic Report No.2: EU regular economic report two : sustaining recovery, improving living standards. Washington DC: World Bank Group.
- World Bank (2016). Poverty Reduction, Shared Prosperity and Inequality in FYR Macedonia in the post-crisis period (2009-2013). Poverty and Equity Global Practice Europe and Central Asia Region.

- World Bank & Vienna Institute for International Economic Studies. (2017). Western Balkans: Labor Market Trends 2017. Report Number: 113922. <http://documents.worldbank.org/curated/en/289221491270732309/pdf/113922-REVISED-PUBLIC-Regional-Report-Western-Balkan-Labor-Market-Trends-2017-FINAL-A4-Logo-WB-neu.pdf> (accessed 15 May 2018).
- World Bank (2018). The Worldwide Governance Indicators. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#home> (accessed 8 April 2018)
- World Bank (2019). Poverty and Equity Data Portal. <http://povertydata.worldbank.org/poverty/home> (accessed 20 April 2019)
- World Bank (2019a). Life expectancy at birth, total (years). <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN> (accessed 23 May 2019)
- World Bank (2019b). Out-of-pocket expenditure (% of current health expenditure). <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.OOPC.CH.ZS> (accessed 23 May 2019)
- World Bank (2019c). Annual Remittances Data – Migrant Remittances Inflow (% of GD). <http://www.worldbank.org/en/topic/migrationremittancesdiasporaissues/brief/migration-remittances-data> (accessed 23 May 2019)
- Zavod za statistiku Crne Gore (2014). Istraživanje višestrukih pokazatelja u romskim naseljima 2013, Ključni nalazi. Podgorica: MONSTAT
- Zavod za statistiku Crne Gore. (2018). Statistika dohotka i uslova života Podgorica: MONSTAT
- Zeneli, B., Cosic, E., Dzebo, A., & Zmejkoski, R. (2013). Brain Gain Policies and Practices in the Western Balkans . Belgrade: Group 484 Centre for Migration.
- Žarković-Rakić, J., Clavet, N-J., Tiberti, L., Vladislavljević, M., Anić, A., Krstic, G., & Randelović, S. (2017). Reduction of child poverty in Serbia: Improved cash-transfers or higher work incentives for parents? Belgrade: Partnership for economic policy.

Država blagostanja u zemljama Zapadnog Balkana: izazovi i opcije

GORDANA MATKOVIĆ¹

SUMMARY

Cilj članka je da se sagledaju izazovi sa kojima se suočavaju države blagostanja na Zapadnom Balkanu, kao i strateške opcije za unapređenje socijalne zaštite i razvoj ljudskih kapaciteta u regionu.

Analiza izazova bazirana je na relevantnim statističkim podacima pojedinih zemalja i Evropske unije, a identifikovani su i kanali preko kojih se ostvaruje uticaj pojedinih izazova na državu blagostanja.

Izazovi sa kojima se suočavaju države blagostanja na Zapadnom Balkanu su veliki i delimično specifični. Većina izazova koji su identifikovani u razvijenijim zemljama prisutna je i u regionu, uglavnom u još izoštrenijoj formi zbog niskog nivoa ekonomske razvijenosti, rasprostranjenih socijalnih problema, slabih kapaciteta, ali i usled neefikasnosti. Kao najvažniji identifikovani su nivo razvijenosti koji je nedovoljan za uspostavljanje sveobuhvatne države blagostanja, nepovoljna demografska situacija koja generiše dugoročni pritisak na socijalne rashode, rasprostranjeno siromaštvo i nezaposlenost, promene na tržištu rada, neadekvatan kvalitet ishoda u sferi obrazovanja i zdravlja i niska izdvajanja za obezbeđenje socijalne zaštite. Visoka emigracija, veliki udeo dugotrajne nezaposlenosti, kao i rasprostranjena siva ekonomija su specifični izazovi, a u budućnosti može da se

očekuje da će na države blagostanja posebno da utiču i intenziviranje promena u strukturi domaćinstva, povećanje nejednakosti i ubrzanje evropskih integracija. Postojeći i novi izazovi, ali i potencijalno povećanje ulaganja u socijalni sektor u uslovima rastućih budžeta, nameću potrebu da se preispitaju različita strateška opredeljenja i opcije koje bi omogućile unapređenje država blagostanja na Zapadnom Balkanu.

Među strateškim opcijama analizirane su mala država blagostanja usmerena na zaštitu siromašnih, država blagostanja zasnovana na univerzalnim pravima, država blagostanja u kojoj dominiraju socijalne investicije i država blagostanja usmerena na prevenciju, uključujući i politiku predistribucije koja treba da omogući ravnomerniju distribuciju dohotka koji se zarađuje na tržištu. Zaključci naglašavaju važnost efikasnosti kao komplementarne strateške opcije, kao i neophodnost prioritizacije i fokusiranja, s obzirom na slabe i ograničene administrativne, institucionalne i ekspertske kapacitete.

KLJUČNE REČI

država blagostanja | socijalna zaštita | zemlje Zapadnog Balkana | izazovi | opcije

¹ FEFA fakultet – program Ekonomija, Univerzitet Metropolitani, Beograd (Srbija) |

✉ gordana.matkovic@fefu.edu.rs

Promena broja stanovnika Grada Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu 1991-2013

MARIANA LUKIĆ TANOVIĆ¹ | DRAŠKO MARINKOVIĆ² | ALEKSANDAR MAJIĆ²

SAŽETAK

Prostor Grada Istočno Sarajevo je po mnogo čemu specifičan, a između ostalog po tome što su ratni sukobi (1992-1995) doveli do značajnih promena, prvenstveno u pogledu teritorije i državnih granica, a izazvali su i velika pomeranja stanovništva što sa sobom nosi niz demografskih promena i posledica. Predmet istraživanja rada je međupopisna promena broja stanovnika 1991-2013. godine, po čemu je uočljivo da je Bosna i Hercegovina bila bez popisa stanovništva 22 godine. Cilj istraživanja je bio da se utvrdi da li je međupopisna dinamika stanovništva pozitivna ili negativna, odnosno da li je prisutan proces depopulacije i koliko je on istovetan za celokupan istraživani prostor. Da bi se ostvario cilj istraživanja bilo je neophodno izvesti procenu broja stanov-

nika za 1991. godinu, jer je dezintegracija naselja na teritoriji Grada Istočno Sarajevo stvorila ogromne probleme uporedivosti statističkih podataka o stanovništvu. Nakon toga analizirana je međupopisna dinamika stanovništva u periodu 1991-2013. godine. Istraživanje je pokazalo da Grad Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu ima pozitivnu populacionu dinamiku, koja je karakteristika isključivo urbanog prostora, dok ruralni prostor ima obeležje ukupne depopulacije.

KLJUČNE REČI

međupopisna promena broja stanovnika | populaciona dinamika | depopulacija | Grad Istočno Sarajevo | Bosna i Hercegovina

¹ Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Filozofski fakultet Pale, Katedra za geografiju | ✉ mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba

² Univerzitet u Banjaluci, Prirodno-matematički fakultet

UVOD

Grad Istočno Sarajevo nalazi se u istočnom delu Bosne i Hercegovine (BiH), odnosno u istočnom delu Republike Srpske (RS). Teritoriju Grada čini šest opština: Istočno Novo Sarajevo, Istočna Ilidža, Pale, Sokolac, Trnovo i Istočni Stari Grad. Ukupna površina ovog prostora iznosi 1.449,2 km². Jedna od specifičnosti prostornog razvoja Grada je administrativno-teritorijalna nekompaktnost, s obzirom da se sastoji od dva dela: većeg severnog (1.405,3 km²) i znatno manjeg južnog dela (svega 43,9 km²), koji su međusobno odvojeni teritorijom opštine Trnovo, odnosno Kantonom Sarajevo u Federaciji Bosne i Hercegovine (Lukić Tanović 2018).

Prema Popisu stanovništva 2013. godine istraživani prostor ima 59.916 stanovnika u 216 naseljenih mesta. U naseobinskom smislu, Grad karakteriše gusta usitnjena mreža naselja, a više od polovine naselja (65,3%) pripada kategoriji do 100 stanovnika.

Granica koja je podelila teritoriju Bosne i Hercegovine na dva entiteta sa sobom nosi niz negativnih posledica. Prilikom razgraničenja nije se poštovao naseobinski sistem i administrativne granice naselja, što je dovelo do dezintegracije, odnosno podele naselja između entiteta, stvaranja „dvojnih“ naselja, funkcionalno nerentabilne podele urbanih celina, gde granica seče ulice i stambenu infrastrukturu. Na prostoru nekadašnjeg Grada Sarajeva entitetskom granicom podeljeno je 43 naseljena mesta. Većinu podeljenih naselja karakteriše ukupna depopulacija i oslabljen demografski

kapacitet, s obzirom na to da je 30% naselja iz ove kategorije veličine ispod 50 stanovnika. Podela naselja među entitetima stvorila je probleme dezintegrisanosti pejzažne strukture, funkcionalne povezanosti prirodnih resursa i prerađivačkih kapaciteta centara privrednog razvoja. Dezintegracija naselja na teritoriji Grada stvorila je ogromne probleme uporedivosti statističkih podataka o stanovništvu. Demografske analize veoma su otežane, jer se ne može odrediti egzaktn broj stanovnika podeljenih naselja prema Popisu iz 1991. godine (Lukić Tanović i Marinković 2017).

Naseobinski sistem istraživanog prostora specifičan je po tome što nosi epitet grada, iako većina prostora ima izrazito ruralna obeležja. Čak 97% teritorije Grada čini ruralni prostor gde je smešteno svega 35% stanovništva. Od ukupno 216 naseljenih mesta, 211 spada u kategoriju ruralnih. Karakteristika ruralnog prostora je stalno odseľjavanje stanovništva, negativan prirodni priraštaj, ukupna depopulacija i starenje stanovništva (Lukić Tanović i Marinković 2018b).

Predmet istraživanja je međupopisna promena broja stanovnika na prostoru Grada Istočno Sarajevo, a osnovni cilj je da se utvrdi da li je međupopisna dinamika stanovništva pozitivna ili negativna, odnosno da li je na istraživanom prostoru prisutan proces depopulacije i da li je on istovetan za celokupan istraživani prostor.

METOD

Teorijsko-metodološki okvir istraživanja

Osnovna hipoteza u radu pretpostavlja da je na prostoru Grada Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu (1991-2013) došlo do porasta broja stanovnika, i to usled rasta broja stanovnika u urbanim sredinama, dok je u ruralnim sredinama izražena ukupna depopulacija.

Metodologija se bazira na analizi podataka Popisa stanovništva 1991. i 2013. godine (F BiH 2018), uz neophodno modifikovanje i podešavanje, radi uporedivosti podataka, kako je dalje u tekstu objašnjeno.

Jedna od metodoloških razlika dva analizirana popisa odnosi se na popisane radnike i članove njihovih domaćinstva koji u inostranstvu borave godinu dana ili duže. U Popisu 2013. godine, u stalno stanovništvo uključena su samo lica koja na radu ili boravku u inostranstvu borave kraće od jedne godine, a za odsutna lica podatke su mogli dati samo članovi domaćinstva. U Popisu iz 1991. godine, pod stalnim stanovništvom podrazumevalo se da su stalni stanovnici jednog mesta sva lica koja u tom mestu stanuju, tj. imaju mesto prebivališta bez obzira da li su se u momentu popisa nalazila u tom mestu ili su bila odsutna iz nekog razloga, bilo u zemlji ili inostranstvu (Marinković i Vranješ 2013).

Najveći problem egzaktnosti komparacije demografskih pokazatelja iz Popisa 1991. i 2013. godine za Grad Istočno Sarajevo predstavlja konceptualna razlika ova dva popisa. Problem uporedivosti podataka naglašavaju

Marinković i Vranješ (2013). „Usljed određenih metodoloških razlika, a posebno s obzirom na velike administrativno-teritorijalne promjene, uporedivost podataka popisa iz 1991. i 2013. godine, za nivo Republike Srpske, je skoro nemoguća bez ulaska u popisne krugove i razdvajanje naselja koja su podijeljena međuentitetskom linijom razgraničenja“ (Marinković i Vranješ 2013: 40).

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2013. godine na prostoru Bosne i Hercegovine sproveden je u periodu od 1. do 15. oktobra 2013. godine. Preliminarni rezultati Popisa objavljeni su u decembru iste godine. Ovi rezultati sadržavali su samo podatke o ukupnom broju popisanih lica. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine konačne rezultate Popisa 2013. godine objavila je tek u julu 2016. godine. Zbog neusaglašenosti metodologije obrade podataka Popisa stanovništva 2013. godine, Republički zavod za statistiku Republike Srpske u decembru 2016. godine objavio je konačne rezultate Popisa stanovništva za nivo Republike Srpske.¹

U radu su korišćeni podaci Republičkog zavoda za statistiku RS s obzirom na to da se istraživani prostor nalazi na teritoriji Republike Srpske.

¹ Razlika između konačnih rezultata Agencije za statistiku BiH (ASBiH 2016) i Republičkog zavoda za statistiku RS na nivou Republike Srpske iznosi 58.081 stanovnika, odnosno Republika Srpska po rezultatima zvanične statističke institucije u RS ima 4,7% stanovnika manje nego po rezultatima zvanične statističke institucije u BiH. Kada je reč o Gradu Istočno Sarajevo, razlika iznosi 1.600 stanovnika, odnosno prema statistici Republike Srpske za 2,6% manje u odnosu na statistiku BiH.

Istraživanje je zahtevalo korišćenje različitih metoda, kao što su metod geografske analize i sinteze, matematičko-statistički metod, te metod klasifikacije i generalizacije. Komparativnom analizom utvrđene su promene do kojih je došlo u međupopisnom periodu sa posebnim osvrtom na depopulaciju ruralnih prostora. Osnovna tehnika koja se koristila za izradu karata demogeografskih pokazatelja je GIS aplikacija, programski paket *ArcGis 10.3.1*.

Metodologija procene broja stanovnika za 1991. godinu

Administrativno-teritorijalne granice opština i naseljenih mesta na istraživanom prostoru značajno su se promenile formiranjem Grada Istočno Sarajevo, koji u vreme Popisa 1991. godine nije postojao. U komparativnoj analizi demografskih pokazatelja, veliki problem predstavljaju podeljena naselja, tj. predratna naselja koja su podeljena između entiteta Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH). Stoga se moralo pristupiti izradi procene broja stanovnika prema Popisu iz 1991. godine za prostor Grada Istočno Sarajevo, s obzirom na to da podaci zvaničnih statističkih institucija u Bosni i Hercegovini i Republici Srpskoj nisu bili dostupni.²

² Republički zavod za statistiku RS, kao i Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine ne poseduju bazu podataka Popisa stanovništva iz 1991. godine. Federalni zavod za statistiku poseduje bazu podataka, ali nije bilo mogućnosti da se „uđe” u statističke popisne krugove. Federalni zavod za statistiku BiH dostavio je nezvanične procene za prostor današnjeg Gra-

Svaka administrativno-teritorijalna promena neposredno utiče na uporedivost statističkih podataka, koji su skoro uvek prikazani prema važećoj podeli, što u velikoj meri otežava praćenje demografskih promena u dužim vremenskim intervalima i zahteva veliki posao pri pregrupisanju i usaglašavanju podataka (Knežević 2014).

Metodologija za procenu broja stanovnika 1991. godine na nivou naseljenih mesta Grada Istočno Sarajevo bila je sledeća: za naselja koja nisu promenila svoje teritorijalno-administrativne granice, koristili su se podaci o broju stanovnika prema rezultatima Popisa iz 1991. godine, a za 43 naseljena mesta koja su podeljena entitetskom granicom urađena je procena broja stanovnika. Procena je izvršena na osnovu baze podataka o broju stanovnika 1991. godine, koju je posedovala organizacija *Office of the High Representative* (OHR) i podrazumevala je broj stanovnika po ulicama naseljenog mesta. Pomoću starih karata/planova mesnih zajednica Grada Sarajeva sa nekadašnjim nazivima ulica (Konforti 1987), unesena je entitetska granica i na osnovu toga procenjeno koji je udeo stanovništva pripao FBiH, a koji RS. Kod procene broja stanovnika opština Grada Istočno Sarajevo, treba navesti da je jedan deo predratnih naselja u celosti pripao drugom entitetu, odnosno FBiH. Takva naselja su u potpunosti isključena iz procene. Konačan broj stanovnika po opštinama dobijen je kao zbir

da Istočno Sarajevo prema Popisu 1991. godine, ali samo za nivo opština. Međutim, za ovo istraživanje bilo je potrebno imati podatke na nivou naseljenih mesta.

broja stanovnika naselja koja su u celosti pripala određenoj opštini, zatim je oduzet broj stanovnika naselja koja su u celosti pripala drugom entitetu

(ako je bilo takvih naselja) i dodat broj stanovnika naselja koja su podeljena između entiteta za koje je urađena procena (tabela 1).

Tabela 1 Procena broja stanovnika po opštinama Grada Istočno Sarajevo za 1991.

Teritorija	Procena broja stanovnika za 1991. godinu	Udeo (%) u predratnoj opštini
Istočna Ilidža	8.083	3,96
Istočno Novo Sarajevo	4.112	4,32
Pale	14.452	88,36
Istočni Stari Grad	1.393	2,73
Trnovo	3.949	57,14
Sokolac	15.566	-
Ukupno	47.540	-

Izvor: Lukić Tanović (2018).

REZULTATI I DISKUSIJA

Popis stanovništva je osnovni izvor podataka o veličini, rasporedu i sastavu stanovništva, ali nije uvek i dovoljan za razumevanje demografskih promena i procesa. Zbog toga je neophodno i sagledavanje podataka tekuće statistike vitalnih i migracionih događaja. Registar stanovništva doprineo bi boljem praćenju demografskih procesa i promena (Đurđev i Arsenović 2015).

U odnosu na 1991. godinu, Popis stanovništva 2013. godine na prostoru Bosne i Hercegovine pokazao je izražen proces depopulacije u kome ukupni demografski gubici iznose oko 850.000 stanovnika, odnosno oko 20%. Ukupna depopulacija u Republici Srpskoj znatno je veća i iznosi preko 25%. Ovakvi demografski gubici posledica su geopolitičkih dešavanja tokom devedesetih godina prošlog veka, izražene emigracije i negativne stope prirodnog priraštaja. Politička i ratna dešavanja primorala su stanovništvo na prerazmeštaj i prostorno-

demografsku redistribuciju, što je posebno uočljivo na prostoru Grada Istočno Sarajevo.

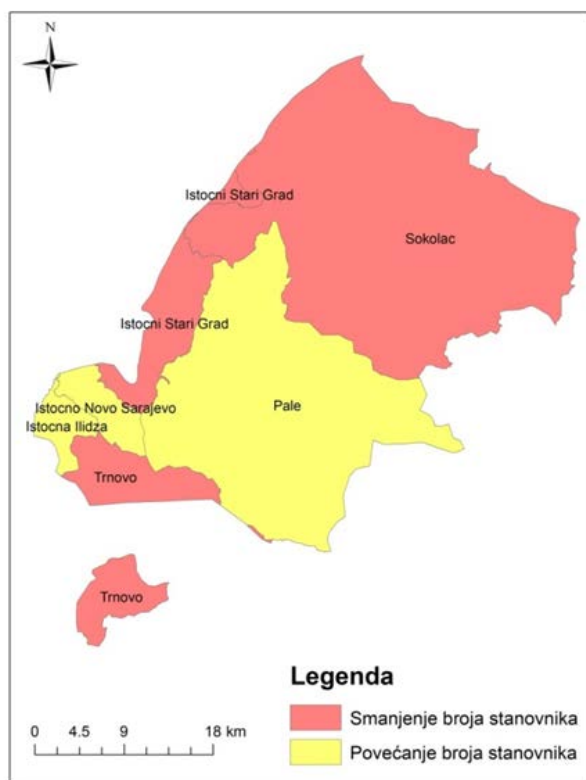
U međupopisnom periodu (1991-2013) u Republici Srpskoj, samo je šest opština registrovalo pozitivan rast stanovništva: Grad Bijeljina, te opštine Istočna Ilidža, Istočni Drvar, Istočno Novo Sarajevo, Laktaši i Pale (tabela 2, karta 1).

Grad Istočno Sarajevo, u međupopisnom periodu, ostvario je porast broja stanovnika za 12.376, odnosno broj stanovnika se povećao za 26%. Prosečna godišnja promena iznosi 562,5 stanovnika, sa godišnjom stopom rasta od 1,05%. Pozitivan demografski rast u periodu 1991-2013. Grad je zabeležio zahvaljujući pozitivnoj promeni u tri opštine, koja je nastala kao posledica migracione komponente – procesa izbeglištva i pozitivnog salda unutrašnjih migracija. No, sa aspekta biodinamike stanovništva, sve opštine imaju negativan prirodni priraštaj.

Tabela 2 Međupopisna promena (1991-2013) po opštinama Grada Istočno Sarajevo

Teritorija	Popis 1991.	Popis 2013.	Razlika 2013-1991		Pr. god. promena	Stopa rasta (%)
			Apsolut.	%		
Istočna Ilidža	8.083	14.437	6.354	78,6	288,8	2,64
Istočni Stari Grad	1.378	1.116	-262	-19,0	-11,9	-0,96
Istočno Novo Sarajevo	4.112	10.401	6.289	152,9	285,9	4,22
Pale	14.452	20.359	5.907	40,9	268,5	1,56
Sokolac	15.566	11.620	-3.946	-25,4	-179,4	-1,33
Trnovo	3.949	1.983	-1.966	-49,8	-89,4	-3,13
Grad Istočno Sarajevo	47.540	59.916	12.376	26,0	562,5	1,05

Izvor: Posebna obrada podataka prema: Lukić Tanović (2018); Republički zavod za statistiku RS (2017).

Karta 1 Međupopisna promena broja stanovnika (1991-2013) po opštinama Grada Istočno Sarajevo na osnovu obrade podataka iz popisa stanovništva

Među tri opštine sa pozitivnom promenom, najveći apsolutni porast ostvarila je opština Istočna Ilidža, 6.354 stanovnika. Najveći relativni

porast beleži opština Istočno Novo Sarajevo, čak 152,9%. U ovoj lokalnoj zajednici apsolutni porast stanovništva iznosi 6.289 lica, tako da je međupo-

pisna stopa rasta 4,22%. Opština Pale ostvarila je apsolutni porast broja stanovnika od 5.907, odnosno 40,9%.

Ostale tri opštine Grada Istočno Sarajevo imaju obeležje ukupne depopulacije. Najveći demografski gubici registrovani su u opštini Sokolac, u kojoj je 3.946 stanovnika manje nego 1991. godine. Slede opštine Trnovo sa smanjenjem od 1.966 i Istočni Stari Grad sa 262. Relativno najveću depopulaciju ima opština Trnovo, u kojoj se broj stanovnika u odnosu na 1991. godinu smanjio za 49,8%. Sledi opština Sokolac sa smanjenjem od 25,4% i opština Istočni Stari Grad sa depopulacijom od 19,9%.

Posmatrano po naseljenim mestima Grada, od ukupno 216 naselja, depopulacija se beleži u 177, odnosno 81,9% naselja, dok je porast broja stanovnika registrovan u 39 naseljenih mesta, odnosno 18,1% (tabela 3, karta 2). Među naseljima sa pozitivnom populacionom dinamikom izdvajaju se četiri naseljena mesta koja spadaju u kategoriju urbanih. Ova naselja beleže apsolutno povećanje od 17.866 stanovnika. U preostalim 35 ruralnih naseljenih mesta, beleži se porast od 5.304 stanovnika.

Tabela 3 Broj naselja Grada Istočno Sarajevo sa pozitivnom međupopisnom promenom (1991-2013) prema veličini naselja

Veličina naselja	Naselja sa povećanjem broja stanovnika	
	Broj naselja	%
0	0	0,0
0-50	11	28,2
50-100	1	2,6
100-250	14	35,9
250-500	7	17,9
500-1.000	2	5,1
1.000-2.000	2	5,1
2.000-3.000	0	0,0
3.000-5.000	0	0,0
5.000-10.000	2	5,1
10.000-20.000	0	0,0
Ukupno	39	100,0

Izvor: Posebna obrada podataka – Republički zavod za statistiku RS (2017).

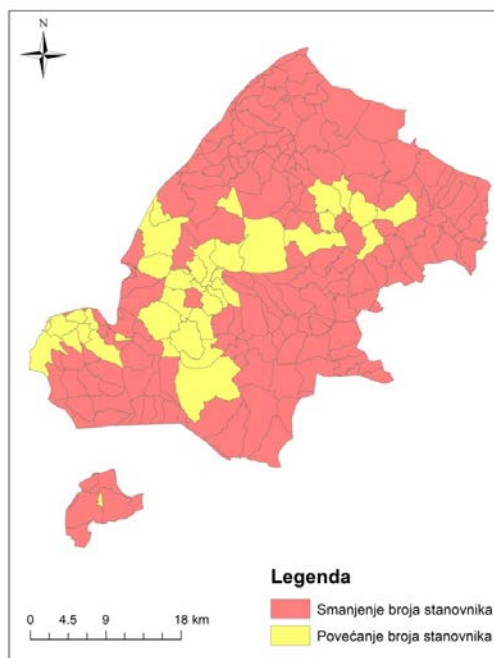
Navedeni podaci i njihova analiza potvrđuju jednu od postavljenih hipoteza da broj stanovnika u urbanim naseljima raste. Među urbanim naseljima posebno se ističe Lukavica u opštini Istočno Novo Sarajevo, koja u međupopisnom periodu beleži apso-

lutno povećanje broja stanovnika od 5.824, odnosno 328,5% više nego 1991. godine. Naselje Sarajevo dio Novi Grad, u opštini Istočna Ilidža, ima porast od 2.161 stanovnika, odnosno 193,5%. Sarajevo dio Ilidža, u opštini Istočna Ilidža, uvećalo se u

apsolutnim iznosu za 4.696 stanovnika, odnosno 84,7%, a naselje Pale, u opštini Pale, za 5.185 lica, odnosno 70,2%.

Kada je reč o demografskoj veličini naselja koja imaju pozitivnu međupopisnu promenu, izdvajaju se naselja do 500 stanovnika. Trideset i tri naselja, ili 84,5% naselja koja beleže porast

broja stanovnika, pripadaju kategoriji do 500 stanovnika. U kategoriji od 100 do 250 stanovnika je 35,9% naselja, dok patuljasta naselja do 50 stanovnika zauzimaju 28,2%. Porast broja stanovnika u međupopisnom periodu imaju četiri naselja preko 1.000 stanovnika.

Karta 2 Međupopisna promena broja stanovnika (1991-2013) po naseljenim mestima Grada Istočno Sarajevo na osnovu obrade podataka iz popisa stanovništva

Proces depopulacije na području Grada Istočno Sarajevo

Analiza Popisa stanovništva 2013. godine, na nivou naseljenih mesta, pokazala je da je proces depopulacije zahvatio 177 naseljenih mesta, odnosno 81,9% od ukupnog broja naselja (tabela 4). Apsolutno smanjenje broja

stanovnika iznosi –10.794 stanovnika. Smanjenje broja stanovnika beleži samo jedno gradsko naselje, opštinski centar Sokolac, i to –1,1%. Ostalih 167 naselja su u kategoriji ruralnih, što potvrđuje postavljenu hipotezu da je proces depopulacije naročito prisutan i izražen u ruralnim područjima.

Tabela 4 Kategorizacija naselja sa smanjenjem broja stanovnika u Gradu Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu (1991-2013)

Kategorija	do -20%	od -20% do -40%	od -40% do -60%	od -60 do -80%	od -80% do -100%	preko -100%
Br. naselja	14	34	30	42	37	20
Smanjenje	-177	-1.151	-3.190	-2.627	-3.335	-314

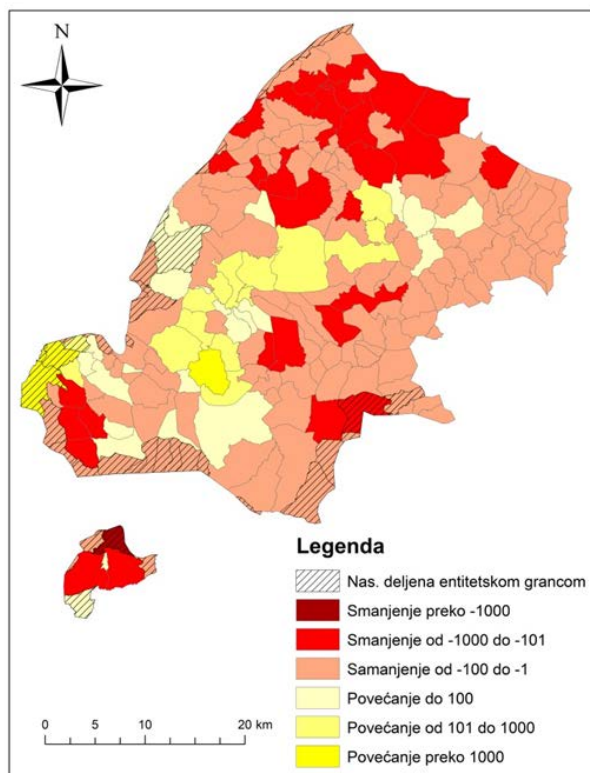
Izvori: Posebna obrada podataka: Lukić Tanović (2018); Republički zavod za statistiku RS (2017).

Analizom Tabele 4 uočava se da je u 99 naseljenih mesta, odnosno u 55,3%, stepen depopulacije viši od 60%. Najbrojnija su naselja u kojima je stepen depopulacije od 60% do 80% (42 naseljena mesta). U kategoriji od 80% do 100% je 37 naselja sa apsolutnim smanjenjem od -3.335. Najmanje je naselja koja imaju smanjenje broja stanovnika do 20%, ukupno ih je 14.

Ukupna depopulacija najizraženija je u opštini Sokolac, u kojoj 91,6% naseljenih mesta beleži međupopisno smanjenje broja stanovnika. U 88 od 96 naselja, broj stanovnika smanjio se za 5.855. U opštini Trnovo, depopulacija se javlja u 84% naselja. U odnosu na 1991. godinu broj stanovnika 2013. godine smanjio se za 1.971. Specifična je opština Pale, sa pozitivnim međupopisnim rastom, ali ukupnom depopulacijom u 45 od 63 naselja, odnosno u 71,4% naseljenih mesta. U opštini Istočni Stari Grad, depopulacija je prisutna u 73,7% naselja. U opštini Istočno Novo Sarajevo u 60% naselja beleži se depopulacija, dok stepen depopulacije u opštini Istočna Ilidža iznosi 37,5%.

Prema Popisu 1991. godine, na prostoru Grada Istočno Sarajevo, četiri naseljena mesta bila su bez stanovnika, dok je 2013. godine registrovano 24 takva naselja, ili 11,1% od ukupnog broja naselja. Posebno je uočljivo gašenje 17 naselja podeljenih entitetskom granicom, što nedvosmisleno ukazuje na to da se pri razgraničenju nije vodilo računa o osnovnim principima geografske regionalizacije (karta 3). Međutim, ako pogledamo ista naselja koja su pripala Federaciji BiH, dva od 17 podeljenih naselja nemaju stanovnika, a pet ih ima manje od 10 stanovnika. Može se zaključiti da je u potpunosti ugašeno pet naselja u odnosu na predratnu teritoriju.

Najviše naselja koja su ostala bez i jednog stanovnika, prema Popisu 2013. godine, ima opština Trnovo – 13 ovakvih naselja od ukupno 25 naseljenih mesta u opštini. U opštini Pale popisom je utvrđeno pet naselja bez stanovnika, u opštini Istočni Stari Grad četiri, a u opštini Sokolac dva. Opštine Istočna Ilidža i Istočno Novo Sarajevo, kao najurbanizovanije opštine, nemaju naselja ovakvog tipa.

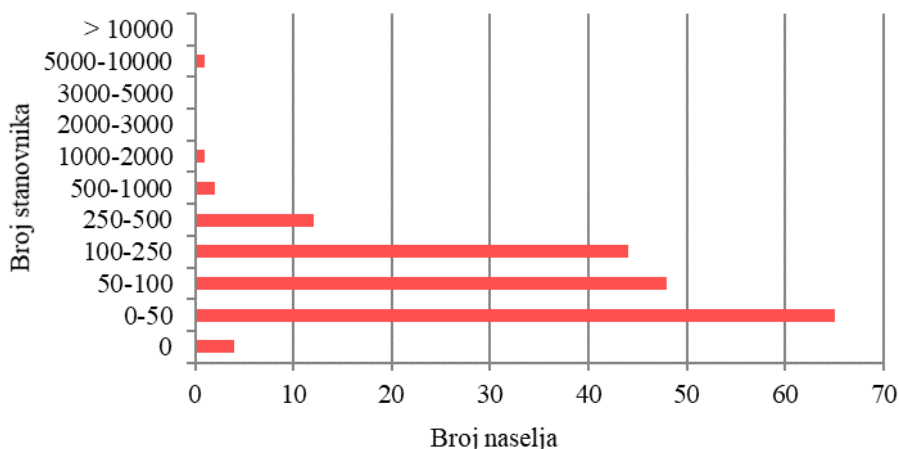
Karta 3 Kategorizacija naselja Grada Istočno Sarajevo prema promeni broja stanovnika (1991-2013) na osnovu obrade podataka iz popisa stanovništva

Kada se posmatra demografska veličina naselja, depopulacija je najviše zahvatila naselja veličine do 500 stanovnika. Na prostoru Grada Istočno Sarajevo, među depopulacionim naseljima je 97,7% u kategoriji do 500 stanovnika (grafikon 1). Pritom, procesom ukupne depopulacije najviše su zahvaćena patuljasta naselja – do 100 stanovnika, sa 63,8% učešća. Na naselja do 50 stanovnika otpada 36,7% učešća, a na naselja od 50 do 100 stanovnika 27,1%. Četiri naselja su u kategoriji preko 1.000 stanovnika, među kojima je opštinski centar Sokolac, jedino urbano naselje na prostoru

Grada sa negativnom međupopisnom promenom.

Svemu navedenom treba dodati da se Grad Istočno Sarajevo susreće sa ozbiljnim problemom prirodne depopulacije. Još od 1996. godine, sa određenim oscilacijama, prirodni priraštaj je negativan u svim opštinama Grada. Karakteristike prirodnog kretanja stanovništva ovog prostora su i pomeraње starosne granice rađanja, smanjenje udela trećerodne dece, povećanje opšte stope mortaliteta uzrokovanog starenjem stanovništva, te povećanje mortaliteta starijih od 70 godina (Lukić Tanović i Danilović 2014).

Grafikon 1 Naselja Grada Istočno Sarajevo sa smanjenjem broja stanovnika u međupopisnom periodu (1991-2013) prema demografskoj veličini.

Izvori: Lukić Tanović (2018) i Republički zavod za statistiku RS (2017).

Zatim, stopa ukupnog fertiliteta od 1,17 nedovoljna je za prostu reprodukciju stanovništva, pa se u budućem periodu može očekivati smanjenje broja stanovnika. Iako su ratni sukobi i prisilne migracije stanovništva doveli do povećanja ukupnog broja stanovnika u međupopisnom periodu, jedan su od osnovnih faktora koji su uticali na negativan trend reprodukcije i smanjenje prirodnog priraštaja u posleratnim godinama. Tome se dodaje i emigracija, odnosno masovno iseljavanje stanovništva u inostranstvo. Specifičan društveni sistem, veoma loša struktura privrednog sistema u kojem su prisutne velike stope nezaposlenosti stanovništva, dodatno utiču na smanjenje nataliteta i pogoršanje fertilnih karakteristika populacije (Lukić Tanović i Marinković 2018a).

Depopulacione procese prati demografsko starenje stanovništva što je i odlika istraživanog prostora. U međupopisnom periodu 1991-2013, na pro-

storu Grada Istočno Sarajevo došlo je do porasta indeksa starenja, pa u godini poslednjeg popisa (2013) na 100 mladih dolazi 124,6 starih. Problem starenja stanovništva javlja se i u urbanim i u ruralnim sredinama, s tim da je on izraženiji na prostoru sa ruralnim obeležjima.

Integralni i održivi razvoj seoskih naselja i ruralnih prostora nameće se kao prioritetno pitanje na početku 21. veka, kada je čovečanstvo i dalje suočeno sa velikim egzistencijalnim problemima (Martinović 2014).

ZAKLJUČAK

Depopulacioni procesi mogu se okarakterisati kao glavni demografski problem koji utiče na ekonomski i socijalni razvoj na prostoru Grada Istočno Sarajevo.

Istraživanje je pokazalo da je na prostoru Grada Istočno Sarajevo u međupopisnom periodu 1991-2013.

godine došlo do povećanja broja stanovnika, pa je Grad ostvario ukupan porast od 26%. Pozitivna međupopisna dinamika stanovništva posledica je pozitivne međupopisne promene u tri opštine Grada (Istočna Ilidža, Istočno Novo Sarajevo i Pale), što je rezultat migracione komponente, tj. procesa izbeglištva i pozitivnog salda unutrašnjih migracija. Navedene opštine su ujedno i najurbanizovanije i najrazvijenije opštine Grada Istočno Sarajevo, a u opštinskim centrima tri navedene opštine živi 50,8% ukupnog stanovništva Grada.

Pozitivna međupopisna dinamika stanovništva obeležje je urbane sredine, dok ruralnu sredinu karakteriše ukupna depopulacija. Zapravo, od 216 naseljenih mesta na prostoru Grada Istočno Sarajevo, ukupna depopulacija je zabeležena u 177 naselja. Među depopulacionim naseljima, 55,3% naselja su iz kategorije gde je stepen depopulacije viši od 60%. Takođe, procesom ukupne depopulacije najviše su zahvaćena patuljasta naselja, veličine do 100 stanovnika (63,8%). Još jedna od karakteristika na istraživanom prostoru je i gašenje naselja, pa je u 2013. godini registrovano 24 naseljena mesta bez i jednog stanovnika, dok je takvih naselja u 1991. godini bilo svega četiri.

Za Grad Istočno Sarajevo veoma je bitna revitalizacija ruralnog prostora, koji je posebno zahvaćen procesom ukupne depopulacije i starenjem stanovništva. Akcenat treba staviti na ruralnu revitalizaciju, s obzirom na to da ruralni prostor čini 97% ukupne površine Grada.

LITERATURA

- ASBiH (2016). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Sarajevo: Agencija za statistiku BiH (ASBiH).
- Đurđev, B., & Arsenović, D. (2015). Populaciona dinamika u međupopisnom periodu. U V. Nikitović (ur.), *Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 42-60). Beograd: Republički zavod za statistiku.
- FBiH (1998). Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku BiH (FBiH).
- Knežević, A. (2014). Metodološki problemi demografske analize: usaglašavanje podataka popisne i vitalne statistike sa administrativno-teritorijalnim promenama (primer Istočne Srbije). *Demografija*, 11, 53-77. <https://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=1820-42441411053K>
- Konforti, S. (1987). *Šta, ko, gdje u Sarajevu – podaci i informacije o gradu Sarajevu*. Sarajevo: Svijetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lukić Tanović, M., & Danilović, D. (2014). The changes in natural movement of population in the city of East Sarajevo. *Zbornik Matice Srpske za društvene nauke*, 148, 793-802. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1448793L>
- Lukić Tanović, M., & Marinković, D. (2017). The disintegration of settlements in Bosnia and Herzegovina – the example of Sarajevo/East Sarajevo. In I. Radevski (Ed.), *International Scientific Conference GEOBALCANICA 2017* (pp. 183-189). Skopje: Geobalcanica Society. <http://dx.doi.org/10.18509/GBP.2017.25>
- Lukić Tanović, M. (2018). Demogeografski procesi na prostoru Grada Istočno Sarajevo (Doktorska disertacija). Banjaluka: Univerzitet u Banjaluci, Prirodno-matematički fakultet. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.20525.33763>

- Lukić Tanović, M., & Marinković, D. (2018a). Fertilne karakteristike stanovništva Grada Istočno Sarajevo. *Zbornik Matce srpske za društvene nauke*, 167(3), 369-379. <https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867369L>
- Lukić Tanović, M., & Marinković, D. (2018b). Urban and rural settlements in the area of the City of East Sarajevo. *Herald*, 22, 49-60. <http://dx.doi.org/10.7251/HER2218049L>
- Marinković, D., & Vranješ, R. (2013). Preliminarni rezultati popisa stanovništva Republike Srpske 2013. i njegova uporedivost sa prethodnim popisom iz 1991. godine. *Demografija*, 11, 35-46. <http://www.gef.bg.ac.rs/wp-content/uploads/Demografija-101.pdf>
- Martinović, M. (2014). Aktuelni problemi revitalizacije ruralnog prostora Srbije. U M. Grčić (ur.), *Geografsko obrazovanje, nauka i praksa: razvoj, stanje i perspektive* (str. 57-62). Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
- Republički zavod za statistiku Republike Srpske (2017). Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srpskoj 2013. godine. Banjaluka: Republički zavod za statistiku Republike Srpske.

Population changes in the City of East Sarajevo in the intercensal period from 1991 to 2013

MARIANA LUKIĆ TANOVIĆ¹ | DRAŠKO MARINKOVIĆ² | ALEKSANDAR MAJIĆ²

SUMMARY

Between 1992 and 1995, the war in Bosnia and Herzegovina led to territorial changes and caused the reshaping of national borders. These events also caused a large population movement with significant demographic consequences. It is important to note that Bosnia and Herzegovina went 22 years without a population census after 1991, with the most recent census conducted in 2013. According to the census of 2013, there were 59,916 inhabitants in 216 settlements across the City of East Sarajevo. The main goal of this research is to determine whether the intercensal dynamics of the population are positive or negative, whether depopulation is still occurring, and whether it is identical and uniform throughout the area. It should also be noted that due to the disintegration of the settlement system and the territorial division between the entities in Bosnia and Herzegovina, the number of inhabitants in the shared settlements of the City of East Sarajevo was estimated according to the 1991 census, after which the results of the two censuses (1991 and 2013) were compiled. In the intercensal period from 1991 to 2013, the number of inhabitants in the City of East Sarajevo increased by 26%. This positive intercensal dynamic is the result of international

migration, the refugee process, and positive internal migration within the municipalities of Istočna Ilidža, Istočno Novo Sarajevo, and Pale. However, a decline in total population was recorded in 177 of 216 settlements in the City.

The extinction of certain settlements is one of the crucial characteristics of the explored area. In 2013, 11.1% of the settlements surveyed no longer had any inhabitants. Total depopulation is a feature of rural environments, while urban environments recorded positive population dynamics during the intercensal period. In addition to the total depopulation of rural areas, the City of East Sarajevo also faced the problem of natural population decline. A negative rate of natural increase, shifting of the maternal age limit, an increased mortality rate, and the aging of the population are some of the most distinctive demographic problems. Therefore, it is necessary to work on the design and implementation of measures for the revitalization of rural areas and the pro-natalist population policy measures in the future.

KEY WORDS

intercensal population change | population dynamics | depopulation | City of East Sarajevo | Bosnia and Herzegovina

¹ University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy | ✉ mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba

² University of Banjaluka, Faculty of Science

Table 1 Estimation of the number of inhabitants in the City of East Sarajevo by municipalities, 1991

Territory	Estimation of the number of inhabitants in 1991	Share (%) in the prewar municipality
Istocna Ilidza	8,083	3.96
Istocno Novo Sarajevo	4,112	4.32
Pale	14,452	88.36
Istocni Stari Grad	1,393	2.73
Trnovo	3,949	57.14
Sokolac	15,566	-
City of East Sarajevo	47,540	-

Source: Lukić Tanović (2018).

Table 2 Intercensal population change (1991-2013) in the City of East Sarajevo by municipalities

Territory	1991 Census	2013 Census	Difference 2013-1991		Aver. annual change	Growth rate %
			Absolute	%		
Istocna Ilidza	8,083	14,437	6,354	78.6	288.8	2.64
Istocni Stari Grad	1,378	1,116	-262	-19.0	-11.9	-0.96
Istocno Novo Sarajevo	4,112	10,401	6,289	152.9	285.9	4.22
Pale	14,452	20,359	5,907	40.9	268.5	1.56
Sokolac	15,566	11,620	-3,946	-25.4	-179.4	-1.33
Trnovo	3,949	1,983	-1,966	-49.8	-89.4	-3.13
City of East Sarajevo	47,540	59,916	12,376	26.0	562.5	1.05

Source: Additional data processing from: Lukić Tanović (2018); the Institute of statistics of the Republic of Srpska (2017).

Table 3 Number of settlements with positive intercensal change (1991-2013) in the City of East Sarajevo by the size of the settlement

The size of the settlement	Settlements with positive intercensal change	
	Number of settlements	%
0	0	0.0
0-50	11	28.2
50-100	1	2.6
100-250	14	35.9
250-500	7	17.9
500-1,000	2	5.1
1,000-2,000	2	5.1
2,000-3,000	0	0.0
3,000-5,000	0	0.0
5,000-10,000	2	5.1
10,000-20,000	0	0.0
Total	39	100.0

Source: Additional data processing by the Institute of statistics of Republic of Srpska (2017).

Table 4 Categorization of settlements with negative population change from 1991 to 2013 in the City of East Sarajevo

Category	up to -20%	from -20% to -40%	from -40% to -60%	from -60% to -80%	from -80% to -100%	below -100%
Number of settlements	14	34	30	42	37	20
Decrease	-177	-1,151	-3,190	-2,627	-3,335	-314

Source: Additional data processing from: Lukić Tanović (2018), the Institute of statistics of Republic of Srpska (2017).

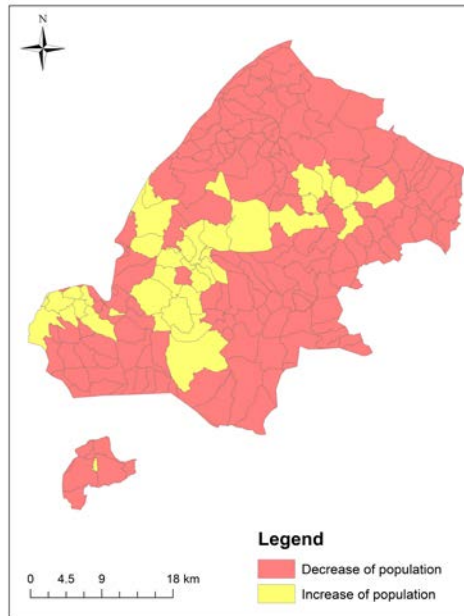

Figure 1 Settlements with negative population change from 1991 to 2013 in the City of East Sarajevo distributed by population size

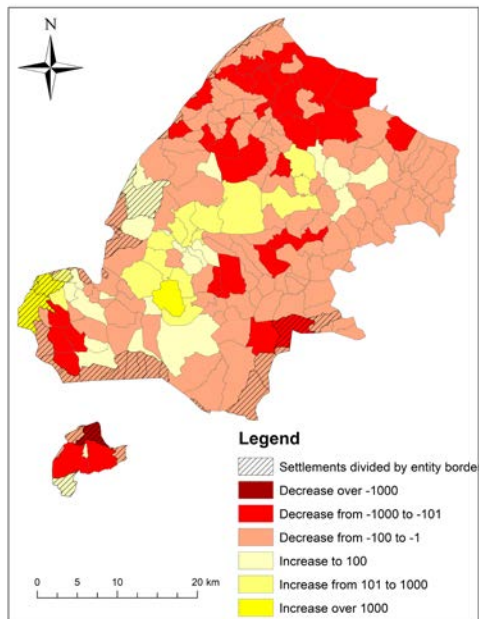
Source: Authors' calculation based on data from Lukić Tanović (2018) and the Institute of statistics of Republic of Srpska (2017).

Map 1 Inter-censal population change (1991-2013) in the City of East Sarajevo by municipalities based on census data

Map 2 Intercensal population change (1991-2013) in the City of East Sarajevo by settlements based on census data

Map 3 Categorization of settlements with negative population change from 1991 to 2013 in the City of East Sarajevo based on census data

Aktivno starenje i preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji

VALENTINA IVANIĆ¹

SAŽETAK

U ovom radu se sagledavaju ekonomski i kulturološki preduslovi za razvoj takozvanog srebrnog preduzetništva u EU-28, s posebnim fokusom na Srbiju. Cilj rada je da ukaže na forme srebrnog preduzetništva koje je moguće razvijati u Srbiji. Analiza na osnovu podataka Globalnog izveštaja o preduzetništvu starijih 2016. pokazala je da se u zemljama visoke kupovne moći (EU-28) javlja „preduzetništvo na bazi prilika“, dok se u manje razvijenim, zemljama u tranziciji javlja „preduzetništvo iz nužde“.

Ekonomski preduslovi, kao i preduzetničke intencije u Srbiji analizirani su na bazi primarnih i sekundarnih podataka. Preduzetničke intencije populacije u Srbiji, pa tako i populacije starijih analizirane su korišćenjem proxy varijable *indeksa izbegavanja neizvesnosti*. Vrednost tog indeksa izračunata je na bazi uzorka od 221 preduzeća u Srbiji, prema formuli koju je Hofstede koristio u svom izvornom istraživanju. Istraživačka forma koju smo koristili je upitnik. Korišćena je petostepena Likertova skala merenja stavova

koja operacionalizuje dimenziju socijalne kulture: izbegavanje neizvesnosti. Vrednosti indeksa izbegavanja neizvesnosti tokom vremena opadaju (od 88 u 1993. do 60 u 2016. godini), što sugeriše rast preduzetničkih intencija populacije.

Posmatrajući ekonomske preduslove za srebrno preduzetništvo, vidi se da prosečna visina penzija u Srbiji nije dovoljna da pokrije troškove minimalne potrošačke korpe. Izuzetak su penzije vojnih penzionera koje pokrivaju visinu troškova minimalne potrošačke korpe, te oni mogu da predstavljaju grupu potencijalnih „srebrnih preduzetnika“. Struktura srebrnih preduzetnika po sektorima ukazuje na dominantnost sektora usluga (73%), veliku prisutnost muškaraca (82%) i monocentričan razvoj (34%), odnosno fokusiranost na Beogradski region.

KLJUČNE REČI

aktivno starenje u EU | srebrno preduzetništvo | ekonomski preduslovi za srebrno preduzetništvo | kulturološki preduslovi za srebrno preduzetništvo | Srbija

¹ Cultural Due Diligence Institute, Novi Sad | ✉ valentina.ivanic@sbb.rs

UVOD

Starenje stanovništva je fenomen koji predstavlja izazov kako za kreatore demografskih, tako i za kreatore politika ekonomskog razvoja u XXI veku. U svakoj od zemalja EU-28, starenje stanovništva ima različite profile, koji na različite načine utiču na ekonomiju društava u kojima se proces starenja odvija.

Kada je reč o ulozi stanovništva u procesu proizvodnje, razmatranja ekonomista, ali i demografa, uglavnom su se usredsredila na ulogu ekonomski angažovanog dela stanovništva u tom procesu. Fenomen aktivnog starenja utiče na redefinisane koncepta kakve su nekada o vezi radne snage i ekonomskog rasta nudile klasična ekonomska nauka i demografija. U okviru koncepta „srebrne ekonomije“, populacija 60+, za koju se nekada očekivalo da treba da se penzioniše, posmatra se sve više u funkciji činioca koji utiče na razvoj jedne specifične forme preduzetništva, poznate pod nazivom „srebrno preduzetništvo“.

Disciplinarno određenje predmeta istraživanja tiče se fenomena srebrnog preduzetništva, utemeljenog na konceptu „aktivnog starenja“. Prostorno određenje predmeta istraživanja odnosi se na Evropsku uniju s fokusom na preduslove za razvoj srebrnog preduzetništva u Republici Srbiji. Vremensko određenje predmeta istraživanja za Evropsku uniju vezuje se za 2016-2017. godinu, kada su objavljeni rezultati Globalnog izveštaja o preduzetništvu. Podaci o ekonomskim preduslovima za srebrno preduzetništvo u Srbiji uzeti su za 2017. godinu, dok su

podaci za praćenje *indeksa izbegavanja neizvesnosti*, indikatora koji ukazuje na preduzetničke intencije populacije u Srbiji, izračunati za 2016. godinu.

Cilj istraživanja je da se ukaže na ekonomske i kulturološke preduslove za razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji, s posebnim akcentom na to koje vidove tog preduzetništva je moguće razvijati. U radu se, osim sažetog teorijskog okvira i rezultata prethodnih istraživanja, daje analitička strategija, metod, diskusija rezultata i zaključci.

Teorijski okvir i prethodna istraživanja

Dinamiku razvoja visokoproizvodnih privreda”, prema Schultzu (1985), ne određuju prirodni resursi i fizički kapital, već „široka lepeza ljudskih veština“. Pokazuje se da „Malthus nije mogao predvideti da će roditelji zameniti broj dece njihovim kvalitetom“ (Schultz 1985: 25). Ulaganje u kvalitet ljudskog kapitala postalo je naročito važno kada je zaključeno da tu vrstu ulaganja odlikuju veće stope prinosa na investicije, u odnosu na stopu prinosa na investicije u forme fizičkog kapitala. U tom kontekstu su se i menjala shvatanja o vezi između stanovništva kao činioca proizvodnje i potrošnje.

Kada je reč o preduzetništvu starijih, uočljiva je nepotpunost istraživačke agende, ne samo u konceptualnom već i metodološkom smislu. Projekcije koje se tiču potencijala „srebrne ekonomije“ u Evropskoj uniji – da generiše nova radna mesta, govore o tome da će tražnja koju grupa od 60+ bude generisala rasti 5% godišnje do 2025.

godine. Ta vrsta tražnje će rezultirati u istom periodu sa 88 miliona poslova, što bi činilo 37,8% svih poslova koje Evropska unija nudi. Kada je reč o uticaju tako projektovane tražnje na BDP, „projekcije su da će dostići 6,4 triliona EUR, što odgovara ekvivalentu od 31,5% BDP-a Evropske unije“ (Varnai i dr. 2015: 10).

Ukoliko se posmatra period do 2050. godine, važno je imati u vidu nalaz o tome da će „udeo starog stanovništva u Evropskoj uniji dosegnuti do 30% ukupne populacije“ (Henkens i Schippers 2012: 605). Ta projekcija upozorava na potrebu da se menja paradigma o starenju. Promena paradigme od „brige o starim“ ka paradigmi koja se bazira na „aktivnom starenju“, sugeriše „važnost fokusiranja na promenjenu ulogu koju populacija 60+ može da ima u ekonomiji“ (Formosa 2017: 1).

Sve do industrijske ere starost se posmatrala kao „individualni problem“, a od tada ona postaje socijalni konstrukt (Milankov 2010). Podstaknuti izazovima koje proces starenja može da ima na strukturu budžetske potrošnje, istraživači su razvijali koncepte kao što su: „produktivno starenje“ (kako bi se sagledale mogućnosti učešća osoba starijeg životnog doba na tržištu rada), „zdravo starenje“, te „aktivno starenje“ (Walker i Maltby 2016: 79). Koncept produktivnog starenja autori definišu kao „svaku aktivnost koju obavlja starija osoba i koja doprinosi proizvodnji robe i usluga, odnosno unapređenju kapaciteta da se roba ili usluge proizvode“ (Bass, Carro i Chen 1993: 15). Aktivno starenje predviđa „socijalnu participaciju

i onih koji nisu zdravi ili osoba sa invaliditetom, koji uprkos tome mogu pružiti neki doprinos svojoj porodici, lokalnoj zajednici ili više od toga“ (Devedžić i Stojilković Gnjatović 2015: 10).

Nakon osamdesetih godina, fokus pomenutih koncepata, odnosno politika jeste da starije „integriše u svet rada“. Koncept aktivnog starenja uglavnom je analiziran „sa aspekta ekonomskih, finansijskih i budžetskih efekata na nivou EU“ (Walker i Maltby 2012: 118).

Pojmovno određenje srebrne ekonomije, koje nudi OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), utemeljeno je na efektima koje proces starenja ima na strani proizvodnje. Evropska komisija pojam posmatra sa strane efekata koje proces starenja ima na strani potrošnje. U nastavku će i jedan i drugi pristup biti detaljnije opisani.

Pod pojmom „srebrna ekonomija“ autori podrazumevaju „fokusiranje na razvoj strategija koje predstavljaju odgovor na vrstu problema koji su povezani sa uslugama čiji cilj je da unaprede kvalitet života starijih ljudi“ (Zsarnoczky 2016a: 106). Isti autor u jednom svom drugom tekstu navodi još jednu definiciju pojma „srebrna ekonomija“ ukazujući da „srebrna ekonomija obuhvata ukupnu ekonomsku aktivnost ljudi starijih od 50 godina zajedno sa svim troškovima koje oni izdvajaju za robu i usluge koje su im potrebne“ (Zsarnoczky 2016b: 557).

Klimczuk (2016) razlikuje „uže” i „šire” shvatanje pojma „srebrne ekonomije“. Uže shvatanje pojma „srebr-

ne ekonomije“ uključuje „robu i usluge za starije osobe“ (Klimczuk 2016: 35). Manjkavosti tog pristupa su što ne dovode do promena u javnim politikama u društvima koja se suočavaju sa starenjem, svodeći ih na politike čiji je cilj da život starijih osoba učine lakšim, ali ne i produktivnijim. Za razliku od „užeg“, „šire“ shvatanje „srebrnu ekonomiju“ posmatra uzimajući u obzir sistem obrazovanja, istraživanja i razvoja, ali i nove poslove koje će stvoriti „srebrna industrija“ dozvoljavajući kreatorima javnih politika da starenje stanovništva doživljavaju kao potencijal za razvoj svojih ekonomija“ (European Commission 2007: 96).

Evropska komisija pojam „srebrna ekonomija“ definiše kao „set ekonomskih mogućnosti koje se javljaju usled rasta javne i lične potrošnje vezane za zadovoljenje specifičnih potreba ljudi iznad 50. godine života“ (European Commission 2015: 7). Navedena definicija koncept srebrne ekonomije svodi na stvaranje uslova za kreiranje „srebrnog BDP-a“.

U izveštaju OECD-a navodi se da je „srebrna ekonomija okruženje u kome svi oni preko 60 godina života komuniciraju i prosperiraju na svojim poslovima, angažovani u inovativnim preduzećima, pomažući da tržišta rastu zahvaljujući rastu tražnje za specifičnom vrstom proizvoda i usluga koje im služe da vode zdrave, aktivne i produktivne živote“ (OECD 2014: 2). Činjenica je, međutim, da „još uvek ne postoji istraživačka agenda kada je u pitanju preduzetništvo starijih“, ali i da autori teže da postavie konceptualni okvir za sagledavanje tog fenomena

(Halvorsen i Morrow-Howell 2017: 314).

Terminologija koja se koristi da se opiše preduzetništvo starijih nije još uvek standardizovana. Neki autori koriste termin „stariji preduzetnik“ (Seymour 2002: 3), dok drugi koriste termine kao što su „stariji preduzetnici“ (Kautonen 2008: 3), „zreli preduzetnici“ (Singh 2009: 8) ili „preduzetnici koji su se rano penzionisali“ (Singh i DeNobbe 2003: 210). Termin „preduzetnici trećeg doba“ koristi grupa autora kao što su Blackburn, Mackintosh i North (1998), a termin „sivi preduzetnici“ koriste autori Tempest, Barnatt i Coupland (2002: 477). Najzad, za termin „srebrni preduzetnici“ opredeljuju se Ahmad i dr. (2014: 307), te Cannon (2008: 33). Termin „preduzetnici trećeg doba“, koji upotrebljavaju Blackburn, Mackintosh i North (1998) – odnosi se na osobe koje imaju između 50 i 75 godina i koje poseduju preduzeća ili rade u preduzećima srednje veličine.

Upotreba velikog broja definicija pokazatelj je „veoma malog broja empirijskih istraživanja“, što za posledicu ima upravo takvu brojnost definicija koje su uglavnom deskriptivnog tipa (Kautonen 2008: 4). Autori se slažu da se zbog potreba empirijskih istraživanja treba zadržati „na onoj definiciji preduzetništva starijih osoba koja omogućava prikupljanje podataka o malim i srednjim preduzećima čiji su vlasnici, odnosno menadžeri svrstani prema godinama“ (Kautonen 2008: 5).

Postoji nekoliko pristupa koje Luck, Kraus i Bouncken (2014) navode kao konceptualni okvir za sagledavanje

preduzetništva starijih osoba. Navješćemo dva. Prvi pristup, PPA (Push Pull Approach), preduzetništvo starijih posmatra u odnosu na *motive* njihovog ulaska u preduzetničke aktivnosti i svrstava te motive u one koji „guraju“ (*push*) preduzetnike da se upuste u navedene aktivnosti i one koji „povlače“ (*pull*) starije osobe da se bave preduzetništvom. Drugi pristup, koji koristi GEM (Global Entrepreneurship Monitor), temelji se na „preduzetništvu iz nužde“ i „preduzetništvu koje pokreću mogućnosti“.

Prema PPA pristupu „činioci koji „guraju“ osobe starijeg životnog doba da se upuste u preduzetništvo jesu: niska primanja na poslu koji trenutno obavljaju, nizak stepen zadovoljstva poslom, dugoročna nezaposlenost, strah od gubitka posla, diskriminacija prilikom zapošljavanja na osnovu godina starosti, kao i visina penzija koja nije dovoljna da pokrije cenu koštanja potrošačke korpe“ (Amit i Muller 1995: 79).

Činioci koji deluju tako da motivišu, odnosno „povlače“ osobe starijeg životnog doba da se upuste u preduzetničke aktivnosti jesu: mogućnost da se bude slobodan i samostalan u obavljanju posla, bolje mogućnosti za povećanje zarade, kao i izazovi koji se tiču želje da se testiraju sopstvene sposobnosti i iskustvo. U red navedenih činilaca spadaju i oni koji se tiču želje da se odgovori na poslovne prilike koje su se ukazale, na šta se posebno osvrću Alstete (1995), odnosno Kok, Ichou i Verheul (2010).

U Strategiji Evropske unije 2020 koristi se formulacija „inkluzivan i održiv rast“, što ukazuje na potrebu da

se o procesu starenja razmišlja ne samo kao o činiocu rasta, već i činiocu socijalnog uključivanja. Kao jedan od bitnih ciljeva inkluzivnog rasta jeste „uključivanje starijih radnika na tržište rada“ (European Commission 2010: 12).

Strategija Evropske unije 2020 je i osmišljena s ciljem da stvori ambijent za korišćenje „zlatnih dividendi“ (*golden dividende*), odnosno efekata koje generiše „srebrna ekonomija“. Kako je životni vek produžen, „tako su svi oni koji imaju 50+ godina dobili „poklon“ u vidu dodatnih 20-30 godina života, ispunjenih dobrim zdravljem“ (Mals i Rogoff 2014: 141), pod kojim se podrazumeva i postojanje preduzetničkih intencija. Takva perspektiva „produženog životnog veka“, ispunjenog preduzetničkim intencijama, otvara mogućnosti za kreiranje politika koje za cilj imaju uvećavanje efekata „zlatnih dividendi“. Pod nepromenjenim uslovima i u uslovima javnih politika kakve se danas vode u svetu rada, „predviđanja su da će Nemačka do 2035. godine imati 34 miliona zaposlenih u poređenju sa 28 miliona penzionera“ (Borsch-Supan 2014: 3).

Prema projekcijama koje se tiču uдела starih u ukupnom stanovništvu Srbije, Zdravković, Domazet i Nikitović (2012: 23) očekuju da će ovaj kontingent najverovatnije porasti sa 16,8% u 2010. na 25,9% u 2050. Ova vrsta projekcija imala je cilj da ukaže na efekte rasta penzionih izdvajanja i njihov uticaj na održivost fiskalnog sistema Srbije. Potrebno je istaći da se u pomenutom tekstu pod starom populacijom podrazumeva stanovništvo staro 65 ili više godina u skladu sa

odavno prihvaćenim demografskim okvirom starih u evropskom kontekstu.

Iz perspektive novog poimanja starosti, demografi nastoje da razviju pokazatelje koji prepoznaju „starost provedenu u zdravlju“ (Devedžić i Stojilković 2012: 47). Demografi sve više zagovaraju pojam „prospektivne starosti“, koji se temelji na biometrijskom umesto hronološkom pristupu, kako to inače sugerišu Sanderson i Scherbov (2008).

Kultura starenja je veoma važan čini-lac produktivnog starenja. Kada je reč o tom pitanju, autori zaključuju da u Srbiji „nemamo kulturu starenja i da se starost vrednuje kao predvorje smrti“ (Milankov i Opačić 2012: 10). Sve je više onih istraživača koji smatraju važnim bavljenje temama kao što su „socijalne i kulturološke pretpostavke preduzetništva među starijim osobama“ (Kautonen 2008: 8).

Takođe, mnogi autori pažnju skreću na potrebu „stvaranja adekvatne istraživačke agende za fenomen „srebrnog preduzetništva“ koje bi se moglo razvijati u zemljama s populacijom 60+ koju odlikuje niska kupovna moć“ (Fasbender i dr. 2016: 14). Podsetimo da Republika Srbija spada u red zemalja koje odlikuje niska kupovna moć, te da je i zbog toga ova tema od velikog značaja za domaća istraživanja. Schultz i Radwanski su istraživali uticaj starenja na strukturu potrošnje, naglašavajući kako „poseban značaj promene u strukturi potrošnje imaju na specifične sektore i male ekonomije“ (Schultz i Radwanski 2014: 9). Republika Srbija se prema broju stanovnika, koji predstavlja aproksimaciju za

broj potrošača, svrstava u tzv. male ekonomije. Strategija razvoja malih ekonomija je uvek bazirana na izvozu, odnosno na zadovoljavanju eksterne tražnje. Politike podrške „srebrnom preduzetništvu“ mogu se formulisati ne samo u smislu usmeravanja izvoza Srbije ka grupama zemalja koje odlikuje visok BDP *per capita*, već i u smislu usmeravanja ka specifičnim proizvodima namenjenim populaciji 60+ u pomenutim zemljama.

Diversifikovanja struktura lične potrošnje stanovništva formira se u ekonomski razvijenijim privredama koje odlikuje visok BDP *per capita* (Wertheimer-Baletić 1999: 404). Evropska unija je jedan od najvažnijih trgovinskih partnera Srbije, na šta ukazuju i sledeći podaci: „izvoz u Evropsku uniju u 2017. godini iznosi 67,57% ukupnog izvoza Srbije“ (European Commission 2018: 8), što ostavlja prostor da Srbija svoj razvoj utemelji na zadovoljenju potreba tražnje populacije 60+ situirane u EU. Nema preduslova za diverzifikaciju interne tražnje u regionu Jugoistočne Evrope (JIE), ali i u Republici Srbiji na šta ukazuju podaci koji slede.

U analiziranom kontekstu važno je navesti da u „EU-28 bruto domaći proizvod po glavi stanovnika iznosi 29.200 EUR“ (Eurostat 2018: 33). Prema Eurostatu, BDP *per capita* za Srbiju za 2015. godinu iznosi 4.800 EUR, dok „prosek za zemlje koje se nalaze u procesu pridruživanja Evropskoj uniji, a koje taj proces realizuju u okviru inicijative Jugoistočne Evrope iznosi 4.700 EUR“ (Eurostat 2017: 12). Kada su u pitanju ekonomije Jugoistočne Evrope, među kojima je i

Srbija, važno je ukazati da je njihov „BDP *per capita* za 2015. godinu tek na nivou od 34% BDP-a Evropske unije“ (Regional Cooperation Council 2017a: 10).

Jedna od posledica starenja stanovništva jeste i „razvoj inovativnih proizvoda i usluga koji imaju za cilj da zadovolje potrebe starijih osoba“ (Kurek i Rachwal 2011: 340). Stefanik, Domonkos i Horvat (2013) se stoga usredsređuju na stranu ponude „srebrne ekonomije“, definišući je kao „set ekonomskih aktivnosti koje su povezane sa proizvodnjom robe i usluga osmišljenih na način da zadovolje potrebe starije populacije“ (Stefanik, Domonkos i Horvat 2013: 7). Na preduzetništvo, uopšte posmatrano, utiče niz činilaca i to onih „koji su individualne prirode (starost, profesionalne preferencije, sistem vrednosti, kao i druga sociodemografska obeležja), kontekstualne prirode (uticaj porodice, socijalne karakteristike), i socijalne prirode (vrednosti zajednice u kojoj se osoba socijalizovala i tip ekonomskog sistema)“ (Brandstatter 2011: 224).

Pre nego što se navedu neke od dimenzija kulture koje utiču na preduzetničke intencije, potrebno je skrenuti pažnju na razliku između pojmova nacionalna i socijetalna kultura. Naime, pojam nacionalna kultura je u svojim istraživanjima upotrebljavao Hofstede i pod tim je podrazumevao „kolektivno programiranje uma koje razlikuje članove jedne grupe ili kategorije ljudi od druge“ (Hofstede, Hofstede i Minkov 2005: 282). S definicijom pojma *socijetalna* kultura složio se veliki broj istraživača okupljenih

oko projekta GLOBE (Global Leadership and Organizational Behaviour Effectiveness) i ona glasi: „Kultura je skup motiva, vrednosti, uverenja identiteta i interpretacija značenja važnih događaja koji nastaju iz zajedničkog iskustva članova jednog kolektiva i koji se prenose s generacije na generaciju“ (House i dr. 2004: 15). Kako se većina savremenih društava, osim pripadnika kulture većinske nacije, sastoji i od pripadnika drugih kultura, autori okupljeni oko House-a (2004) smatraju da pojam socijetalne kulture preciznije odražava navedenu stvarnost od pojma „nacionalna kultura“ koji je Hofstede upotrebljavao u svojim istraživanjima. Samom Hofstedeu, pripadaju zasluge za dimenzionalizaciju modela kulture. U ovom radu, predmet pažnje je jedna od šest dimenzija modela kulture koji je Hofstede razvio i koju naziva „izbegavanje neizvesnosti“. Izbegavanje neizvesnosti ukazuje na meru u kojoj natpolovična većina pripadnika nekog društva oseća nelagodu ili uznemirenost kada se nađe u situacijama koje nisu jasno definisane. Načini na koji se pripadnici ljudskih društava „brane“ od neizvesnosti su uspostavljanje formalnih pravila, najčešće u vidu zakona.

Više autora je ukazalo na postojanje koreliranosti između dimenzije socijetalne kulture pod nazivom „izbegavanje neizvesnosti“ sa inovativnošću. Tako su Taras, Kirkman i Steel (2010: 420) našli da je „izbegavanje neizvesnosti“ negativno korelirano sa inovativnošću ($p = -0,41$). Sam Hofstede, koji je definisao „izbegavanje neizvesnosti“ kao jednu od dimenzija socije-

talne kulture, ističe da „populacija zemalja koje odlikuje visoka vrednost ovog indeksa u većoj meri pokazuje sklonost ka preciznosti i tačnosti koje su neophodne za proces inoviranja“ (Hofstede 2001: 167). Vrednosti su, valja imati u vidu, „socijalni konstrukt“ i mogu se menjati u toku dužeg vremenskog perioda ili usled nekih ekstremnih spoljnih uslova u nekim kraćim vremenskim periodima. Prema Hofstedeu, potrebno je od 50 do 100 godina da bi se moglo govoriti o promenama vrednosti ili ukoliko se one promene u nekim kraćim vremenskim intervalima od navedenih, tada se to obično vezuje za neke „ekstremne dramatične spoljne uticaje“ (Hofstede 2001: 36). Srbija prema izvornim nalazima Hofstedeja pripada kulturama koje odlikuje visok stepen izbegavanja neizvesnosti i „vrednost tog indeksa za Srbiju je 92“ (Hofstede 2001: 502).

Proces pridruživanja Srbije Evropskoj uniji označava izloženost ekonomskih aktera većem broju formalnih struktura i pravila, što je Hofstedeu dalo argumentaciju za pretpostavku o rastu indeksa izbegavanja neizvesnosti kada je Srbija u pitanju (Hofstede 2001: 183).

Sagledavajući procese na koje evropeizacija utiče, Radaelli piše da je „reč o procesu koji utiče na domaće strukture, kako na političke strukture, tako i na kognitivne i normativne“ (Radaelli 2003: 35). Shodno navedenom, promenu kognitivnih struktura bilo je moguće očekivati u toku procesa pridruživanja Republike Srbije Evropskoj uniji.

Sam proces pridruživanja Srbije EU je doveo do preplitanja dimenzija soci-

jetalne kulture Srbije i socijalne kulture zemalja članica Unije. Merenje stavova menadžera dve grupe preduzeća srednje veličine u AP Vojvodini u odnosu na tvrdnje koje operacionalizuju dimenziju izbegavanja neizvesnosti – pokazalo je da „strani menadžeri“ u većoj meri teže izbegavanju neizvesnosti. „Vrednost ovog indeksa kod njih je bila 88 u odnosu na menadžere koji su upravljali kapitalom domaćeg porekla kod kojih je vrednost ovog indeksa bila 78“ (Ivanić 2017: 276). Kako je prema Hofstedeu vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti za Srbiju bila 92, može se zaključiti da je prisustvo stranog kapitala, kao modela prenošenja obrazaca kulture, te shodno tome i praksi upravljanja dovelo do pada indeksa izbegavanja neizvesnosti kod menadžera u Srbiji koji upravljaju preduzećima koja posluju s kapitalom domaćeg porekla, ali i do rasta vrednosti tog indeksa kod menadžera koji upravljaju kapitalom stranog porekla u Srbiji.

METOD

Analitička strategija se temelji na sagledavanju preduslova za razvoj „srebrnog preduzetništva“ u Evropskoj uniji s ciljem da se ukaže na ekonomske i kulturološke pretpostavke za njegov razvoj u Republici Srbiji. Izloženi teorijski okvir i analiza rezultata prethodnih istraživanja dozvoljava da se formuliše hipoteza da se u Srbiji ne može formirati diversifikovana struktura lične potrošnje, niti se mogu stvoriti ekonomski preduslovi za razvoj „srebrnog preduzetništva“.

Kada su u pitanju kulturološke pretpostavke za razvoj srebrnog preduzetništva (shvaćenog u šumpeterijanskom smislu, kao procesa „kreativne destrukcije“ i „inovativnosti“), Srbija se odlikuje visokim vrednostima indeksa izbegavanja neizvesnosti, što natpolovičnu većinu populacije u Srbiji čini „antipreduzetnički“ orijentisanom.

Zaključci o obeležjima „srebrnog preduzetništva“ u Evropskoj uniji izvodice se na osnovu analize podataka koje objavljuje pomenuti GEM (Schott i dr. 2017: 10). Komparativni metod će se koristiti kako bi se sagledala pozicija zemalja koje dele evropsku kulturnu tradiciju – EEC (European Culture Countries) s obzirom na motive, preduslove, ali i na ekonomske i socijalne efekte svake od formi srebrnog preduzetništva. Prateći preduzetništvo po starosnim grupama, GEM kao jednu od osnovnih mera uvodi „indeks preduzetničke aktivnosti u ranim fazama“ – TEA (Total Early-stage Entrepreneurial Activity). Prema indeksu preduzetničke aktivnosti meri se procenat odraslog stanovništva, od 18 do 64 godine starosti, aktivno angažovanog u pokretanju preduzeća ili u upravljanju/posedovanju preduzeća ne starijeg od 42 meseca.

Ekonomski preduslovi za „srebrno preduzetništvo“ u Republici Srbiji posmatraće se na osnovu analize visine prosečnih penzija, s ciljem da se ukaže na deo finansijskog potencijala populacije 60+ u Srbiji za „srebrno preduzetništvo“. Republički fond penzijskog i invalidskog osiguranja objavljuje u svojim izveštajima broj kori-

snika penzija, tip korisnika penzija (zaposleni, samostalna delatnost, zaposleni bez vojske, vojska, poljoprivrednici) i prosečan iznos penzija po filijalama i opštinama u Republici Srbiji.

Anketa o radnoj snazi koju objavljuje Republički zavod za statistiku, prati strukturu vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starijih 60 i više godina, po polu, sektorima delatnosti i regionima. S obzirom na veličinu uzorka, podatke koji su analizirani u ovom radu treba uzeti sa rezervom. Preduzetničke intencije 60+ populacije u Srbiji analiziraju se izračunavanjem indeksa „izbegavanja neizvesnosti“, kao dimenzije socijalne kulture Srbije. Izračunavanje indeksa izbegavanja neizvesnosti – UAI (Uncertainty Avoidance Index) obaviće se na osnovu rezultata istraživanja koje je sproveo Savet za regionalnu saradnju (Regional Cooperation Council). Uzorak je obuhvatio 221 preduzeće u Republici Srbiji. Struktura preduzeća u odnosu na sektor delatnosti je bila sledeća: 45% poljoprivreda, 17% industrija, 66% transport, turizam, bankarstvo i 13% obrazovne institucije, institucije kulture i socijalne zaštite. Strukturu uzorka po veličini preduzeća čini: 38% mikro preduzeća, 38% malih, 19% srednjih i 5% velikih preduzeća. „Struktura uzorka u odnosu na poziciju ispitanika u preduzeću je sledeća: 10% ispitanika čine predsednici, 28% vlasnici preduzeća, 3% partneri, 18% direktori, 2% generalni menadžeri, 29% menadžeri i 10% finansijski stručnjaci“ (Regional Cooperation Council 2017b: 189-190). Izbegavanje neizvesnosti se definiše

„kao stepen u kome se članovi neke kulture osećaju uplašeno od situacija koje su dvosmislene i nepoznate“ (Hofstede 2001: 187). U svom istraživanju Hofstede je operacionalizovao *izbegavanje neizvesnosti* putem tri pitanja, odnosno tvrdnje:

- 1) Pravila preduzeća ne bi trebalo kršiti, čak i u situaciji kada zaposleni misli da je to u najboljem interesu preduzeća.
- 2) Koliko dugo ćete po Vašem mišljenju još raditi u ovom preduzeću?
- 3) Koliko često se osećate nervoznim i napetim na poslu?

Od ispitanika se očekivalo da odgovaraju označavanjem stepena prihvatanja svake od navedenih tvrdnji. U oceni stavova korišćena je petostepena Likertova skala stavova: 1) Uopšte se ne slažem, 2) Pretežno se ne slažem, 3) Niti se slažem, niti se ne slažem, 4) Pretežno se slažem i 5) U potpunosti se slažem.

Vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti izračunata je korišćenjem sledeće formule:

„UAI = 300 (srednja vrednost za pitanje Odnos prema pravilima) – (% osoba koje procenjuju da će raditi u organizaciji u kojoj su trenutno zaposleni manje od pet godina) – 40 (srednja vrednost odgovora na pitanje o stresu)“ (Hofstede 2001: 150). Praćenje kretanja vrednosti indeksa izbegavanja neizvesnosti kroz vreme za Srbiju dozvoljava da se zaključuje o meri u kojoj te promene stvaraju preduslove za razvoj srebrnog preduzetništva u Republici Srbiji.

REZULTATI I DISKUSIJA

Srebrno preduzetništvo u zemljama evropske kulturne tradicije

U ovom delu rada predstavljeni su samo nalazi specijalnog GEM-a posvećenog preduzetništvu starijih osoba, s posebnim fokusom na stanje u Evropskoj uniji. Regioni s kojima se Evropska unija poredi su: Podсахarska Afrika, Srednji Istok i Severna Afrika, Južna i Istočna Azija, Latinska Amerika i Karibi, i zemlje evropske kulturne tradicije (ECC).

Izveštaj o preduzetništvu starijih 2016-2017. pripreman je na bazi analize podataka 2009-2016, korišćenjem APS (Adult Population Survey) metode, na uzorku od 104 zemlje. Uzorak su činila 1.540.397 ispitanika starosti od 18 do 80 godina, u pet regiona sveta. Za sagledavanje detaljnije slike o preduzetništvu starijih uvedene su sledeće starosne grupe: mladi (18-29), sredovečni (30-49), stariji (50-64) i stari (65-80). Globalna slika preduzetničkih intencija jeste važna, naročito ako želimo da se usredsredimo na nivo tih intencija među osobama starije starosne dobi u zemljama ECC. Stope preduzetničke aktivnosti (TEA) su visoke u zemljama koje se svrstavaju u ekonomije čiji je razvoj vođen niskim cenama činilaca proizvodnje (Schwab 2018: 20). Započinjanje poslova u takvom tipu ekonomija ne zahteva previše znanja niti sredstava. Zemlje Jugoistočne Evrope, među kojima je i Srbija, prema nalazima Svetskog ekonomskog foruma (WEF), spadaju u red zemalja čiji je razvoj vođen niskim cenama činilaca proizvodnje i, u određenoj meri, njihovim

kvalitetom i efikasnošću. Udeo visokotehnološki intenzivnih proizvoda u izvozu finalnih proizvoda u EU-28 za 2015. godinu je bio 16,2%, „dok je za zemlje Jugoistočne Evrope taj prosek na nivou od 2,4%“ (Maksimović i Ivanić 2018: 82). Grupa preduzetnika koja pripada kategoriji „stari“ u regionu ECC (grafikon 1) ispoljava u najvećoj meri „motivisanost na bazi prilika“ u odnosu na istu grupu u drugim regionima (58%).

Iako osobe starije životne dobi u regionu ECC imaju najniži nivo stope preduzetničke aktivnosti (TEA), stopa preduzetničke aktivnosti zaposlenih EEA (Entrepreneurial Employee Activity-EEA), posebno zaposlenih osoba starije dobi koji svom aktuelnom poslodavcu razvijaju nove aktivnosti (novu robu ili usluge, osnivanje novih poslovnih jedinica i slično) – najviša je u odnosu na stopu koju ostvaruju iste starosne grupe u drugim regionima. Stope EEA za starije i stare preduzetnike su 17% i 16% u odnosu na ukupan broj zaposlenih, što je u odnosu na sve posmatrane regione znatno više (grafikon 2).

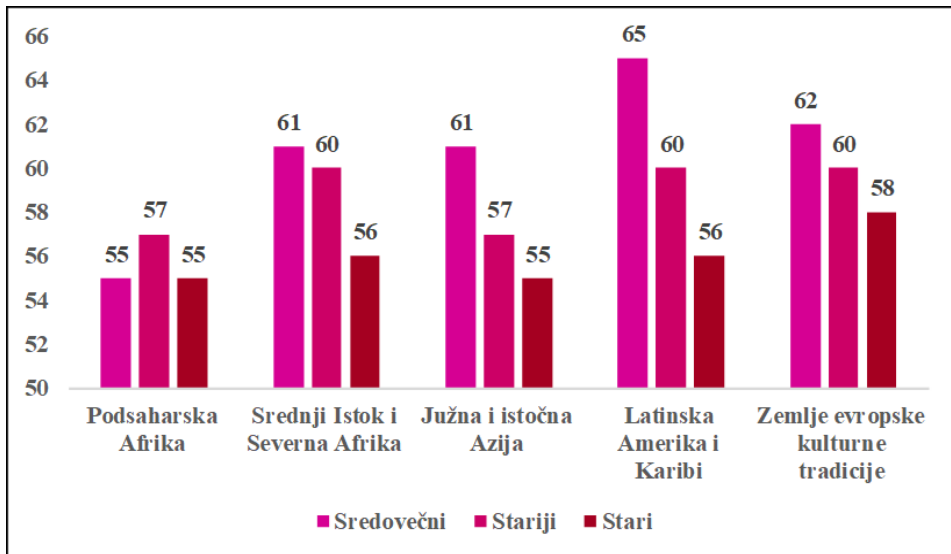
Ekonomski i kulturološki preduslovi za srebrno preduzetništvo u Republici Srbiji

Ekonomski preduslovi za „srebrno preduzetništvo“ u Republici Srbiji analizirani su na osnovu podataka koje objavljuju Republički fond penzijskog

i invalidskog osiguranja i Republički zavod za statistiku. Podaci koje navedene institucije objavljuju odnose se na broj korisnika penzija i visinu prosečnih iznosa penzija u Republici Srbiji.

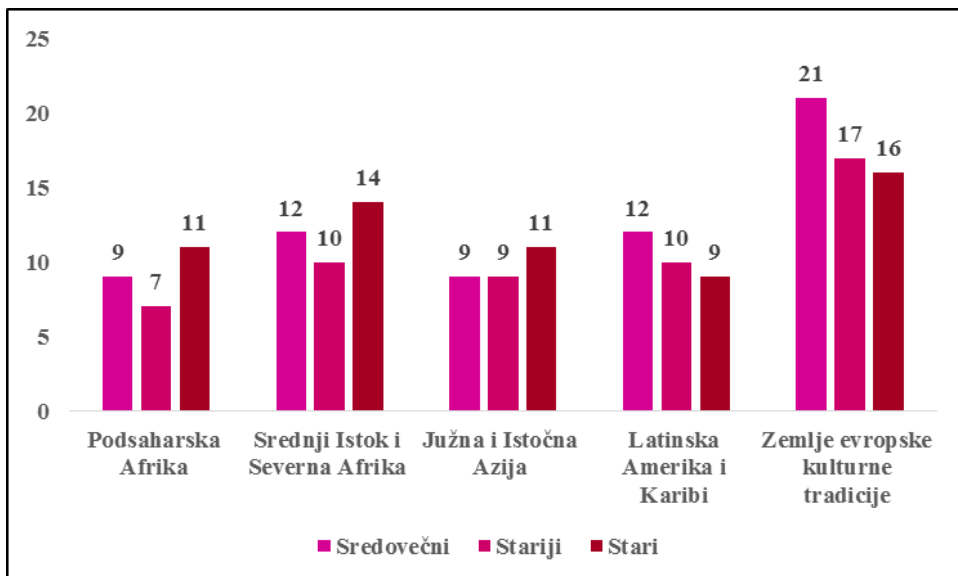
Anketa o radnoj snazi pruža podatke o strukturi vlasnika/ suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina. Ministarstvo trgovine i turizma objavljuje i *Izveštaj o kretanju kupovne moći u Republici Srbiji*. Stavljanjem u odnos visina prosečne penzije i prosečne i minimalne potrošačke korpe u Republici Srbiji zaključuje se o ekonomskim preduslovima za „srebrno preduzetništvo“ u Srbiji. Na osnovu izveštaja *Kupovna moć stanovništva i Potrošačka korpa*, „prosečna potrošačka korpa za 2017. godinu je 69.522,73 RSD, dok je minimalna potrošačka korpa 36.090,21 RSD“ (Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija 2017: 5).

Ukoliko se uporedi prosečna minimalna potrošačka korpa za 2017. godinu s prosečnim penzijama za 2017. godinu (grafikon 4), čini se da samo vojni penzioneri iz Centralne Srbije, s prosečnim primanjima 46.923 RSD, mogu da zadovolje egzistencijalne potrebe i da eventualno štede ostatak novca ili ga investiraju u pokretanje preduzetničkog posla.

Grafikon 1 Preduzetništvo na bazi prilika, kao procenat ukupne preduzetničke aktivnosti u ranim fazama (Total Early-stage Entrepreneurial Activity-TEA), po regionima i starosnim grupama

Izvor: Schott i dr. (2017: 39)

Grafikon 2 Preduzetnička aktivnost zaposlenih po regionima i starosnim grupama, GEM 2009-2016; procenat u odnosu na zaposlene

Izvor: Schott i dr. (2017: 39).

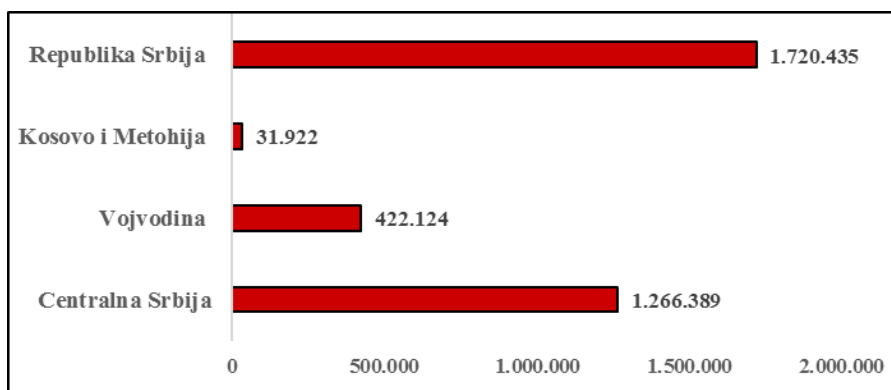
Kada je u pitanju struktura vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina po sektorima delatnosti, 73% vlasnika/suvlasnika opredeljuje se za sektor usluga. Nalaz se može objasniti činjenicom da usluge predstavljaju nisko kapitalnu delatnost. Sektor usluga se tradicionalno vezuje za urbane sredine te ne treba da čudi da je 34% vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina svoje poslove osnovalo u Beogradskom regionu, što je više u odnosu na procenat onih koji posluju u ostalim regionima Republike Srbije.

Navedene podatke treba uzeti sa rezervom zbog malog uzroka. Naime, podaci su dobijeni iz *Ankete o radnoj snazi* na osnovu pitanja broj 53 „Kakav je Vaš profesionalni status na poslu?”. U cilju dobijanja pouzdanih

ocena broja zaposlenih, zbog nedovoljno velikog uzroka posmatrane kategorije stanovništva (vlasnici firmi stariji od 60 godina), uzet je zbir dve kategorije iz pomenutog pitanja: vlasnik/suvlasnik privrednog društva i preduzetnik ili ortak u ortačkoj preduzetničkoj radnji.

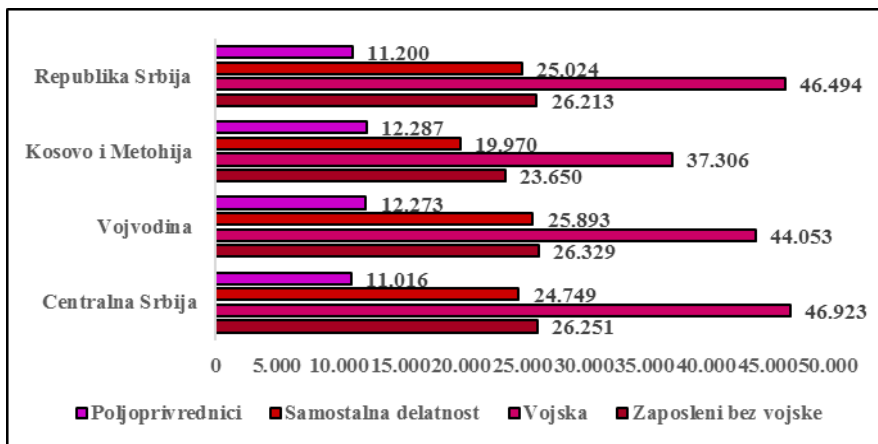
Iako se uzorak odlikuje malim brojem pojava, u apsolutnim iznosima, ukupan broj vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina iznosi 22.516, od čega 18.368 čine muškarci, a 4.147 žene.

Kada je reč o strukturi vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina po sektorima delatnosti, tada je u apsolutnim iznosima u sektoru usluga angažovano 16.392 osobe, u sektoru građevine 1.632 i u sektoru industrije 4.340.

Grafikon 3 Broj korisnika penzija u Srbiji, decembar 2017.

Izvor: Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (2017: 1-5).

Grafikon 4 Prosečne penzije (RSD) u Srbiji, decembar 2017.

Izvor: Republički fond za penzijsko i invalidsko osiguranje (2017: 1-5).

Posmatrano prema strukturi vlasnika/suvlasnika privrednih društava i preduzetnika starih 60 i više godina po regionima, u apsolutnim iznosima, u regionu Beograda nalazi se 7.619 „srebrnih preduzetnika“, u regionu Vojvodine 5.046, regionu Šumadije i Zapadne Srbije 6.496, dok je u regionu Južne i Istočne Srbije registrovano 3.355 „srebrnih preduzetnika“.

Kulturološki preduslovi za srebrno preduzetništvo u Srbiji, kao što su

preduzetničke intencije populacije 60+, nisu bili predmet istraživanja. Preduzetničke intencije populacije 60+ u Srbiji se mogu sagledati i na posredan način preko vrednosti indeksa jedne od dimenzija socijetalne kulture Srbije – indeksa izbegavanja neizvesnosti, koji je u ovom radu izračunat na osnovu istraživanja sprovedenog 2016. godine, a u skladu sa postupkom iznetim u odeljku o metodima (tabele 1-3).

Tabela 1 U kom stepenu se slažete sa stavom da pravila preduzeća ne treba da budu prekršena, čak i ako zaposleni smatraju da bi njihovo kršenje bilo u najboljem interesu preduzeća?

Srednja vrednost	N	U potpunosti se ne slažem	Ne slažem se	Neutralan sam	Slažem se	U potpunosti se slažem
3,5	221	5	7	30	45	13

Tabela 2 Koliko mislite da ćete dugo raditi/voditi u preduzeću u kome ste trenutno zaposleni?

N	Maksimum dve godine	Od dve do tri godine	Duže od 5 godina, ali ću otići pre penzije	Do penzionisanja ću otići pre penzije
221	4	6	29	62

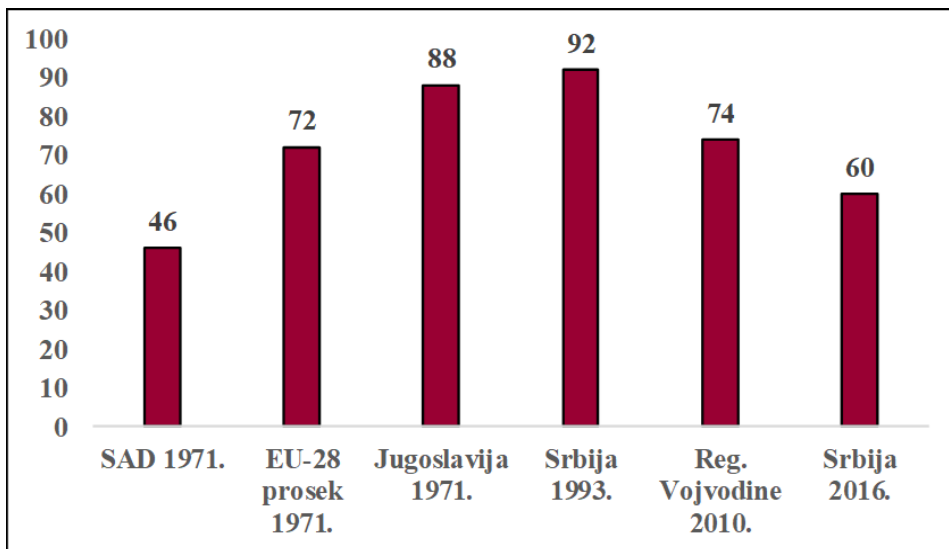
Tabela 3 Koliko često osećate nervozu i tenziju na poslu?

Srednja vrednost	N	Nikada	Retko	Ponekad	Često	Uvek
3,12	221	3	18	45	29	5

$$UAI = 300 - 30(3,5) - 10 - 40(3,12) = 60,2$$

Dobijena vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti (60), svrstava Srbiju u grupu zemalja koje odlikuje nisko izbegavanje neizvesnosti (grafikon 5). Visina ovog indeksa u nekoj zemlji ukazuje na nivo preduzetničkih intencija njene populacije, pri čemu su niske vrednosti indeksa indikator postojanja visokih sklonosti ka preduzetništvu kod natpolovične većine populacije. Kretanje vrednosti indeksa izbegavanja neizvesnosti kroz vreme prikazali smo zahvaljujući vrednostima koje su dobijene istraživanjima organizovanim 1971–1974. godine za bivšu Jugoslaviju, 1993. godine za Srbiju i 2010. godine za AP Vojvodinu. Vrednost indeksa za AP Vojvodi-

nu izračunata je na uzorku od 300 preduzeća srednje veličine. Nalazi se zbog veličine uzorka smatraju relevantnim za Srbiju, te se u tom kontekstu koriste u ovom radu (Ivanić 2010: 283). U vreme kada je Hofstedeovo istraživanje rađeno, prosečna vrednost indeksa izbegavanja neizvesnosti, za zemlje obuhvaćene uzorkom, iznosila je 65 (Hofstede 2001: 151). Tokom prikazanog perioda, evidentan je pad indeksa kada je u pitanju Srbija (grafikon 5). Takva vrsta trenda indikator je rasta preduzetničkih intencija natpolovične većine populacije u Srbiji.

Grafikon 5 Kretanje indeksa *izbegavanja neizvesnosti* kroz vreme.

Izvor: Hofstede (2001: 501); Ivanić (2017: 283). Podatak za 2016. je rezultat kalkulacije autora.

ZAKLJUČAK

Takozvana srebrna ekonomija i, pre svega „srebrno preduzetništvo“ kao deo koncepta *aktivnog starenja*, predstavljaju socijalne inovacije. „Srebrna ekonomija“ ukazuje da u uslovima naglog starenja stanovništva, politike, čiji je cilj obezbeđivanje makroekonomske stabilnosti, nisu dovoljne. U uslovima redefinisavanja koncepta starenja, kao i sve jače potrebe za većim stepenom starosne heterogenosti starog stanovništva, „srebrna ekonomija“ se temelji na principima koji stariju populaciju sagledavaju kao činilac unapređenja *makro*, *mezo* i *mikro* konkurentnosti, umesto kao „trošak“.

Populacija 60+ se posmatra kao činilac koji će menjati postojeće strukture BDP-a mnogih ekonomija, u pravcu povećanog učešća „srebrnog BDP-a“. Angažovanje populacije 60+ na strani

proizvodnje, odvija se preko dve forme „srebrnog preduzetništva“: (a) preduzetništvo na bazi prilika i (b) preduzetništvo iz nužde. I jedna i druga vrsta preduzetništva uslovljene su ne samo ekonomskim, već i kulturološkim činiocima.

Preduzetništvo na bazi prilika je forma preduzetništva koja je svojstvena populaciji 60+ u zemljama visokog BDP-a *per capita*, ali i zemljama koje se odlikuju niskim vrednostima indeksa izbegavanja neizvesnosti. Kada su u pitanju zemlje Evropske unije (EU-28), BDP *per capita* za 2017. godinu iznosi 29.200 evra.

Forma preduzetništva populacije 60+ koja se može očekivati u ekonomijama regiona JIE jeste „preduzetništvo iz nužde“. Na ovakav zaključak upućuju nalazi koji se tiču niskog BDP-a *per capita* na nivou proseka JIE (za 2017. godinu, prosečan BDP

per capita za region JIE iznosi 4.700 evra).

U Srbiji se može očekivati takođe forma „srebrnog preduzetništva iz nužde”, iako je BDP *per capita* za Srbiju za 2017. godinu iznosio 4.800 evra, što je više u odnosu na prosek za region JIE, ali znatno niže od proseka za EU-28.

Ukoliko se analiza ekonomskih preduslova za srebrno preduzetništvo spusti na kompanijski nivo, tada se preduzetništvo populacije 60+ u Srbiji odlikuje: (a) izrazito niskim angažovanjem ženske populacije 60+ u preduzetništvu (svega 18%) u odnosu na 82% muškaraca 60+ koji su vlasnici, odnosno suvlasnici preduzeća ili preduzetničkih radnji; (b) izrazito visokim angažovanjem srebrnih preduzetnika u sektoru usluga (73%) u odnosu na ostale sektore; (c) visokom koncentracijom u Beogradskom regionu (34%) u odnosu na ukupan broj srebrnih preduzetnika. Visok angažman u sektoru usluga, koji podrazumeva postojanje komunikacione i poslovne infrastrukture kakvu nude urbane sredine, objašnjava monocentričan razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji.

Ekonomski potencijali za razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji postoje u izvesnoj meri u grupaciji vojnih penzionera. Prosečna vojna penzija u Srbiji iznosi 46.494 RSD, što je veće od iznosa minimalne potrošačke korpe, mereno za prosek 2017. godine. Politike podsticanja srebrnog preduzetništva u Srbiji bi se u prvom redu mogle usredsrediti na obezbeđivanje dodatne finansijske, ali i nefinansijske podrške navedenoj grupi penzionera.

Ako se pak uzmu u obzir kulturološke pretpostavke za razvoj srebrnog preduzetništva u Srbiji, ohrabruje nalaz da vrednost indeksa UAI tokom vremena opada, što sugeriše i rast preduzetničkih intencija populacije uopšte, pa tako i populacije 60+. Vrednost UAI indeksa izračunatog 2016. godine za Srbiju (60) u odnosu na vrednost istog izračunatog 1993. (92) ukazuje na otvorenost populacije ka promenama i spremnost za inovativnost. Zato bi politike i mere radi podsticanja „srebrnog preduzetništva“ u Srbiji trebalo da uzmu u obzir da, i pored opadajućeg trenda UAI indeksa, na njegovu vrednost mogu da utiču i karakteristike profesionalne kulture. Jer, recimo, profesionalnu kulturu vojske odlikuje izrazito visok stepen izbegavanja neizvesnosti, te shodno tome i visok stepen averzije prema preduzetništvu, koje odlikuju aktivnosti čiji su ishodi, po pravilu, neizvesni ili rizični.

LITERATURA

- Ahmad, N., Nasrudin, A., Halim, H., & Taghizadeh, S. (2014). The Pursuit of Entrepreneurial Initiatives at the “Silver” Age: From the Lens of Malaysian Silver Entrepreneurs. Paper presented at “2nd International Conference on Innovation, Management and Technology Research”, Penang, Malaysia, May 12-15.
- Alstete, J. (1995). Aspects of entrepreneurial success. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 15(3), 584-594. <https://doi.org/10.1108/14626000810892364>
- Amit, R., & Muller, E. (1995). “Push” and “pull” entrepreneurship. *Journal of small Business and Entrepreneurship*, 12(4), 64-80.

- <https://doi.org/10.1080/08276331.1995.10600505>
- Anđelić, G., Ivanić, V., & Đaković, V. (2012). The impact of the EU accession process to the organizational culture of companies operating in transition countries. Proceedings of Rijeka Faculty of Economics, *Journal of Economics and Business*, 30(2), 295-319.
- Bass, S., Caro, F., & Chen, Y. (1993). *Achieving a productive aging society*. Westport: Auburn House.
- Beugelsdijk, S., Maseland, R., & Van Hoorn, A. (2015). Are Scores on Hofstede's Dimensions of National Culture Stable Over Time? A Cohort Analysis. *Global Strategy Journal*, 5(3), 223-240.
<https://doi.org/10.1002/gsj.1098>
- Blackburn, R., Mackintosh, L., & North, J. (1998). *Entrepreneurship in the third age*. Surrey: Kingston University.
- Borsch-Supan, A. (2014). Silver Economy: Pipe Dream or Realistic Possibility? Munich: Max Planck Institute for Social Law and Social Policy. Munich Center for the Economics of Aging (Discussion Papers 2014-26). http://mea.mpisoc.mpg.de/uploads/user_me_a_discussionpapers/1624_26-2014.pdf (accessed 29 Mar 2019).
- Brandstatter, H. (2011). Personality aspects of entrepreneurship: A look at five meta-analysis. *Personality and Individual Differences* 51(3), 222-230.
<https://doi.org/10.1016/j.j.paid.2010.07.007>
- Cannon, T. (2008). Silver entrepreneurship: new days, new ways. *Working with Older People*, 12(2), 30-33.
<https://doi.org/10.1108/13663666200800029>
- Devedžić, M., & Gnjatović Stojilković, J. (2015). *Demografski profil starog stanovništva Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Devedžić, M., & Stojilković, J. (2012). Novo poimanje starosti – Perspektivna starost. *Stanovništvo*, 50(1), 45-68.
<https://doi.org/10.2298/STNV1201045D>
- European Commission (2007). Europe's Demographic Future: Facts and Figures on Challenges and Opportunities. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Commission.
http://www.cerp.carloalberto.org/wp-content/uploads/2008/12/demo_report_2007_en.pdf (accessed 25 Dec 2018).
- European Commission (2010). Communication from the Commission, EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Brussels: COM (2010) 2020. <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%202007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (accessed 03 Oct 2018).
- European Commission (2015). The 2015 Ageing Report Economic and budgetary projections for the 28 EU Member States (2013-2060). Brussels: DG for Economic and Financial Affairs. European Economy (3). http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/european_economy/2015/pdf/ee3_en.pdf (accessed 14 Dec 2018).
- European Commission (2018). European Union, Trade in goods with Serbia. Brussels: DG for Trade. http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2008/august/tradoc_140028.pdf (accessed 10 Jan 2019).
- Eurostat (2017). *Key figures on enlargement countries*. Luxembourg: Eurostat.
- Eurostat (2018). *Key figures on Europe*. Luxembourg: Eurostat.
- Fasbender, U., Wang, M., Volter, J., & Deller, J. (2016). The Meaning of Work for Post-retirement Employment Decisions. *Work, Aging and Retirement*, 2(1), 12-23.
<https://doi.org/10.1093/workar/wav015>
- Formosa, M. (2017). Responding to the Active Ageing Index: Innovations in Active Ageing Policies in Malta. *Journal of Population Ageing*, 10(1), 87-99.
<https://doi.org/10.1007/s12062-016-9163-1>
- Halvorsen, C. J., & Morrow-Howell, N. (2017). Conceptual Framework on Self-Employment in Later Life: Toward a Research Agenda. *Work, Aging and Retirement*, 3(4), 313-324.
<https://doi.org/10.1093/workar/waw031>

- Harms, R., Luck, F., Kraus, S., & Walsh, S. (2014). On the motivational drivers of gray entrepreneurship: An explanatory study. *Technological Forecasting & Social Change*, 89, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2014.08.001>
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences, Comparing Values, Behaviours, Institutions and Organizations Across Nations* (2nd ed.). London: SAGE Publication.
- Hofstede, G., Hofstede, G., & Minkov, M. (2005). *Cultures and organizations; Software of the Mind*. London: McGrawHill.
- Hoselitz, B. (1959). On Historical Comparison in the Study of Economic Growth. In R. Goldsmith (Eds.), *The Comparative study of Economic Growth and Structure*. New York: NBER.
- House, R., Hanges, P., Javidan, M., Dorfman, P., & Gupta, V. (2004). *Culture, Leadership and Organizations: GLOBE Study of 62 Societies*. London: Sage.
- Ivanić, V. (2017). *Organizaciona kultura kao činilac konkurentnosti preduzeća u tranzicionim uslovima*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
- Kautonen, T. (2008). Understanding the older entrepreneur: Comparing third age and prime age entrepreneurs in Finland. *International Journal of Business Science and Applied Management*, 3, 3, 3-13. http://www.business-and-management.org/library/2008/3_3--3-13-Kautonen.pdf (accessed 25.03. 2019).
- Klimczuk, A. (2016). Comparative Analysis of National and Regional Model of Economy in the European Union. *International Journal of Ageing and Later Life*, 10(2), 31-59. <http://www.ep.liu.se/ej/ijal/2016/v10/i2/15-286/ijal15-286.pdf>
- Kok, D., Ichou, J., & Verheul, I. (2010). *New firm performance: Does the age of founders affect employment creation*. Zoetermeer: EIM. <https://core.ac.uk/download/pdf/6445736.pdf> (accessed 29 Mar 2019).
- Kurek, S., & Rachwal, T. (2011). Development of entrepreneurship in ageing populations of The European Union. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 19, 397-405. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.05.147>
- Luck, F., Kraus, S., & Bouncken, R. (2014). Senior Entrepreneurship: Definitions and Underlying Theories. *International Journal of Business Research*, 14(3), 209-214.
- Maksimović, M., & Ivanić, V. (2018). Evropska unija u promenljivom ekonomskom okruženju. U L. Čičkarić & A. Bošković (ur.), *Ka Evropskom društvu: Ograničenja i perspektive* (str. 69-93). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mals, E. I., & Rogoff, E. (2014). Senior Entrepreneurship: The New Normal. *Public Policy & Aging Report*, 24(4), 141-147.
- Milankov, M. (2010). Starosna diskriminacija. *Gerontologija*, 36(1), 78-94.
- Milankov, M., & Opačić, B. (2012). *Kultura starenja i stari u kulturi*. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka.
- Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija (2017). Kupovna moć stanovništva, Potrošačka korpa. Beograd. <http://mtt.gov.rs/download/KUPOVNA%20MOĆDECEMBAR%202017.pdf> (pristupljeno 3.10. 2018).
- Nikitović, V. (2010). *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Institut društvenih nauka, Službeni glasnik.
- OECD (2014). *The Silver Economy as a Pathway for Growth*. Paper presented to conference 2014 "The Silver Economy as a Pathway for Growth, Insights from the OECD-GCOA (Global Coalition of Aging) Expert Consultation". Oxford, UK, June 26, 2006. <https://www.oecd.org/sti/the-silver-economy-as-a-pathway-to-growth.pdf> (accessed 24 Dec 2018).
- Radaelli, C. (2003). Europeanization of Public Policies. In K. Featherstone, C. Radaelli, K. Featherstone & M. Radaelli (Eds.), *The Politics of Europeanization* (pp. 27-57). New York: Oxford University Press.
- Regional Cooperation Council (2013). *South East Europe, Jobs and prosperity in a European perspective*. Sarajevo: RCC.

- <https://www.rcc.int/files/user/docs/reports/SE2020-Strategy.pdf> (accessed 14 Dec 2018).
- Regional Cooperation Council (2017). *South East Europe 2020: Annual Report on Implementation for 2017*. Sarajevo: RCC.
- Reichers, A., & Schneider, B. (1990). Climate and Culture: An Evolution of Constructs. In B. Schneider, *Organizational Climate and culture* (pp. 5-40). San Francisco: Jossey-Bass.
- Republički fond penzijskog i invalidskog osiguranja (2017). Broj korisnika penzija i broj osiguranika po filijalama i opštinama za decembar 2017. godine. Beograd: FOND PIO.
<http://www.pio.rs/images/dokumenta/statistike/2018/korisnici%20penzija%20i%20osiguranici%20decembar%202017-lat.pdf> (pristupljeno 11.11. 2018).
- Republički zavod za statistiku (2017). Anketa o radnoj snazi u Republici Srbiji. Beograd: Republički zavod za statistiku (RZS).
<http://publikacije.stat.gov.rs/G2018/Pdf/G20185634.pdf> (pristupljeno 11. 11. 2018).
- Sanderson, C., & Scherbov, S. (2008). Re-thinking Age and Aging. *Population Bulletin*, 63(4), 1-20.
<https://assets.prb.org/pdf08/63.4aging.pdf> (accessed 25 Mar 2019).
- Schott, T., Rogoff, E., Herrington, M., & Kew, P. (2017). *Global Entrepreneurship Monitor. Special topic report 2016-2017 – Senior Entrepreneurship*. Babson Park, MA.
<https://www.gemconsortium.org/report/49823> (accessed 28 Mar 2019).
- Schwab, K. (2018). *The Global Competitiveness Report 2018*. Geneva, World Economic Forum.
- Seymour, N. (2002). *Starting Up After 50. CELCEE Digest*. Los Angeles: ERIC Clearinghouse on Entrepreneurship Education (Report No-02-05).
<http://www.celcee.edu/publications/digest/Dig02-05.html>
- Schultz, W. (1985). *Ulaganje u ljude: Ekonomika kvalitete stanovništva*. Zagreb: Cekade.
- Schulz, E., & Radwanski, M. (2014). Impact of ageing populations on silver economy, health and long-term care workforce. Brussels: NEUJOBS (NEUJOBS Policy Brief No. D12.4).
- Singh, R. (2009). The Aging Population and Mature Entrepreneurs: Market Trends and Implications for Entrepreneurship. *New England Journal of Entrepreneurship*, 12(1), 45-55.
<https://digitalcommons.sacredheart.edu/neje/vol12/iss1/6>
- Singh, R., & DeNobbe, A. (2003). Early retirees as the next generation of entrepreneurs. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 27(3), 207-226. <https://doi.org/10.1111/1540-8520.t01-1-00001>
- Stefanik, M., Domonkos, T., & Horvat, P. (2013). Modeling the Economic Potential of the Silver Economy. Brussels: NEUJOBS (NEUJOBS Working Paper No. D12.3).
http://conference.iza.org/conference_files/neujobs_2014/radvansky_m9863.pdf (accessed 26 Mar 2019).
- Taras, V., Kirkman, B. L., & Steel, P. (2010). Examining the impact of Culture's consequences: a three-decade, multilevel, meta-analytic review of Hofstede's cultural value dimensions. *Journal of Applied Psychology*, 95(3), 405-439.
<http://dx.doi.org/10.1037/a0018938>;
<https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/a0020939>
- Tempest, S., Barnatt, C., & Coupland, C. (2002). Grey advantage: New strategies for the old. *Long Range Planning*, 35(5), 475-492.
[https://doi.org/10.1016/S0024-6301\(02\)00102-4](https://doi.org/10.1016/S0024-6301(02)00102-4)
- Tkalec, I. (2017). The Interplay between Active Ageing and Silver Economy – a QCA Analysis. Paper presented at “Competitiveness and Transformation of the Welfare State in Europe”, Luxembourg, University of Luxembourg, November 24, 2017.
<https://doi.org/10.25517/RESuME-7a5wfdz-2018>.
http://orbilu.uni.lu/bitstream/10993/36437/1/Igor%20Tkalec_silver%20economy_final%20version.pdf

- Varnai, P., Simmonds, P., Worthington, H., & Farla, K. (2015). *The Silver Economy: Final Report*. Brussels: European Commission, DG Communications Networks, Content and Technology.
<https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a9efa929-3ec7-11e8-b5fe-01aa75ed71a1/language-en/format-PDF> (accessed 24 Mar 2019).
- Walker, A., & Maltby, T. (2012). Active ageing: A strategic policy solution to demographic ageing in the European Union. *International Journal of Social Welfare* 21(S1), 117-130. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2397.2012.00871.x>
- Walker, A. (2006). Active Ageing in Employment: Its Meaning and Potential. *Asia Pacific Review*, 13(1), 78-93.
<https://doi.org/10.1080/13439000600697621>
- Weber, P., & Schaper, M. (2004). Understanding the Grey Entrepreneur. *Journal of Enterprising Culture*, 12(2), 147-164.
<https://doi.org/10.1142/S0218495804000087> (accessed 25 Mar 2019).
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). *Stanovništvo i razvoj*. Zagreb: MATE.
- Zdravković, A., Domazet, I., & Nikitović, V. (2012). Uticaj demografskog starenja na održivost javnih finansija u Srbiji. *Stanovništvo*, 50(1), 19-44.
<https://doi.org/10.2298/STNV1201019Z>
- Zsarnoczky, M. (2016a). Innovation Challenges of the Silver Economy. *VADYBA*, 28(1), 105-109.
- Zsarnoczky, M. (2016b). *Silver tourism*. Paper presented to "International Scientific Days 2016: The Agri-Food Value Chain: Challenges for Natural Resources Management and Society", Nitra, Slovak Republic, May 19-20 (accessed 28 March 2019).

Active aging and prerequisites for silver entrepreneurship in Serbia

VALENTINA IVANIĆ¹

SUMMARY

This article identifies links between the active aging process and the “silver economy” at the European Union level. It also defines economic and societal prerequisites for “silver entrepreneurship”, which Serbia, as a small, transition, factor-driven economy can exploit. Previous research has shown there are two ways in which older people can be involved in the silver economy: as producers (“silver entrepreneurs”), or as consumers. Demand for data about silver entrepreneurship has been driven by macroeconomists, notably those devoted to issues around fiscal instability, rather than by the urgent need to consider this phenomenon as one driven by growth and competitiveness.

Existing research has identified two forms of silver entrepreneurship: opportunity-based and necessity-based. Opportunity-based silver entrepreneurship is inherent in economies with high GDP per capita. Across the EU-28 nations, the average GDP per capita in purchasing power standard (PPS) in 2017 was recorded as 29,299 EUR. This figure was used as a proxy measurement of living standards. However, in the smaller transition economies of Southeast Europe, this figure is a lot lower. In 2017, the average

GDP per capita in PPS in Serbia was 4,800 EUR.

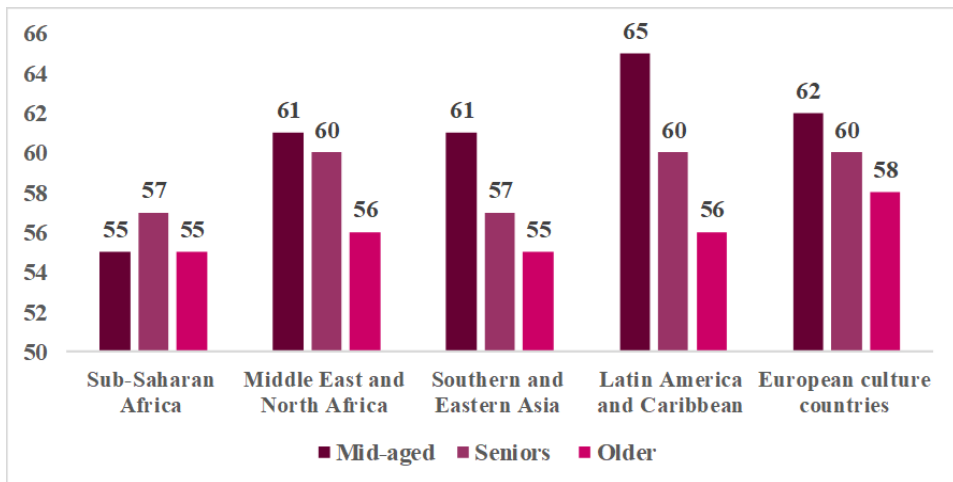
In order to identify the economic factors necessary for silver entrepreneurship at both the company and individual levels in Serbia, we derived data from a range of sources. These included the Statistical Office of the Republic of Serbia, the *Labour Force Survey 2017*, the Pension and Disability Insurance Fund, and the Ministry of Trade, Tourism and Telecommunications.

Data relating to the Uncertainty Avoidance Index for Serbia (UAI) were derived from research organized by the Regional Cooperation Council and GfK. The author then calculated the UAI for Serbia. The collected data showed how the UAI for Serbia has changed over time, declining from a value of 92 in 1993 to 60 in 2016. Statistics about pensions in Serbia show that only military retirees, who have an average monthly pension of 46,494 RSD, can cover the minimum consumer basket costs of 36,090 RSD.

KEYWORDS

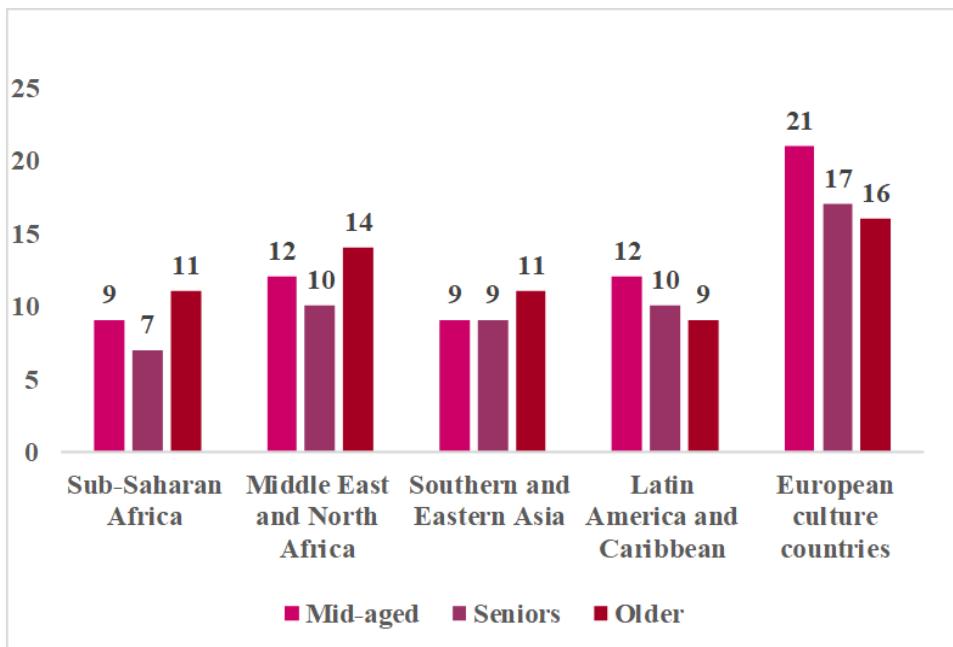
active aging in the EU | silver entrepreneurship | economic prerequisites for silver entrepreneurship | cultural prerequisites for silver entrepreneurship | Serbia

¹ Cultural Due Diligence Institute, Novi Sad | ✉ valentina.ivanic@sbb.rs

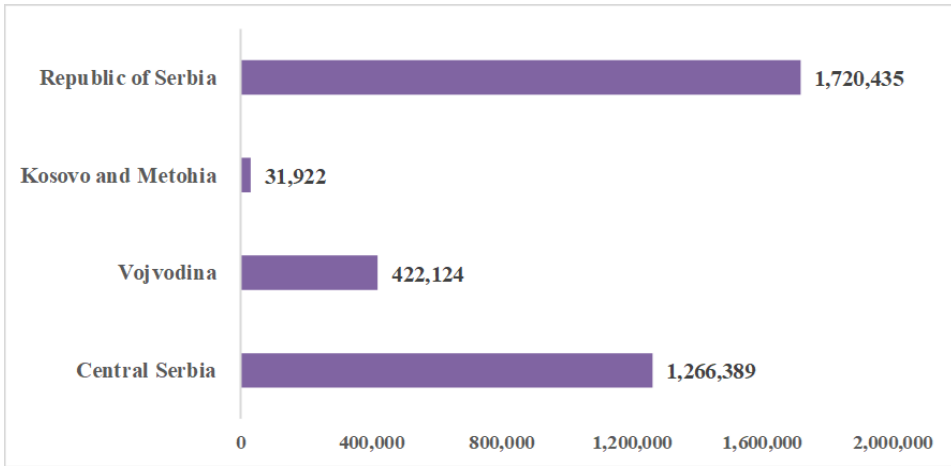
Figure 1 Opportunity motivation (as % of Total Early-stage Entrepreneurial Activity-TEA), by age and region, GEM 2009-2016.

Source: Schott et al. (2017: 39).

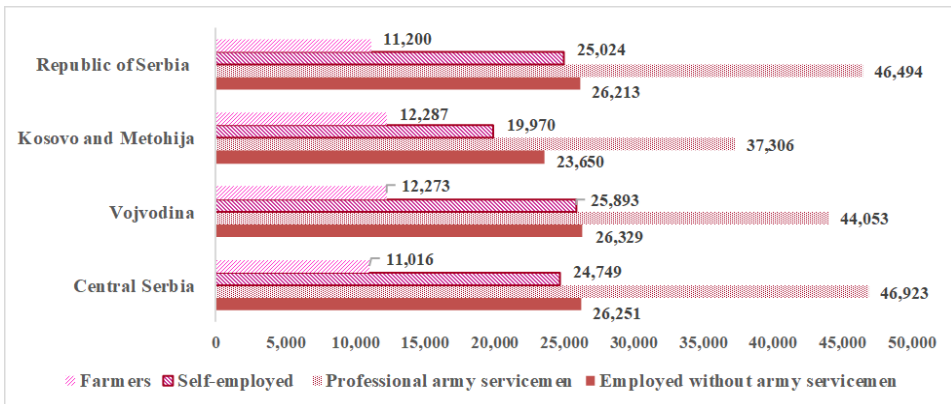

Figure 2 Entrepreneurial Employee Activity (EEA), by age and region, as % of employees, GEM 2009-2016.

Source: Schott et al. (2017: 39).

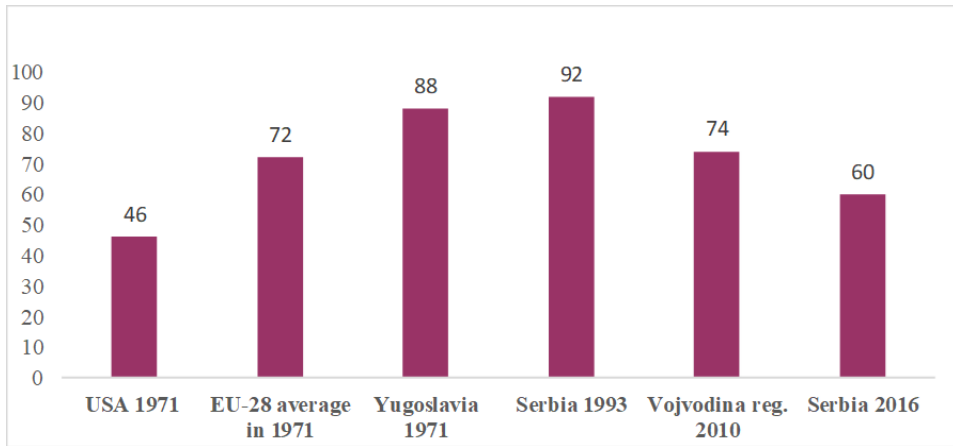

Figure 3 Number of the pension users in Serbia, December 2017
 Source: Pension and Disability Insurance Fund of the Republic of Serbia (2017: 1-5).

Figure 4 Average pensions (RSD) in Serbia, December 2017.
 Source: Pension and Disability Insurance Fund of the Republic of Serbia (2017: 1-5).

Figure 5 Uncertainty avoidance index movement over time

Source: Hofstede (2001: 501); Ivanić (2010: 283), author’s own calculation for the UAI value based on the 2016 data.

Table 1 To what extent do you agree with the statement that company rules should not be violated, even if employees consider that their violation would be in the best interest of the company?

	Mean	N	Strongly disagree	Disagree	Undecided	I agree	Strongly agree
Serbia	3.5	221	5	7	30	45	13

Table 2 How long do you think you will continue working for/managing this company?

	N	Two years at the most	From two to five years	More than five years (but will probably leave before I retire)	Until I retire
Serbia	221	4	6	29	62

Table 3 How often do you feel nervous or tense at work?

	Mean	N	Never	Rarely	Sometimes	Often	Always
Serbia	3.12	221	3	18	45	29	5

Migrants and Conflicts within the Local Ummah of the Perm Krai: A Playing Card or a Social Actor?

SVETLANA VLADIMIROVNA RIAZANOVA ¹

ABSTRACT

This paper aims to demonstrate the role played by newly arriving Muslims in the life of the local Islamic community in the Perm Krai of Russia. This region is characterised by the following important features: the Perm Krai is a permanent Islamic community consisting of local ethnic groups, as well as an Islamic diaspora consisting of various newcomers. There are three kinds of migrants here: labour migrants, students, and those who intend to apply for citizenship. Permanent conflict takes place between the two Muslim communities that occupy this territory. In this case, migrants are accused of attempting to seize power within the local Islamic community. In this paper, the author intends to explore whether there are genuine causes and foundations for local religious conflicts, whether migrants could take over local Islamic communities, and

whether they could change the religious habits of the locals and the status of the Islamic community in the region. The research is based on two series of semi-structured interviews with Islamic leaders, observing participants during official events, and expert interviews. The author examines three indicators of the migrants' growing influence. First, migrant believers prevail during religious services in all mosques within the Kama River region. The second indicator is participation in Islamic social events and projects. The third is the migrants' attempts to establish a special organisation to communicate with the authorities. Today, the migrants play no critical role in the Perm Ummah.

KEY WORDS

Muslim migrants | Kama River region | diasporas | religious communities | social role

¹ Perm Federal Research Center of Ural Division of Russian Academy of Sciences, Perm (Russia) | ✉ svet-ryazanova@yandex.ru

INTRODUCTION

This paper aims to demonstrate the role played by newly arriving Muslims in the life of the local Islamic community in the Perm Krai of Russia (the Kama River region). This region is characterised by the following important features. First, there is a permanent Islamic community (Кобищанов 2002). It consists of two parts: local ethnic groups (Tatars, Bashkirs, Slavic converts, etc.) and people born and raised in the North Caucasus, Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. There are 115 local organisations for Muslims registered in the Perm Krai. All local Muslim organisations belong to the Hanafi Madhhab of Sunni Islam.

For local Muslims, faith is actually only a part of their traditional lifestyle and culture. At the same time, local believers perceive Islam as an important part of the Perm Krai's cultural and historical heritage. The rulers of the local communities are confident that the Hanafi Madhhab is the best option for the Ural Muslim population and that any spiritual quest in the Ural region leads to the local madhhab and the local mosque.

It is interesting to note that the local imams are very poorly educated. They are typically self-taught in religious matters and have graduated only from short courses in the Perm Muftiate. They organise their religious activities on the basis of private relations and the principle of spiritual prestige. An imam's personal skills have a great effect on the religious life of each local community (interview with the imam

of the Nizhniy Syp settlement, June 10, 2011), which includes any new community members and innovations.

The Perm Krai also has an Islamic diaspora consisting of various newcomers. Although 2011 marked a peak in internal and external migration, the Perm Krai is still an attractive destination for people from other countries. One part of this stream are the so-called internal migrants from North Caucasus, while the others are newcomers from the post-Soviet republics of Central Asia and Turkey.

Perm Krai also has illegal newcomers who act as a part of the diaspora or ummah. Most migrants tend to settle in Perm and some regional centres (Krasnokamsk, Kungur, Berezniki, Dobryanka, Usolye) to find a job with a good salary. They are typically involved in trade, the timber industry, construction, and road making throughout the whole region. However, there are some places with mono-ethnic migrant settlements (for example Chechen villages in the Karagay and Bolshaya Sosnova districts; Azerbaijani settlements in the villages of Nerdva and Rozhdestvenskoe). Nowadays, these are compact communities with their own cultural and religious spaces.

Muslims from other states are usually included into their own diaspora, so there are some certain national communities with Islamic elements in the Perm Krai. They belong to different madhhabs (Shafi'iyah, Khanbali'iyah) and sometimes to a different branch of Islam – Shiite Islam (Кобищанов 2002). Very often some of them have enough money to support the local ummah and to change some aspects of

religious life. As a rule, Muslim newcomers have a higher level of religious education than Perm Muslims. It is interesting to note that the level of migrants' Islamic education is a sticking point for local religious workers. Most of them are confident that newcomers' religious knowledge is not better than that of the local Muslims. However, the locals seem to harbour a kind of jealousy towards the migrants. Foreign believers are more active in religious life, they take part in a number of sacral holidays, and they are more likely to make donations to mosques and support educational projects.

It appears that the imam of Kuyeda settlement and the now-deceased mufti of the Cathedral Mosque are more honest in recognising that newcomers from Uzbekistan and Tajikistan read the Koran very well during their religious services (interview with the imam of the Kueda settlement, June 9, 2011; interview with the mufti of the Cathedral Mosque, July 07, 2011). It becomes especially clear when a newcomer starts to play the role of organising routine religious activities. There's also evidence of migrant Muslim communities proactively organising themselves. All workplaces where migrants are involved have special houses or rooms for praying. These prayer spots are open to all believers, but actually most of the visitors are Tajiks and Uzbeks who elect religious workers (imams) from their community. The leaders of these communities are literate Tajiks who have received Islamic education at home.

Imams are elected not only from among permanent inhabitants of the

Perm Krai (who have obtained citizenship), but also by those who have come for a short period. This causes frequent change among religious leaders, who are identified by family circumstances, individual plans, and the laws of the Russian Federation. Obviously that religious affiliation to newcomers is very contextual and can be changed depending on the situation. More often than not, they choose the most-comfortable conditions for religious life and near-religious communication. Imams and other religious leaders organise religious education for children in Uzbek and Tajik diasporas, showing them the ropes of Islam and teaching them to read the Koran.

Rural migrant communities don't use special organisational structures with legal registration, but always have a religious leader for Sabbatical "Namaz" prayers and family rites. They meet for these purposes in one of the local farmhouses and rent big houses for important holidays. One of the members of the collective takes on the role of the spiritual leader and leads prayers during weekdays.

Sometimes, the most-influential leaders are not official migrant imams but Sufi teachers, who have a status within the mosques that's on par with religious leaders. This is due to the influence of North Caucasus Islam connected with a huge network of Sufi orders, which are more powerful in this region. Sufi teachers play the role of the power behind the throne in the local Muslim community; they determine where money goes and oversee Muslims' participation in social events. Migrant religious leaders and Sufi

teachers influence a range of Islamic organisations and the Perm Ummah in general.

Second, there is a permanent conflict between two Muslim communities within this territory. This is related to a situation in the ummah of the Russian Federation. There are some central organisations that lead Muslims in the European part of Russia: the Central Spiritual Administration of Muslims (TZDUM), which has existed since Soviet times; the Spiritual Administration of Muslims of the European Part of Russia (DUMER), created after the decline of the Soviet Union, and; the Russian Association of Muslim Agreement (RAIS), a contextual organisation created as an alternative to other religious structures (Лебедева 2008). The existence of all these organisations at the same time doesn't contradict the Muslim tradition of having no hierarchy within religious spaces. Membership in the ummah assumes the equality of all believers in theological and routine matters, and only spiritual authority can be more powerful. However, Russian Islam has been seriously influenced by Orthodox traditions in terms of its religious structure. All Islamic organisations wanted to identify mainstream tendencies in the Russian Ummah.

This applies to local religious spaces and has led to divisions in communities, especially in Perm Muslims. In the post-Soviet period, the local Perm Ummah was a weak and ill-structured community with a number of ignorant

religious workers and without a well-educated laity. For Perm muftis and imams, TZDUM was only a formal leader. That's why subgroups within the Islamic community made moves to enhance local religious practices and consolidate the number of believers.

In 1992, a new community was created in the Cathedral Mosque. This new organisation wasn't subordinate to the traditional Perm Muftiate. Ravshan Akhmedov became its head in 1995. He was very effective in organising the mosque's reconstruction and ensuring that regular religious services took place. Mukhametgaly Khuzin was appointed the leader of Perm Muftiate by the head of TZDUM – Talgat Tajuddin – in 1997. This date marked the beginning of the opposition between the two communities. The main sticking points were the principles of ummah management and the main directions of community development.

The increase in the number of migrants was used by both organisations as a reason for activity, but in different ways. The community of the Cathedral Mosque was ready to include all newcomers. New members helped solve some financial problems by building houses for Arabic classes, making repairs, and helping poor believers. At the same time (1999), M. Khuzin inspired the extreme Mejlis (Council) of the Perm region¹ to forbid newcomers from leading any Muslim communities.

The second sticking point was the construction of the Cathedral Mosque,

¹ The Perm region became the Perm Krai in 2005 when Komy-Permyak Autonomous Okrug was united.

as members of the Perm Muftiate had no place to pray. M. Khuzin used heavy-handed methods like encroaching on the building and wrecking the Sabbatical Namaz, but these didn't yield any results. After a long chain of conflicts, the mufti lost access to the mosque, which was then transferred to TZDUM directly by T. Tajuddin.

In the early 2000s, the community of the Cathedral Mosque withdrew from TZDUM and opened a regional office of DUMER. M. Khuzin requested that all Muslim organisations be reregistered under the ruling of the Perm Muftiate (Телеграмма муфтия общине Бардабашки, February 17, 2000).² As a result, most small groups of believers became formally connected with the Perm mufti. However, the question of where they would pray remained unsolved because the Cathedral Mosque had been officially handed over to the DUMER community in 2001. M. Khuzin began to collect money for the construction of a new mosque. This was his undoing. In spite of all the finances he collected, construction was not begun and nobody could explain why. At the same time, the heads of some rural communities repeatedly wrote letters to T. Tajuddin about Mufti Khuzin's poor and unprincipled behaviour, including the interdiction against leading the Namaz for local spiritual authorities; abuses (Письмо имам-хатыба Осы А. Н. Мустакимова шейх-уль-исламу); his disregard for believers; ineffectiveness against financial problems; and

his permanent self-presentation (Открытое письмо совета махалля Чернушки Т. Таджуддину, March 21, 2006). This led to the secession of the ummahs of Chernushka, Dobryanka, Barda, Osa, and Zakamsk from the Perm Muftiate to subordination under TZDUM (Дискуссионная записка №3 махалля Добрянки, December 17, 2006). As a result, M. Khuzin was replaced by Mauljudin Mustozyar (interview with the mufti of the Cathedral mosque, July 07, 2011; Декрет ЦДУМ №04-06, January 21, 2006).

In 2006, both Muslim Spiritual Administrations appointed new leaders. In November, Ch. M. Galautdinov was appointed by Ravil' Gainutdin, the head of DUMER, to the position of mufti of the community of the Cathedral Mosque (Декрет ДУМЕР №033-ДУ, November 22, 2006). At the end of the same year, B. M. Tazitdinov became a plenipotentiary representative of TZDUM (Декрет о назначениях ЦДУМ, December 31, 2006). In the wake of these changes, the Perm Muftiate became a very strange organisation without any connection to the central Spiritual Administrations, but with a number of subordinated local communes. The ex-mufti lost the support of high authorities and concentrated on media spots to push his idea that any new religious structures destroy the unity of local Muslims. He accused other religious leaders and members of the Cathedral Mosque community of spreading the ideas of Wahhabism (Скрипов 2011) and false Islam. Using

² This document and some subsequent papers (decrees of Muslim organisations, telegrams etc.) were sent only in paper form and have no

references or URLs. They are used as a part of the authors' archive.

his ruling experience, he founded a new all-Russian organisation: the Russian Association of Muslim Agreement (RAIS). Ironically, he seemed to have forgotten his own words about the destructive nature of any new Islamic communities in the Kama River region (Cepreeв 2011).

Thus, Perm Muslims were faced with three independent religious leaders who were involved in planning religious and near-religious activities. This problem was partially solved in 2013. The heads of religious communities accused M. Khuzin of damaging Islam's image, creating conflicts, and behaving in an autocratic matter, so they offered to convene the Regional Conference of Muslims. The Special Majlice of Muslims of the Perm Krai accepted a new statute for the Spiritual Administration, under which the Perm Muftiate once again became subordinate to TZDUM. M. Khuzin was removed from his post as the head of the Perm Muftiate, which he used to hold simultaneously with his position as the head of RAIS.

After Khuzin's removal, the communities belonging to TZDUM and DUMER enjoyed good relations for some time. The heads of two Spiritual Administrations took part in public events together and exchanged congratulations on religious holidays. However, these pleasantries were purely for the sake of external observers. After a short period of ceasefire, the new leaders are now ready to begin a new battle. The head of the TZDUM community is struggling for believers and regularly visits Muslim communes in small towns and rural settlements. He has a low level of education and is

trying to improve his position through close communication with the laity. Today, this imam-khatib – Anvar Ablav – has only one material project: the construction of a new mosque. He relies upon native Muslims – Tatars and Bashkirs – but has the unofficial support of secular authorities.

The other head – the imam of the DUMER community, Il'kham Bibarsov – has very close relative connections with the Muslim elite of the Volga Federal District and a good religious education. He is oriented towards active partnerships with newcomers and regularly visits other Muslim countries. However, he doesn't have the approval of the local authorities and officially oversees just a few communes within the Perm Krai. Perhaps this situation inspires him to make public statements against Anvar Ablav accusing him of splitting the local Ummah.

This small war was complemented in 2016 by the creation of the Union of the Kama River Region Muslims, whose goal was to educate local followers. This union united the leaders of ethnic diasporas who had lost their positions due to neither having serious political programs, nor being supported by the majority of people. This is convenient for the local authorities; it gives them the option of supporting a more loyal leader.

There is an obvious clash between those who work to unite only local Muslims and those who support the intensive integration of migrants. In this situation, migrants are accused of attempting to seize power in the local Islamic community. As such, it's

necessary to analyse the actual potential of migrant groups to change anything in the local religious space.

Are there any real foundations for local religious conflicts? Could migrants take over local Islamic communities, change the religious habits of the locals, and alter the status of the Islamic community in the region? These are the questions the author intends to address in this paper.

THEORETICAL BACKGROUND

Religious conflict has never been seriously considered as a theory thanks to the secularization approach and the Soviet idea of the disappearance of religion (Fox 2004: 55-56). It was described only as a variant of social conflict. The leading theories of social conflict are applicable in determining the place of religious conflict in the system of social interaction. The psychological definition of conflict – “a collision of trends opposite directed, incompatible with each other, a single episode in consciousness, in the interpersonal interactions or interpersonal relations of individuals or groups of people, connected with negative emotional experiences” (Карпенко 1985: 152) – was coined by L. Coser and his followers. They add to the understanding of conflict a reference to the three universal sticking points: resources, power, and status (Козеп 1996). Obviously, each conflict can be resolved only once both sides learn to coexist closely and make a commitment to successfully settling their differences.

Today, religion represents a social phenomenon with huge potential to cause conflicts (Fox 2004: 58-59). Resources, power, and status form the potential base for conflict, and all three of these factors are strong in religions. There are two main variants in determining religious conflicts. The first is based on the spread of religious elements of conflict among all spheres of social life (Fox 2004: 24) because religion legitimises economic and social distinctions, influences political life, and takes part in organising the composition of ideologies. The second variant of typology is connected with conflict development and the way to resolve conflicts (Nielsen and Fultz 1995).

Different classifications of social conflicts are indicative of the “external,” theatrical role of religious elements in so-called religious conflicts. According to K. Boulding’s theory (Boulding 1962), this kind of conflict can be considered replaceable (an observed occurrence of the latent conflict), which is based on bad knowledge and is false. Within the boundaries of Bisno’s typology (Bisno 1988: 175), which uses the varieties of human perception as the basis for research, religious elements can be found in each type of conflict: the conflict of objectives, enforced with corrupted goals; conflicts where behaviour, reasons, and content are falsely attributed; illusive conflicts, based on communication failure; expressional conflicts with the desire to demonstrate belligerence. Thus, religious conflicts usually exist because of the negative perception of individuals and groups as a result of the situation being corrupted.

The application of classification theories to religious conflicts shows that, actually, these conflicts bear all the same features as non-religious conflicts. Religion itself plays a role only insofar as it divides people's opinions and leads to arguments, which eventually become larger social disputes. Institutional affiliations, social environments, and the subjective perception of religious people in the dispute don't actually change the nature of the conflict itself and how it plays out. As such, religious conflicts usually have nothing to do with religion.

METHOD

The research is based on two series of semi-structured interviews with Islamic leaders (2011, 2017) (see list of questions in appendix), participants' observation of official events (meeting of the City Duma Council on Interfaith Relations, the Annual Regional Forum "Muslim world"), and experts' interviews with local authorities. All interviews were conducted by the author but have not been published, as the interviewees gave only tentative consent.

RESULTS

There are two factors that can determine the success of any innovations in the social and religious space. The first and perhaps most important is the specificity of the local Ural Islam. This variant of the Islamic religious system is very specific. Faith is regarded as a part of national tradition, which influences religious practices and social behaviour, engendering, at the same time, a

specific mythology. The religiousness of vernacular believers is often invisible and even contextual, meaning they only show their faith during holidays. We insist that migrant Muslim communities have a high potential to contribute to religious life, which can be independent or connected with their environment. Migrant labourers and potential citizens visibly demonstrate their religiosity and attract a lot of attention from local Muslims, authorities, journalists, and non-Islamic residents.

Some features of the local Muslim communities serve as the basis for the Perm Krai Ummah's conservative position. The first factor is the aloofness of Perm Islamic believers and their spiritual leaders. Most Perm Muslims have no opinion on the opposition between the two Spiritual Administrations or the relevant circumstances involving internal and external migrants. They have a habit of placing confidence in the head of a religious community, especially in a representative of the Perm Muftiate. Believers from rural and small town communes have never heard about the struggle for religious and social power between the followers of TZDUM and DUMER. Even after the replacement of M. Khuzin, imams at the local level said: "We are subordinated to the mufti" (interview with the imam of Chaikovskiy, June 9, 2011). There was only one matter when the ummah of the Sulmash settlement had a conflict with the head of Perm Muftiate and wanted to change its affiliation (interview with the imam of Chaikovskiy, June 9, 2011), but this situation was resolved by preserving the settlement's membership. As a rule,

only highly educated and involved believers refused to visit the mosque in the presence of Mufti Khuzin (interview with the imam of Chaikovskiy, June 9, 2011).

This aloofness is closely connected with the routine life of most local communities. Each imam has to solve a lot of problems: economic matters (warming the mosque, repairing the roof), the construction of new religious buildings, the collection of donations etc. The laity leads a normal life without everyday questions about faith, religious services, and spiritual authorities. Each local commune is usually self-contained and has very weak inter-communal relations. Perm believers respect Muslims from other cities and settlements, but very seldom travel to other districts (interview with the imam of the Nizhniy Syp settlement, June 10, 2011). Occasionally, local Muslims are willing to visit holy places within the Perm Krai (for example the town of Bulgur) or other cities to find sponsorship (for example, some believers from Chaikovskiy helped followers from some villages in the Uinskiy district). Obviously, the system of interactions for Perm Muslims is based on so-called “short relations”, with sympathy and confidence playing a significant role. This system assumes the preservation of long-standing traditions and closeness for all newcomers.

Routine problems give rise to ignorance of the situation in the region and in the country in general. Even imams – who are the local religious elite – lack knowledge about the central Muslim organisations and all of their contradictions. As a rule, religious leaders had

trouble answering questions about the subordination of their communities during their interviews. Only one imam mentioned the new all-Russian Muftiate (RAIS) and added that he had no desire “to tamper with the life of the communities’ heads” (interview with the imam of Chaikovskiy, June 9, 2011). Even after an explanation of existing structures, the heads of local ummahs insisted that they didn’t want to take part in religious business on an all-Russian level (interview with the imam of Chaikovskiy, June 9, 2011). According to Perm spiritual leaders, the attitude of a true Muslim believer is to be patient (interview with the imam of Chaikovskiy, June 9, 2011). This is true for Perm Muslims even in situations when high authorities limit local communities’ religious and social practices. To some extent, this opinion is inspired by the repressive policy of the Soviet power against all religious organisations, and especially against spiritual leaders.

This aloofness and unwillingness to potentially create additional problems influences the attitude toward outsiders. Many locals believe newcomers have no right to live in the Kama River region. As such, these people call migrants by pejorative names like “azer” or “churka.” Perm residents are sure that outsiders have no spiritual authority in principle. This is the case with newcomers from within Russia, too. One migrant wanted to build a new mosque in Chaikovskiy, an initiative that was interpreted as an attempt to create an alternative Muslim community. Local Muslims successfully prohibited this construction even though

they themselves didn't have enough places to pray. The imam of Chaikovskiy's long-standing community said he and his followers believed in strictly controlling all newcomers and making them accept special sanctions. Local Muslims feel a closer connection with the followers of other religions who were born in the area than they do with Muslim outsiders, which is why they deny those outsiders the chance to be spiritual leaders. The most-popular explanation of such an attitude is the statement that a newcomer imam can inspire displeasure among the believers of native nationalities (interview with the imam of the Kueda settlement, June 9, 2011). The heads of local communities are ready to invite outsiders to read the Koran only in the case of a force majeure (the illness or absence of the local imam) (interview with the imam of the Barda settlement, June 18, 2011).

As such, local Islam appears to be a long-standing but aloof institution that is oriented towards natives and against outsiders. It supports innovations only under pressure from external factors. Obviously, the issue here is not about special religious contradictions. Nobody among the migrants actually aims to take real power or destroy traditional religious life. But by denying them, local imams keep their religious status, so-called resources, and formal power, all of which could potentially be expropriated by outsiders, according to Coser's theory.

The vigorous religious practices of the migrants (both foreign and domestic) contrast sharply with the behaviour of non-practising local Muslims. It looks like newcomers are ready to

change local Islamic practices, or at least add some innovations. However, we can see that there are many factors that influence this process.

Some changes in religious life connected to migrants do actually take place. Muslim migrants visit the Sabbatical Namaz cheerfully. They prevail during religious services in all the mosques of the Kama River region, while the local Islamic tradition permits making Namaz (Islamic daily prayers) at home. The lack of believers at religious services in some settlements is connected with the absence of newcomers (interview with the imam of the Kueda settlement, June 9, 2011). Migrants attend mosques on days other than Friday and sometimes make generous financial contributions. Traditionally, the Sabbatical service includes a sermon in the Tatar or Bashkir languages, because there are few natives who know Arabic very well. However, some newcomers who only speak Russian also attend Namaz. As such, Russian is the most-effective language of international communication in local mosques.

Muslim newcomers bring new elements to near-religious life. The most-popular innovations are new Islamic fashions and the changing of the religious calendar. These external revisions are, however, immaterial for local Islam and its religious workers. The imams of the Perm Krai insisted that all variations in believers' appearance or the mosque's interior have only pragmatic causes and are not connected with any great reforms in religious behavior. For example, one change was the substitution of the namazlyck (a

special mat for praying) for big modern carpets. The now-deceased mufti of the Cathedral Mosque said the carpets were more comfortable and useful. He described their religious importance as like candy wrappers, in that they didn't affect the substance of the religion itself (interview with the mufti of the Cathedral mosque, July 7, 2011). Efforts to maintain and expand the local ummah are more important than preserving old-fashioned rules. As such, we can see a lot of religious elements in local disputes (Busno), but other things have become the basis of both the conflicts and the ways they get resolved.

Sometimes newcomers try to use the religious practices of other madhhabs during Namaz. Local believers pronounce "Amen" calmly, but migrants want to do it very loudly, thus destroying the customary atmosphere of the service. In such cases, religious workers make a caveat or inform new members that all believers must follow the long-standing traditions of the Ural (interview with the imam of the Kueda settlement, June 9, 2011). A similar issue arose in the Cathedral Mosque; Muslim migrants insisted on creating a separate entrance to the building for women but allowing them to pray in the same room. Local religious activists rejected this idea because the Cathedral Mosque was a cultural heritage site that couldn't be rebuilt, and because it was traditional for women to pray behind a curtain.

Some local Islamic leaders suggest that financing the mosque is a way of gaining leadership. But, of course, newcomers must contribute financially to groups they want to participate in. It

is also critical to underscore that the migrant community is not united. Each diaspora has its own ambitions. Chechens and Dagestani people prefer mono-ethnic communication and make profitable business ventures. They are ready to intervene in the management of Muslim communities only when there are commercial interests involved. Chechens were very active in the Perm Muftiate during Khuzin's rule because they had one common business. After Anvar Ablayev's order, they accused him of "irtidad" (apostasy) and called him a "murtad" (renegade) because Ablayev had no truck with them. The local authorities preferred not to be involved in this conflict.

However, in general, diasporas exist separately, especially those that don't confess the Khanifi'ya madhhab. As such, their influence on the social space of the Perm Krai is not significant. There aren't many believers of the Hanbal or Shafi'ya madhhabs in the West Ural region.

The second way to gain influence is to participate in Islamic social events and projects, like religious holidays or charity initiatives. The administration of the Perm Krai organises only two major events for Muslims: the celebration of Eid al-Adha (Kurban-bairam) and the annual inter-regional forum "The Muslim World" (since 2009). The second event includes a range of activities such as a table-top sale, scientific round tables, and the worship of Muslim relics. Though both migrants and locals say their Islamic values are the most important thing, most are in fact more interested in the commercial aspect of these events (fairs, popular non-

religious holidays etc.). As such, this aspect of Islamic life has become, in many ways, declarative for both groups. Religion only serves as window dressing for people to lobby for their own interests. This is the case for both local believers and newcomers. In this situation, the institutional affiliation of the believer becomes formal. The social status of an individual is more heavily influenced by their economic position than their religious one. And subjective perception of religious people is more vulnerable to pressure from economic and political circumstances.

Thus, it can be argued that the religious conflict in the Perm Ummah has nothing to do with religion and is in fact only a kind of social conflict. As such, it is reasonable not to highlight this situation as special subject matter for the modern theory of conflict.

CONCLUSION

The author suggests that partnering with the local Muslim Spiritual Administrations is the most-effective way for migrants to influence local religious communities. In these departments, migrants sometimes occupy the positions of imams; they often study at the region's two Muslim colleges and help build new mosques by providing both money and labour.

Today, migrants play no critical role in the inner life of the regional ummah. Local Muslims outnumber and sometimes dislike them, and the local authorities prefer to cooperate with the Spiritual Administrations. Migrant believers are, at the moment, only a

source of money for the ummah, an argument in favour of constructing new mosques, and a potential source of support during regular conflicts between Spiritual Administrations. They are a playing card used by the heads of Spiritual Administrations and the local authorities.

Thus it can be argued that the features of religious community and religion as a part of society don't actually play into the interaction between local believers and newcomers. Although Islam and the principles of Islamic society are very important for each Muslim, in the modern, multi-confessional world, they are often less important than economic, political, and ethnic conditions and circumstances. Religious traditions and prescriptions are relegated to the background and often become only private business.

At the same time, religion as a system of social consolidation appears relevant when it comes to social choices for individuals and groups. As for local Islamic communities and migrants, using religious "tools" – terms and arguments – helps them find common language and maintain an image of fidelity to traditional Islamic teachings. Currently, migrant communities cannot be very effective actors in the new social space, but they nevertheless play their own game to keep their identity as Muslims.

REFERENCES

- Bisno, H. (1988). *Managing conflict*. Newbury Park, Calif.: Sage Publ.
- Boulding, K. E. (1962). *Conflict and Defence: A General Theory*. New York: Harper & Bros.

- Fox, J. (2004). Religion and State Failure: An Examination of the Extent and Magnitude of Religious Conflict from 1950 to 1996. *International Political Science Review*, 25(1), 55-76.
- Nielsen, M. E., & Fultz, J. (1995). Further Examination of the Relationships of Religious Orientation to Religious Conflict. *Review of Religious Research*, 36(4), 369-381.
- Карпенко, Л. А. (1985) Краткий психологический словарь. Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. Москва: Политиздат.
- Кобищанов, Ю. М. (2002). Мусульмане России, коренные российские мусульмане и русские-мусульмане. In Ю. М. Кобищанов et al., *Мусульмане изменяющейся России* (pp. 61-105). Москва: Росспэн.
- Козер, Л. (1996). Функции социального конфликта. In В. И Добренков *Американская социологическая мысль* (pp. 542-556). Москва: Изд. Международного ун-та Бизнеса и Управления.
- Лебедева, Н. (2008). Централизованные мусульманские организации в современной России и анализ позиций их лидеров. *Вестник Волгоградского государственного университета*, 7(2), 219-223.
- Сергеев, И. (2011, January 08) Президент Исламского культурного центра АБДУЛ-ВАХЕД НИЯЗОВ об «исламофобском закулисье Кремля» и необходимости объединения вокруг муфтия Равиля Гайнутдина. *Портал-Credo.RU*. <https://credo.press/117377/>
- Скрипов, А. С. (2011, January 12) Охота за ведьмами в Аргаяшском районе. *Сетевое издание МК-Урал*. <https://chel.mk.ru/articles/2011/01/12/557199-ohota-na-vedm-v-argayashskom-rayone.html>

APPENDIX

LIST OF QUESTIONS FOR MUSLIM LEADERS

Life background

When and where were you born?

What was the parenting system in your family?

Were your parents practising Muslims?

Who influenced your outlook when you were young? Who influences your view of life today?

What is your education?

Do you have any non-Muslim friends?

Who has helped you keep your folk tradition and religious background?

For how long have you lived in the Perm region? What attracted you to this region?

Strategy of religious behaviour

Do you have any religious education? Where would you like to receive an education?

What do you think about religious education abroad?

What is your role in the local ummah?

What does your membership of the ummah mean to you?

Must your relatives and friends become Muslims if they are not already?

How can you help your friends become Muslim?

Are there any fake Muslims?

Do you consider yourself to be a true Muslim?

Social position and role in the ummah

Must Muslims help poor people?

Must Muslims take part in public works in the mosque?

What are your duties in the mosque?

What is the main problem in your community?

Is there any difference between local Muslims and newcomers?

What is the age structure of your community?

How often do you and your like-minded acquaintances visit other regions?

Do you have any conflicts in your community? What are the causes of these conflicts?

What is the role of migrants in your community?

Do you know of any central Muslim organisations?

Do you know anything about the conflict in the Perm Ummah?

Migranti i sukobi u lokalnoj umi permskog regiona: Pioni ili stvarni društveni akteri?

SVETLANA VLADIMIROVNA RIAZANOVA¹

REZIME

U permskom regionu postoji stabilna muslimanska zajednica koju čine mesne muslimanske etničke grupe i migranti. Za lokalne muslimane vera je deo tradicionalnog načina života i kulture. U postsovjetskom periodu, lokalna permska uma je oslabljena i to zbog prisustva velikog broja verski nepismenih vernika i nedostatka obrazovanih veroučitelja. Migranti su u ovom periodu formirali svoj sociokulturni prostor koji karakteriše prisustvo raznih međlisa, dostupnost dovoljnih sredstava za podršku lokalnoj umi i visok nivo verskih znanja vernika. U nizu slučajeva ulogu nastavnika u njima imaju sufijski učitelji.

Jedna od specifičnosti muslimanske zajednice u Permu jeste neprestani sukob između dve lokalne verske uprave u regionu. Ovaj raskol u zajednici izazvan je prisustvom nekoliko centralizovanih muslimanskih organizacija u Ruskoj Federaciji. Obe mesne organizacije od 1992. godine su u stalnoj konfrontaciji. Kamen spoticanja među njima bio je u principima kontrole lokalne ume i izbora pravca njenog razvoja. Permski muslimani bili su primorani da se suoče sa tri nezavisne verske vođe koji su zastupali različite aspekte religioznih i verskih aktivnosti. To je rezultiralo pojavom protivurečnosti između onih koji su bili orijentisani prema konsolidaciji lokalnih muslimana i onih koji su bili zainteresovani za intenzivnu integraciju migranata u lokalnu zajednicu.

Imajući u vidu trenutnu situaciju, posebno je aktuelna analiza potencijala grupa migranata za promene u životu lokalne ume.

Podaci iz istraživanja, koji su predmet ovog teksta, zasnivaju se na dve serije polu-strukturisanih intervju sa muslimanskim liderima (2011. i 2017.) uključujući zapažanja tokom zvaničnih verskih događaja i ekspertskih intervju sa lokalnim vlastima. Identifikovana su dva faktora koja bi mogla da odrede uspešnost inovacija u verskom prostoru. Prvi faktor se odnosi na specifičnost lokalnog uralskog islama u kojem se vera doživljava kao deo nacionalne tradicije. Religioznost tradicionalnog vernika vrlo često je nevidljiva i kontekstualna. Lokalna verzija islama izgleda kao zatvoreni, stabilan sistem, fokusiran na stanovnike regiona i suprotstavljen strancima. Zbog toga se inovacije realizuju samo pod pritiskom spoljnih faktora. Verske prakse migranata u tom pogledu stvaraju oštar kontrast.

Migranti su voljni da izmene ustaljene verske prakse islama i da uvedu inovacije u bogoslužnju, finansiranju i nezavisnosti u odnosu na lokalnu vlast. Međutim, migranti ne igraju kritičnu ulogu u unutrašnjem životu regionalne ume. Lokalni muslimani koji ih svojom brojnošću premašuju i ponekad ne vole, imaju veliku podršku lokalnih sekularnih vlasti. Religiozni migranti deluju samo kao izvor novca za umu, kao argument za izgradnju džamija i kao potencijalna snaga u tekućem sukobu lokalnih verskih vođa.

KLJUČNE REČI

muslimani – migranti | permski region | dijaspora | religijske zajednice | društvena uloga

¹ Federalni istraživački centar Ruske akademije nauka, Perm (Rusija) |

✉ svet-ryazanova@yandex.ru

OSVRTI I KOMENTARI

REVIEWS & REFLECTIONS

Anketa o generacijama i rodu na teritoriji bivše Jugoslavije?

Generation and Gender Survey in the Former Yugoslavia?

Regionalni sastanak Programa generacija i roda za jugoistočnu Evropu, Zagreb, 13. septembar 2018.

Anketa kao izvor podataka u demografiji je u domaćem demografskom diskursu uvek bila najmanje značajna i zastupljena. Važne, velike ankete koje se u Srbiji sprovode, poput Ankete o radnoj snazi, uvek su bile značajnije drugim naučnim disciplinama, nego demografima. To i nije iznenađujuće jer takve ankete često teže da rasvetle ekonomske i sociološke fenomene. Međutim, već decenijama postoji potreba da se rasvetle i brojni demografski fenomeni, a najviše oni koji se odnose na reproduktivno ponašanje. Na teritoriji bivše Jugoslavije su vršene ankete koje bi pomogle u objašnjavanju reproduktivnog ponašanja, ali one su bile vršene *ad hoc* i sa relativno malim uzorkom. Velike, longitudinalne ankete na ovu temu nikada nisu bile

sprovođene na prostoru bivše Jugoslavije, što značajno smanjuje prostor za značajne naučnoistraživačke rezultate (Čipin, 2016), koji bi potencijalno informisali širu javnost i proces donošenja odluka. Otuda se javila ideja da države bivše Jugoslavije, ali i druge države u kojima se nisu vršile takve ankete (a naročito u jugoistočnoj i istočnoj Evropi), počnu da sprovode Anketu o generacijama i rodu (*Generations and Gender Survey* – GGS).

ŠTA JE ANKETA O GENERACIJAMA I RODU?

Anketa o generacijama i rodu (GGS) je veliko demografsko longitudinalno istraživanje koje se sastoji iz niza panel anketa domaćinstava sa ciljem da

se rasvetle međugeneracijski i međurodni odnosi. Važna karakteristika GGS je komparabilnost podataka između različitih država, što metodologija GGS omogućava. Do sada je barem jedan talas sprovede u čak 20 država, a taj broj će već u sledećem talasu (2020. god.) biti povećan.

GGs je naslednik Ankete fertiliteta i porodice (*Fertility and Family Survey – FFS*) koja se devedesetih sprovodila u 24 zemlje. Anketu sprovodi Program generacija i roda (*The Generations and Gender Programme – GGP*) koji je 2000. god. pokrenut pod okriljem Ekonomske komisije Organizacije ujedinjenih nacija za Evropu (*United Nations Economic Commission for Europe – UNECE*). Podaci GGS i FFS su uporedivi do mikronivoa, što daje kontinuitet od skoro već 30 godina. Cilj GGP je da svojom anketom omogući komparativno, longitudinalno, multidisciplinarno istraživanje porodične dinamike i veza unutar porodice u industrijalizovanim zemljama (Macura, 2002).

Anketa se sprovodi metodom lice-u-lice. Uzorak čine neinstitucionalizovane osobe stare između 18 i 79 god. (ili između 18 i 49 u skraćenoj varijanti) čije se uzorkovanje vrši pre početka prvog talasa. Isti ti ljudi ispituju se ponovo, nakon tri godine, i još jednom nakon još tri godine kada se vrši treći talas anketiranja. Na kraju procesa ispitanici su zapravo stari između 24 do 85 god. (ili između 24 do 55 u skraćenoj varijanti). U slučaju da dođe do prevelikog osipanja ispitanika između talasa, postoje mehanizmi definisani metodologijom koji omogućavaju uključivanje dodatnih ispitanika

u anketu, (Simard i Franklin, 2005). Dakle svi isti ispitanici iz originalnog uzorka su intervjuisani ponovo u svakom talasu. Svaki put kada se neka država odluči da sprovede GGS, od njih organizatori (GGP) zahtevaju da se država obaveže da će sprovesti sva tri talasa, tj. da garantuju longitudinalnost. To je od izuzetnog značaja istraživačima jer se time garantuje da trendovi mogu biti uočeni.

GGs je zaista multidisciplinarna anketa i obuhvata različite teme: istoriju partnera, odrastanje, ekonomsku aktivnost i dohodak, istoriju rađanja, odnose između rodova, podelu kućnih poslova, balans porodice i posla, stavove, međugeneracijske transfere, fizičko i mentalno zdravlje (Gauthier, Cabaço i Emery 2018). GGS anketa ne samo da obuhvata pitanja interesantna različitim disciplinama već je vrlo detaljna i obimna. Samo prvi talas sadrži preko 500 pitanja, međutim mnoge države prilikom sprovođenja ankete uključuju i za tu zemlju jedinstvena pitanja, koja nisu uporediva sa drugim zemljama, a uključena su u anketu zbog specifičnih potreba država.

MANE

Kao i kod svih longitudinalnih istraživanja glavna mana GGS je njegova cena. Istina, postoje faktori koji su sveli cenu ovakve ankete na minimum. Rad u talasima na tri godine je jedna od njih. Procesiranje prikupljenih podataka koje je GGP (koji upravlja anketom) centralizovao takođe pomaže da se cena ankete spusti. Međutim, s obzirom na veliki uzorak koji

zahteva, cena ovakvog istraživanja nije zanemarljiva. To je upravo i bila najveća barijera da se slična istraživanja odvijaju na našim prostorima.

Osim cene, tokom godina ljudi su iznosili brojne primedbe na GGS. Jedna od njih je uključivala i optužbu da GGS podregistruje rađanja dece (konkretno u Francuskoj) zbog lošeg dizajna upitnika koji u drugom i trećem talasu ne postavlja pitanje o ukupnom broju dece, već se brojevi o rođenoj deci sabiraju sa odgovorima iz prethodnih talasa (Régnier-Loilier 2014). Još jedna slična kritika se odnosi na registrovanje većeg broja istopolnih partnerskih zajednica. To se dešava jer se u anketi pitanje o homoseksualnosti ne postavlja već se ona zaključuje na osnovu pola partnera, pa tako neminovne greške koje se dešavaju kada anketar slučajno obeleži pogrešan pol dovode do većeg broja istopolnih parova nego što je to stvarno slučaj (Régnier-Loilier 2018). Bilo je kritika i koje su se odnosile na još više tehničku stvar. Naime, zbog dužine upitnika, dešava se da se brzina kojom se upitnik popunjava povećava kako ispitanici uče da brzo odgovaraju na pitanja koja su dalje u anketi, ali i da anketari pronalaze načine da što više skrate intervju (Ruckdeschel, Sauer i Naderi 2016). Poslednja kritika je uopšte moguća jer anketari tokom razgovora popunjavaju formulare elektronski (koristeći tablet ili laptop računare), pa prikupljanje metapodataka i parapodataka, omogućava takve analize. Dakle činjenica da postoje ovakve kritike je zapravo pokazatelj transparentnosti procesa i otvorenost da se podaci dele i otvoreno kritikuju,

što služi unapređenju procesa. Zbog takvog pristupa neke od navedenih kritika su ispravljene u novijim verzijama upitnika.

PREDNOSTI

Prednosti GGS su brojne, ali jedna je zapravo obuhvat različitih tema koje pokriva ovu anketu čini jedinstvenim. Ovo nije samo važno zato što nam otvara nove uvide kada je svaka od tih pojedinačnih tema u pitanja, već multiplikativni efekat koji ima sa svim drugim temama i karakteristikama ispitanika kada se ti podaci ukrste. Druga velika prednost GGS proističe upravo iz njegove centralizovanosti. Anketa se dizajnira i sprovodi pod direkcijom jednog entiteta, koji učestvuje u svim procesima u vezi sa GGS. Zašto je ovo važno? Zato što to čini podatke uporedivim i kroz prostornu, ali važnije i vremensku dimenziju. Podaci se sakupljaju, obrađuju i diseminuju centralizovano. Postoje i dodatni razlozi zašto je ta centralizacija dobra, a najvažnije je da se na taj način smanjuje cena izvođenja ankete. To je važno zato što su do skoro samo bogatije zemlje radile ovakva istraživanja, dok su države, kao što je Srbija, u ekonomski nepovoljnoj situaciji ostajale bez podataka koje GGS može da pruži. Šta više državama koje su ekonomski ugroženije je verovatno potrebniji GGS nego državama koje su ekonomski najrazvijeniji gde se GGS i slične ankete već decenijama izvode.

Osim pomenute činjenice da države mogu da dodaju pitanja u GGS, još jedna prednost GGS je to što se zaključci ne moraju izvlačiti samo na

nacionalnom nivou. U državama sa velikim regionalnim demografskim razlikama poput Nemačke ili Belgije (Galjak 2018), a gde to uzorak dozvoljava, zaključci se mogu izvlačiti i na nižim administrativnim jedinicama, što dodatno produbljuje prostornu dimenziju podataka.

Svi podaci iz GGS su dostupni na više načina. U okviru kontekstualne baze podataka koja omogućava uporedni pregled podataka (Caporali i dr. 2016; Vikat i dr. 2007). Ovakva baza omogućava uporedivost makro podataka GGS, sa drugim bazama podataka i podacima iz drugih izvora. Dodatni GGP alat za analizu podataka dostupan na sajtu GGP (<https://www.ggp-i.org/data/browse-the-data/>), dozvoljava ukrštanje podataka po svim pitanjima iz upitnika, kao i automatsku statističku analizu (poput korelacije i regresije).

GGP na svom veb sajtu (<https://www.ggp-i.org>) daje i opciju da se podnese zahtev za anonimizovane mikro podatke koje istraživači mogu sami da obrađuju.

Potencijalno izvođenje na teritoriji Srbije i bivše Jugoslavije

Nova rudna sprovođenja GGS počinje 2020. godine. Postoji inicijativa da se GGS u ovoj novoj rudni započne i na teritoriji bivše Jugoslavije. Na tu temu je bilo nekoliko regionalnih sastanaka koje je GGP organizovao sa predstavnicima bivših jugoslovenskih republika. Na regionalnom sastanku koji je GGP organizovao sa Ekonomskim sveučilištem u Zagrebu 13.09.2018. konstatovano je da postoji velika potreba za anketom kao što je GGS.

Prednost predstavlja jezička, demografska i kulturološka sličnost, što su sve faktori koji mogu da olakšavaju izvođenje GGS ankete u ovim državama. Predloženo je da se koristi združeni uzorak i da se istraživanje ograniči na suženi starosni okvir (prema kome su ispitanici stari između 18 i 49 god.). Svaka država bi prema tom planu imala uzorak od 5000 ispitanika.

***

Da li će se GGS dogoditi u Srbiji i u drugim državama bivše Jugoslavije? Još uvek nije poznato. Potreba definitivno postoji. Rezultati koje bi takva anketa dala bili bi od neprocenjive vrednosti demografima, ali istraživačima iz brojnih drugih disciplina. Preduslov za svaku efektivnu populacionu politiku su podaci. Popisna i vitalna statistika koju imamo nam govore da smo u problemu, ali ne i koji je uzrok tog problema niti kako ga rešiti. Populaciona politika koja treba da utiče na problem nedovoljnog rađanja može da bude efektivna samo ako je informisana kvalitetnim podacima. Podaci koje bismo dobili GGS anketom bi nam omogućili da precizno lociramo uzroke problema i da kao društvo na njih fokusiramo istraživačke i finansijske resurse.

LITERATURA

- Caporali, A., Klüsener, S., Neyer, G., Krapf, S., Grigorieva, O., & Kostova, D. (2016). The Contextual Database of the Generations and Gender Programme: Concept, content, and research examples. *Demographic Research*, 35, 229–252.
<https://doi.org/10.4054/DemRes.2016.35.9>

- Čipin, I. (2016). *Multinacionalna komparativna anketna istraživanja u zemljama bivše Jugoslavije – pogled iz demografske perspektive*. Rad predstavljen na konferenciji “Demografski izazovi na prostoru bivše Jugoslavije” (str. 20), Beograd 15. april
http://www.dds.org.rs/DDS_skup_2016/13-04-2016-knjiga%20apstrakata.pdf
- Galjak, M. (2018). East-west demographic divide in the EU: A regional overview. *Stanovništvo*, 56(2), 1–21.
<https://doi.org/10.2298/STNV181003004G>
- Gauthier, A. H., Cabaço, S. L. F., & Emery, T. (2018). Generations and Gender Survey study profile. *Longitudinal and Life Course Studies*, 9(4), 456–465.
<https://doi.org/10.14301/llcs.v9i4.500>
- Macura, M. (2002). *Executive summary: The Generations and Gender Programme: A Study of the Dynamics of Families and Family Relationships*. Retrieved from UNECE website:
https://www.unece.org/fileadmin/DAM/pau/_docs/ggp/2003/GGP_2003_IWG002_BgDocProgrExecSumm.pdf
- Régnier-Loilier, A. (2014). Incohérence du nombre d'enfants déclarés entre les vagues de l'enquête française Generations and Gender Survey. *Population*, 69(2), 167.
<https://doi.org/10.3917/popu.1402.0167>
- Régnier-Loilier, A. (2018). Are the Generations and Gender Surveys Well Suited for Studying Same-Sex Couples? *European Journal of Population*, 34(4), 567–578.
<https://doi.org/10.1007/s10680-017-9440-6>
- Ruckdeschel, K., Sauer, L., & Naderi, R. (2016). Reliability of retrospective event histories within the German Generations and Gender Survey: The role of interviewer and survey design factors. *Demographic Research*, 34, 321–358.
<https://doi.org/10.4054/DemRes.2016.34.11>
- Simard, M., & Franklin, S. (2005). Sample Design Guidelines. In *UNECE/UNFPA, Generations and Gender Programme: Survey Instruments* (pp. 5–14). New York and Geneva: United Nations.
- Vikat, A., Spéder, Z., Beets, G., Billari, F., Bühler, C., Désesquelles, A., Fokkema, T., Hoem, J. M., MacDonald, A., Neyer, G., Pailhe, A., Pinnelli, A., & Solaz, A. (2007). Generations and Gender Survey (GGS): Towards a Better Understanding of Relationships and Processes in the Life Course. *Demographic Research*, 17, 389–440.
<https://doi.org/10.4054/DemRes.2007.17.14>

Marko Galjak

PRIKAZI

SHORT REVIEWS

Evropsko društveno istraživanje i Srbija

European Social Survey and Serbia

Evropsko društveno istraživanje (*European Social Survey*, u daljem tekstu: ESS) je istraživanje anketnog tipa na tlu velikog broja evropskih zemalja. Osnovano je kao odgovor na prilično slabu dostupnost međunarodnih podataka, prvenstveno po pitanju stavova i vrednosnih orijentacija. Već sedamnaest godina se bavi ispitivanjem društvenih, političkih, ekonomskih, demografskih i drugih promena na kontinentu. Prvi ciklus anketnog istraživanja sproveden je 2002. godine u preko dvadeset zemalja i od tad se podaci prikupljaju na svake dve godine, tako da su do sada su prikupljeni u devet ciklusa. Intervjui licem u lice sprovode se u domovima ispitanika svaki put na novoodabranim uzorcima, u koje spadaju osobe starosti petnaest i više godina i koje žive u datoj zemlji.

Počevši od osnivanja, u ESS je učestvovalo skoro 40 evropskih zemalja. Celokupni proces pripreme i realizacije istraživanja je, iz ciklusa u ciklus, zasnovan na veoma strogim

kriterijumima vezanih za kvalitet prikupljenih podataka (u pogledu dizajniranja uzorka, testiranja pitanja, evidentiranja događaja, prevođenja i povećanja stope odziva ispitanika). Usled toga, ovo istraživanje je vremenom postalo najpouzdaniji izvor informacija o širokom spektru društvenih promena na našem kontinentu.

Upitnici u okviru svakog ciklusa istraživanja pokrivaju niz tema o ključnim pitanjima sa kojima se suočavaju savremena evropska društva. Oni se sastoje od osnovnog modula tj. osnovnog niza pitanja na koja se odgovara u okviru svakog ciklusa i rotirajućih modula, koji variraju od ciklusa do ciklusa. U osnovni modul spadaju pitanja koja ispituju socio-demografske osobine ispitanika, vrednosne orijentacije, poverenje u druge ljude i institucije, zadovoljstvo životom, socijalni kapital, okolnosti domaćinstava, radne uslove, materijalni standard, društvenu isključenost, političke stavove i angažman, religioznost,

praćenje medija itd. Sa druge strane, u okviru rotirajućih modula do sada su postavljena pitanja o učešću građana, socijalnoj pomoći, migracijama, diskriminaciji prema starima, kvalitetu zdravlja i zdravstvenih sistema, ekonomskoj moralnosti, pravdi, demokratiji, klimatskim promenama i energetskej održivosti, afektivnom blagostanju itd.

Dobijeni podaci od ogromne su koristi akademskoj zajednici. Naučnicima, ali i kreatorima politika kao i drugim zainteresovanim stranama omogućuje se da prate veliki broj društvenih promena u Evropi na međunarodnom nivou i kroz vreme. Ovo je naročito važno imajući u vidu probleme sa kojima se danas suočavaju evropska društva, poput klimatskih promena, rastućih nejednakosti, migracija, promena porodičnih i partnerskih odnosa, reforme socijalne zaštite, opadanja političkog poverenja itd.

Preko 420.000 intervjuua licem u lice je izvršeno od prvog ciklusa istraživanja. Trenutno preko 100.000 registrovanih korisnika podatke mogu da statistički analiziraju *online* ili pomoću programa kao što su SAS, SPSS ili STATA. Podaci su u celosti dostupni za besplatno preuzimanje, svaki put dve godine nakon realizacije istraživanja. Danas hiljade akademskih publikacija navode ESS kao referencu, a usled širokog sadržaja upitnika, visokih standarda kvaliteta, vremenske gustine sprovođenja istraživanja, otvorenog pristupa i prilično usavršenih *online* alata, taj broj nastavlja da raste.

Srbija u poslednjem, devetom ciklusu po prvi put ima učešće u ovom istraživanju. Terenski rad na prikup-

ljanju podataka je nedavno okončan, što je brže nego u slučaju najvećeg broja drugih zemalja. Nacionalni tim Srbije čini konzorcijum u koji spadaju MPNTR, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (koji je i nosilac istraživanja), Institut društvenih nauka, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fakultet političkih nauka u Beogradu, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Filozofski fakultet u Nišu i Republički zavod za statistiku. Tim je u potpunosti zadovoljio sve stroge kriterijume vezane za prikupljanje podataka. Tokom tromesečnog perioda, 150 angažovanih anketara obavilo je preko 2000 anketiranja u 148 opština u zemlji. Ovdašnji teren je karakterisala visoka stopa odziva ispitanika, i to oko 70% tokom čitavog trajanja istraživanja. Takođe je bitno napomenuti da je od poslednjeg, devetog ciklusa istraživanja, pravilo da se anketiranja u svim državama učesnicama sprovode koristeći CAPI metod.

Dva rotirajuća modula ispitivana u okviru ovog ciklusa istraživanja su životni tok, sa jedne, i pravda i pravičnost, sa druge strane. Prvi (već ispitivan u okviru trećeg ciklusa) istražuje percepcije životnog toka, planiranje života, kao i stavove u vezi sa tim kada bi određeni životni događaji trebalo da se odigraju. Drugi ispituje stavove o političkoj proceduralnoj pravdi, pravičnosti prihoda, pravičnosti obrazovnih i radnih mogućnosti, pravičnosti raspodele resursa, normativnim principima, društvenom zatvaranju, i konačno, verovanje u pravedan svet.

Naučnoj zajednici i drugim zainteresovanim akterima će tako biti omogućena analiza veoma kvalitetnih podataka o velikom broju društvenih fenomena u Srbiji, i to uporedivih sa drugim evropskim zemljama (u koje spadaju i Crna Gora, Hrvatska, Mađarska, Bugarska, Slovenija i Albanija). Podaci su trenutno u fazi anonimizacije, i oktobra ove godine će u potpunosti biti dostupni javnosti. Još jedna veoma bitna i ohrabrujuća činjenica je da se nacionalni tim ne zaustavlja na ovom koraku, već uveliko

radi na uključanju Srbije i u naredni, deseti ciklus istraživanja. Ukoliko bi naša zemlja i dalje učestvovala u ESS, domeni pokriveni istraživanjem će u slučaju same Srbije moći da se prate kroz vreme, a ne samo kros-sekcionalno.

Linkovi:

<https://www.europeansocialsurvey.org>

<http://www.esswellbeingmatters.org>

<https://ess.rs>

Vladimir Mentus

AUTORI U OVOJ SVESCI

- BEŠIĆ, dr Miloš
Vanredni profesor. Fakultet političkih nauka,
Univerzitet u Beogradu, Beograd (Srbija),
besicmilos@gmail.com
- GALJAK, msr Marko
Istraživač saradnik. Centar za demografska
istraživanja, Institut društvenih nauka, Beograd
(Srbija), galjak@gmail.com
- IVANIĆ, dr Valentina
Naučni saradnik. Cultural Due Diligence
Institute, Novi Sad (Srbija),
valentina.ivanic@sbb.rs
- LUKIĆ TANOVIĆ, dr Mariana
Docent. Katedra za geografiju, Filozofski
fakultet Pale, Univerzitet u Istočnom Sarajevu,
Sarajevo (Bosna i Hercegovina),
mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba
- MAJIĆ, mr Aleksandar
Viši asistent. Prirodno-matematički fakultet,
Univerzitet u Banjaluci, Banjaluka (Bosna i
Hercegovina),
aleksandar.majic@pmf.unibl.org
- MARINKOVIĆ, dr Draško
Redovni profesor. Prirodno-matematički
fakultet, Univerzitet u Banjaluci, Banjaluka
(Bosna i Hercegovina),
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org
- MATKOVIĆ, dr Gordana
Redovni profesor. FEFA fakultet – program
Ekonomija, Metropolitenski Univerzitet, Beograd
(Srbija), gordana.matkovic@fefa.edu.rs
- MENTUS, dr Vladimir
Naučni saradnik. Centar za sociološka i
antropološka istraživanja, Institut društvenih
nauka, Beograd (Srbija), vmentus@idn.org.rs
- RIAZANOVA, dr Svetlana
Vodeći istraživač. Federalni istraživački centar
Ruske akademije nauka, Perm (Rusija), svet-
ryazanova@yandex.ru

AUTHORS FOR THIS ISSUE

- BEŠIĆ, dr Miloš Associate Professor. Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, Belgrade (Serbia), besicmilos@gmail.com
- GALJAK, msr Marko Research Assistant. Demographic Research Centre, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia), galjak@gmail.com
- IVANIĆ, dr Valentina Research Associate. Cultural Due Diligence Institute, Novi Sad (Serbia), valentina.ivanic@sbb.rs
- LUKIĆ TANOVIĆ, dr Mariana Assistant Professor. Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo, Sarajevo (Bosnia and Herzegovina), mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba
- MAJIĆ, mr Aleksandar Senior Assistant. Faculty of Science, University of Banjaluka, Banjaluka (Bosnia and Herzegovina), aleksandar.majic@pmf.unibl.org
- MARINKOVIĆ, dr Draško Full Professor. Faculty of Science, University of Banjaluka, Banjaluka (Bosnia and Herzegovina), drasko.marinkovic@pmf.unibl.org
- MATKOVIĆ, dr Gordana Full Professor. FEFA Faculty – Economics Program, Metropolitan University, Belgrade (Serbia), gordana.matkovic@fefa.edu.rs
- MENTUS, dr Vladimir Research Associate. Centre for Sociological Research and Anthropological Research, Institute of Social Sciences, Belgrade (Serbia), vmentus@idn.org.rs
- RIAZANOVA, dr Svetlana Leading researcher. Perm Federal Research Center of Ural Division of Russian Academy of Sciences, Perm (Russia), svet-ryazanova@yandex.ru

UPUTSTVO ZA AUTORE

Uslovi za predaju rukopisa

Podnošenje rukopisa vrši se isključivo elektronski na sledećoj internet adresi:
<http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV/about/submissions>

Kao deo postupka prijave priloga, autori su dužni potvrditi skladnost priloga koji prijavljuju sa svim sledećim stavkama. Autorima koji se ne pridržavaju ovih smernica prijave mogu biti vraćene.

- ✓ Tekst je napisan na engleskom ili latiničnom pismu srpskog jezika (uključujući sve književne varijante nekadašnjeg srpsko-hrvatskog), ima jednostruki prored, koristi font Times New Roman veličine 11, koristi kurziv umesto podvlačenja (izuzev URL adresa), dok su ilustracije, tabele i prilozi smešteni unutar teksta na odgovarajućim mestima, a ne na kraju.
  - ✓ Gde god je moguće URL-ovi / DOI brojevi referenci su priloženi.
  - ✓ Rad koji prilažem nije ranije objavljivani, niti se nalazi u procesu razmatranja u drugom časopisu (ili je objašnjenje obezbeđeno u komentarima uredniku).
  - ✓ Fajl koji prilažem je u formatu docx ili doc.
  - ✓ Tekst se pridržava stilskih i bibliografskih uslova navedenih u Uputstvu za autore.
  - ✓ Grafički prilozi, kartogrami i ilustracije dostavljenu su i kao zasebni fajlovi (minimum 300dpi).
  - ✓ Informacije o autorima navedene su jedino na naslovnoj strani rukopisa.
  - ✓ Predavanjem rukopisa redakciji časopisa Stanovništvo autori se obavezuju na poštovanje obaveza autora navedenih u Uređivačkoj politici.
-

Podnošenje rukopisa – smernice za autore

- Prilikom podnošenja rukopisa, autori garantuju da rukopis predstavlja njihov originalan doprinos, da nije već objavljen, da se ne razmatra za objavljivanje kod drugog izdavača ili u okviru neke druge publikacije, da je objavljivanje odobreno od strane svih koautora, ukoliko ih ima, kao i, prećutno ili eksplicitno, od strane nadležnih tela u ustanovi u kojoj je izvršeno istraživanje.
- Autori snose svu odgovornost za sadržaj podnesenih rukopisa, kao i validnost eksperimentalnih rezultata, i moraju da pribave dozvolu za objavljivanje podataka od svih strana uključenih u istraživanje.
- Autori koji žele da u rad uključe slike ili delove teksta koji su već negde objavljeni dužni su da za to pribave saglasnost nosilaca autorskih prava i da prilikom podnošenja rada dostave dokaze da je takva saglasnost data. Materijal za koji takvi dokazi nisu dostavljeni smatraće se originalnim delom autora.
- Autori garantuju da su kao autori navedena samo ona lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa, odnosno da su sva lica koja su značajno doprinela sadržaju rukopisa navedena kao autori.
- Nakon prijema, rukopisi prolaze kroz preliminarnu proveru u redakciji kako bi se proverilo da li ispunjavaju osnovne kriterijume i standarde. Pored toga, proverava se da li su rad ili njegovi delovi plagirani.
- Samo oni rukopisi koji su u skladu sa datim uputstvima biće poslani na recenziju. U suprotnom, rukopis se neće dalje razmatrati, o čemu se autori obaveštavaju.

UPUTSTVO ZA PRIPREMU RUKOPISA

- Autori su dužni da se pridržavaju uputstva za pripremu radova. Rukopisi u kojima ova uputstva nisu poštovana biće odbijeni bez recenzije.
- Za obradu teksta treba koristiti program Microsoft Word (2007 i noviji). Rukopise treba slati u jednom od sledećih formata: doc, docx.
- **Da biste lakše pripremili svoj rukopis, preuzmite sa sajta Word-ov predložak u dotx ili dot formatu, koji sadrži već definisane stilove i autorske smernice.**
- U slučaju da niste preuzeli predložak, možete ručno formatirati tekst koristeći sledeće smernice:
  - Podešavanje stranice: visina 24cm; širina 17cm; margine: vrh 2,54cm; dno 2cm; levo i desno po 2,2cm.
  - Font celog rukopisa treba da bude Times New Roman. Veličina slova u glavnom tekstu je 11pt, jednostruki prored uz obostrano poravnanje. Gde god je podesno, treba koristiti podebljanje, kurziv, supskripte, superskripte, kao i pogodnosti tekst procesora za prikazivanje jednačina.
  - Dozvoljena su dva nivoa podnaslova: prvi – 12pt, velika slova, podebljano, levo poravnanje; drugi – 11pt, podebljano, levo poravnanje.
  - Fusnote se nalaze na dnu stranice (veličina slova 9pt) i obeležavaju se sukcesivno arapskim brojevima. Reference citirane u tekstu nikako ne navoditi u fusnotama, već u spisku referenci.
- Prilikom prvog uvođenja skraćenice ili akronima, obavezno u zagradi navesti pun naziv. U rukopisima na srpskom jeziku, imena stranih autora se pišu transkribovano, dok se u zagradi navodi njihov originalni oblik. U radovima na engleskom jeziku, britanska i američka varijanta pravopisa se tretiraju ravnopravno.
- **Članak može imati najviše do 8.000 reči**, što uključuje sažetak, ali ne i spisak literature i opširniji rezime. U izuzetnim slučajevima, redakcija može odobriti i duže radove. Ostali prilozi mogu biti dužine do 2.500 reči. U određivanju dužine teksta, grafički prilozi (tabele, grafikoni, kartogrami i sl.) se računaju kao 400 reči (cela strana) odnosno 200 reči (pola strane).
- Stil pisanja i jezička kompetencija mogu biti kratko komentarisani u procesu recenziranja; sitnije propuste koriguje lektor; međutim, članci koji obiluju slovničkim i gramatičkim greškama ne mogu se prihvatiti za objavljivanje. **Koristiti rodno neutralan jezik.**
- **Preporučujemo da članke dostavljate na engleskom jeziku**, jer su takvi radovi vidljiviji i imaju veće šanse da budu citirani. Neophodno je da kvalitet engleskog bude na visokom nivou, jer redakcija vrši samo korekturu teksta.

Članak treba da bude strukturiran na sledeći način: naslov, sažetak, ključne reči, glavni tekst (uvod, metodi, rezultati, diskusija i zaključak), izrazi zahvalnosti, spisak referenci, tabele, tabela i ilustracija (ako postoje) i opširniji rezime.

Informacije o autorima i izrazi zahvalnosti mogu biti navedeni jedino na naslovnoj strani. Svi autori rukopisa treba da navedu svoje puno ime i prezime, kao i punu afilijaciju i nastavnu/istraživačku poziciju na naslovnoj strani rukopisa. Ukoliko postoje, potrebno je navesti i ORCID brojeve autora, a poželjno je uključiti i naloge na društvenim medijima (Facebook, Twitter ili LinkedIn). Jedan autor mora da bude identifikovan kao autor za korespondenciju, pri čemu će njegova adresa e-pošte biti prikazana u štampanoj i online verziji članka. Ukoliko je nakon prihvatanja Vašeg podneska došlo do promene prvobitno navedene afilijacije, imajte na umu da ona ne može biti promenjena u konačnoj verziji članka.

Naslov opisuje članak i/ili glavne odnose između varijabli; treba da bude jasan sam po sebi i ne preterano dugačak (do 10 reči). Ako je moguće, treba izbegavati upotrebu skraćenica u naslovu.

Sažetak daje kratak i jasan rezime članka (od 150 do 250 reči; 10pt), odražavajući osnovnu strukturu rada (predmet i cilj, metodi, rezultati i zaključak), uz upotrebu termina koji se često koriste za indeksiranje i pretragu u referentnim periodičnim publikacijama i bazama podataka. U sažetku ne treba navoditi reference. Sažetak treba da bude napisan na istom jeziku na kojem je napisan tekst članka.

Ključne reči (pojmovi, geografske lokacije, rezultati; 10pt) navode se u posebnom redu ispod sažetka i moraju biti relevantne za temu i sadržaj rada. Dobar izbor ključnih reči preduslov je za ispravno indeksiranje rada u referentnim periodičnim publikacijama i bazama podataka. Navesti **pet ključnih reči** odnosno deskriptora na jeziku rada.

Tekst članka bi trebalo da ima sledeću strukturu odeljaka: *uvod, metodi, rezultati, diskusija i zaključak* (ne nužno pod ovim nazivima). U zavisnosti od sadržaja i kategorije članka, moguće je izostaviti neke od odeljaka. Na primer, kod preglednog članka, moguće je izostaviti odeljke o metodima i rezultatima, dok naučna kritika ili polemika može uključiti samo odeljke o motivima rada, konkretnim istraživačkim problemima i diskusiju.

- **Uvod** opisuje istraživački problem, sumira relevantna prethodna istraživanja u logičkom i kritičkom maniru, vodi čitaoca ka glavnom istraživačkom pitanju članka; jasno formuliše predmet i cilj istraživanja, kao i postojeće nalaze i teorije koje prikazano istraživanje testira ili pokušava da nadogradi.
- Odeljak o **metodu (metodima)** treba da pokaže kojim postupcima se postiže cilj naveden u članku; jasno opisuje empirijski plan istraživanja, uzorački postupak, korišćene podatke, mere, instrumente i postupke (novi metodi bi trebalo da budu opisani detaljnije); može početi hipotezom; može biti podeljen u odgovarajuće pododeljke.
- **Rezultati:** Obrada podataka i statistička analiza treba da budu jasno izložene (naročito u slučaju novih ili retko korišćenih postupaka); odeljak, takođe, može biti podeljen u prikladne pododeljke. Rezultate treba prikazati u logičkom nizu; pored numeričkog prikaza statističke analize, autori treba da uključe i narativno objašnjenje nalaza, dok interpretaciju treba ostaviti za diskusiju.
- **Diskusija** sadrži interpretaciju dobijenih rezultata, koja treba da bude u kontekstu modela, teorija i nalaza prikazanih u uvodu; ovaj odeljak, opcionalno, može biti podeljen u pododeljke sa konciznim podnaslovima. Treba jasno specificovati koja su od ranijih istraživanja podržana, osporena ili unapređena nalazima prikazanim u radu, a zatim, ako je moguće, ponuditi nove modele ili okvire za ostvarene nalaze; dati samo logičke tvrdnje na osnovu prikazanih nalaza. Treba izbegavati pretpavanje ovog odeljka preteranim citiranjem i dugačkim reinterpretacijama literature, već se fokusirati na svoje nalaze. Treba izbegavati zaključke za koje nije obezbeđeno dovoljno istraživačkih podataka. Izuzetno, odeljci o rezultatima i diskusiji mogu se kombinovati u jednom zajedničkom pod nazivom *Rezultati i diskusija*.
- **Zaključak** mora biti u zasebnom odeljku, koji bi trebalo da iskaže kako je prikazano istraživanje unapredilo postojeće naučno znanje; trebalo bi da pruži opšti, kratak i prikladan rezime, najviše do dve strane, predstavljenih nalaza. Zaključak ne sme da bude puko ponavljanje delova sažetka. Diskusija zajedno sa zaključkom može obuhvatiti i do 30% članka, ali u svakom slučaju ova dva odeljka zajedno ne bi trebalo da budu kraća od uvoda.

Reference se navode na jeziku i pismu na kom su objavljene (veličina slova 9pt.). Spisak referenci treba da sadrži samo radove koji su citirani u tekstu. Navedene jedinice treba da budu poredane po abecednom redu, bez numeracije, i da uključuju imena svih autora bez obzira na njihov broj. Poželjno je da većina referenci bude novijeg datuma, demonstrirajući aktuelni naučni značaj prikazanog istraživanja. U slučaju navođenja više radova istog

autora, najpre se navodi najranije objavljeno delo. Autori bi trebalo da ograniče broj citiranih referencij tako što će se pozivati samo na najrelevantnije radove. *Kadgod je to moguće, na kraju reference navesti DOI broj ili, ako ga nema, URL adresu publikacije. Stanovništvo koristi APA stil za uređivanje spiska referencij.*

• **Primeri za navođenje različitih vrsta radova:**

➤ **Monografije, knjige:**

Alho, J. M., & Spencer, B. D. (2005). *Statistical Demography and Forecasting*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/0-387-28392-7>

➤ **Monografije, knjige sa više izdanja:**

Breznik, D. (1988). *Demografija: analiza, metodi i modeli* (3. izd.). Beograd: Naučna knjiga.

➤ **Delovi monografija ili zbornika radova:**

Rašević, M. (2015). Fertilitet ženskog stanovništva. U V. Nikitović (ur.), *Populacija Srbije početkom 21. veka* (str. 74–95). Beograd: Republički zavod za statistiku.

➤ **Delovi monografija ili zbornika radova pronađeni na internetu:**

Nikitović, V. (2018). The End of Demographic Transition in Kosovo: Does the Meaning of the Population Factor Change? In D. Proroković (Ed.), *Kosovo: Sui Generis or Precedent in International Relations* (pp. 299-320). https://www.diplomacy.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/11/2018_Kosovo_Dusan_Prorokovic.pdf

➤ **Članci iz časopisa:**

Lutz, W., Sanderson, W., & Scherbov, S. (2001). The end of world population growth. *Nature*, 412(6846), 543–545. DOI: 10.1038/35087589

➤ **Radovi sa konferencija ili poster prezentacije:**

Rašević, M. (2006). *Abortion problem in Serbia*. Paper presented to EPC 2006 "Population Challenges in Ageing Societies", Liverpool, UK, June 21-24. <http://epc2006.princeton.edu/papers/60355> (accessed 25 June 2007).

➤ **Istraživački izveštaji, radni dokumenti:**

Dudel, C., & Schmied, J. (2019). Pension adequacy standards: an empirical estimation strategy and results for the United States and Germany. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR Working Paper WP-2019-003). <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2019-003.pdf> (accessed 25 Jan 2019).

➤ **Doktorske disertacije pronađene u bazama:**

English, L. S. (2014). *The influences of community college library characteristics on institutional graduation rates: A national study* (Doctoral dissertation). Retrieved from American Doctoral Dissertations (37CDD15DF659E63F).

➤ **Sadržaj internet stranica:**

RZS (2018). Vitalni događaji – podaci od 2011. godine. Baza podataka. Beograd: Republički zavod za statistiku (RZS). <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/18030102?languageCode=sr-Latn> (pristupljeno 25. decembra 2018)

➤ **Novinski članci iz štampanih izdanja:**

Frost, L. (2006, September 14). First passengers ride monster jet. *The Salt Lake Tribune*, p. A2.

➤ **Novinski članci pronađeni na internetu:**

Cohen, P.N. (2013, November 23). How can we jump-start the struggle for gender equality? *New York Times*, SR9.

https://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/11/23/how-can-we-jump-start-the-struggle-for-gender-equality/?_r=0.

- **Citiranje referenci u okviru teksta** podrazumeva navođenje prezimena autora i godine objavljivanja reference:
  - Direktan citat: Lee (1998);
  - Indirektan citat: (Rašević 2009; Stanić i Matković 2017).
  - Doslovno citiranje: „Sporost postsocijalističke transformacije srpskog društva učinila je ekonomsku depresiju i visoku stopu nezaposlenosti dugotrajnim fenomenima“ (Petrović 2011: 64).
  - U slučaju četiri ili više autora: (Alkema i dr. 2011); (Petrović i dr. 2017).
  - U slučaju citiranja dva ili više radova istog autora: (McDonald 2002, 2006).
  - U slučaju više od jedne reference istog autora u istoj godini: (Raftery i dr. 2012a, 2012b).

Tabele ne treba da prelaze dimenzije jedne stranice i ne treba da budu preopterećene pomoćnim linijama; slova i brojevi unutar tabela treba da budu veličine 9pt. Tabele treba da imaju jasne, samoobjašnjavajuće naslove. Treba da budu obeležene arapskim brojevima po redosledu kojim se pojavljuju u tekstu. Uredništvo treba da ima potpunu kontrolu nad tabelama, odnosno da može klikom unutar tabele da uređuje fontove reči napisanih u tabelama kako bi se zadovoljio stil časopisa i ispravile pravopisne greške. *Sve tabele moraju biti uključene u sam tekst rukopisa.*

Grafikoni, kartogrami, slike, crteži i druge ilustracije treba da budu dostavljeni i kao posebne datoteke dobrog kvaliteta (format JPEG ili TIFF, min 300dpi). Autori bi trebalo da dostave svoje grafikone/kartograme/ilustracije u boji za elektronsku verziju članka. Ipak, treba imati u vidu da je štampano izdanje časopisa crno-belo. Sve ilustracije treba da budu označene kao „Grafikon“ i numerisane arapskim brojevima po redosledu kojim se pojavljuju u tekstu.

Podatke i/ili proračune korišćene za kreiranje grafikona i tabela, takođe, treba dostaviti kao posebne datoteke (bez obzira što nisu sastavni deo rukopisa). Npr. ukoliko su grafikoni napravljeni u MS Excel-u, pobrinuti se da dozvoljavaju pristup izvornim podacima na osnovu kojih su kreirani.

Naslovi tabela stoje iznad, a **grafičkih priloga** ispod njih (veličina slova je 10pt) i centrirani su. Legende tabela i **grafičkih priloga** se nalaze ispod njih, i treba da sadrže izvore podataka, a eventualne napomene u novom redu ispod izvora (veličina slova 8pt, levo ravnanje). Upućivanje na tabele i **grafičke priloge** u samom tekstu mora biti u skladu sa numeracijom (npr. u tabeli 1), a ne sa pozicijom priloga u tekstu (npr. u gore navedenoj tabeli). Konačna pozicija tabela i **grafičkih priloga** u tekstu može biti drugačija od izvorne zbog postizanja što boljeg preloma članka. Uredništvo neće objaviti sve priloge ako proceni da ih ima previše, kao ni one lošeg kvaliteta. **Ukoliko je članak na srpskom, obavezno treba da sadrži i engleske verzije svih tabela i grafičkih priloga, i to na kraju rukopisa – nakon engleskog rezimea.**

Molimo vas nemojte:

- dostavljati **grafičke priloge** optimizovane za korišćenje na ekranu (npr. GIF, BMP, Pict, WPG); oni obično imaju nisku rezoluciju i mali raspon boja;
- dostavljati **grafičke priloge** koji imaju rezolucije niže od 300dpi;
- dostavljati **ilustracije** nesrazmerno velikih dimenzija spram formata rukopisa.

Opširniji rezime treba da bude napisan u skladu sa strukturom rada (2.000-3.000 znakova bez razmaka) *na engleskom (za radove na srpskom) ili na srpskom jeziku (za radove na engleskom)*; treba da se nalazi nakon spiska referenci odnosno eventualnog spiska tabela i/ili grafičkih priloga. U posebnom redu ispod rezimea, navesti ključne reči na jeziku rezimea tako da predstavljaju odgovarajući prevod ključnih reči navedenih na početku rukopisa, odnosno ispod sažetka.

PRIKAZI knjiga, časopisa i drugih radova iz oblasti nauke o stanovništvu na početku treba da sadrže potpune bibliografske podatke prikazanog dela (ime i prezime autora dela, naslov, naziv izdavača, sedište izdavača, godinu izdanja, ukupan broj strana).

OSVRTI, takođe, na početku treba da sadrže sve relevantne informacije o naučnom skupu, konferenciji, publikaciji ili akciji na koju se odnose.

Imena autora osvrta odnosno prikaza navode se na kraju rada. Format i tip slova u prikazima i osvrtima treba da bude identičan onom u člancima.

SUBMISSION GUIDELINES

Submission Preparation Checklist

Manuscripts should be exclusively submitted at the following web address:

<http://idn.org.rs/ojs3/stanovnistvo/index.php/STNV/about/submissions>

As part of the submission process, authors are required to check off their submission's compliance with all of the following items, and submissions may be returned to authors that do not adhere to these guidelines.

- ✓ The submission has not been previously published, nor is it before another journal for consideration (or an explanation has been provided in Comments to the Editor).
  - ✓ The submission file is docx or doc.
  - ✓ Where available, URLs for the references have been provided.
  - ✓ The text is single-spaced; uses a 11-point font; employs italics, rather than underlining (except with URL addresses); and all illustrations, figures, and tables are placed within the text at the appropriate points, rather than at the end.
  - ✓ Only the cover page of the manuscript includes author details.
  - ✓ The text adheres to the stylistic and bibliographic requirements outlined in the Author Guidelines.
  - ✓ Figures, cartograms, pictures, drawings, and other illustrations are also submitted as separate files of high resolution (JPEG or TIFF, min 300dpi).
  - ✓ By submitting a manuscript, the authors agree to abide by the *Stanovništvo*'s Editorial Policies.
-

Manuscript Submission

- By submitting a manuscript authors warrant that their contribution to the Journal is their original work, that it has not been published before, that it is not under consideration for publication elsewhere, and that its publication has been approved by all co-authors, if any, and tacitly or explicitly by the responsible authorities at the institution where the work was carried out.
- Authors are exclusively responsible for the contents of their submissions, the validity of the experimental results and must make sure that they have permission from all involved parties to make the data public.
- Authors wishing to include figures or text passages that have already been published elsewhere are required to obtain permission from the copyright holder(s) and to include evidence that such permission has been granted when submitting their papers. Any material received without such evidence will be assumed to originate from the authors.
- Authors must make sure that all only contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors and, conversely, that all contributors who have significantly contributed to the submission are listed as authors.
- Manuscripts are being pre-evaluated at the Editorial Office to check whether they meet the basic publishing requirements and quality standards. They are also screened for plagiarism.
- Authors will be notified by email upon receiving their submission. Only those contributions which conform to the following instructions can be accepted for peer-review. Otherwise, the manuscripts shall be returned to the authors with observations, comments and annotations.

MANUSCRIPT PREPARATION

- Authors must follow the instructions for authors strictly, failing which the manuscripts would be rejected without review.
- The manuscript should be written in Microsoft Word (2007 and above) in .doc or .docx format. The text formatting should be as simple as possible.
- At the website, you can download the Word template either in [dotx](#) or [dot](#) to easily prepare your manuscript. It contains predefined styles and author guidelines as well.
- In case you did not download the template, you can format the text manually using the following guidelines:
  - The page layout should be the following: height 24cm, width 17cm; margins: top 2.54cm; bottom 2cm; left and right 2.2cm.
  - The manuscript should be written in Times New Roman, 11pt, single spaced, justified. Using of italic, superscript, and subscript is encouraged as well as facilities of equation editors embedded in text processors.
  - The two levels of subheadings are allowed: Title 1 – 12pt, upper case, left alignment; Title 2 – 11pt, bold, left alignment.
  - Footnotes are numbered consecutively in Arabic numerals (9pt). References quoted in the text should not be included in the footnotes, but in the reference list.
- **The manuscript can be up to 8,000 words** long not including a list of references and an extended summary. In specific cases, the Editorial Board could accept longer papers. In determining the length of the text, tables and illustrations (figures, cartograms, etc.) are counted as 400 words (whole page) or 200 words (half page).
- The writing style and language competencies could be briefly commented upon in the process of peer review; the journal proofreader corrects minor glitches. However, manuscripts full of spelling and grammatical errors cannot be accepted for publication. *Authors should use a gender-neutral language.*

The manuscript should be divided into the following ordered sections: **cover page, title, abstract, keywords, the text of the manuscript** (introduction, methodology, results, discussion, and conclusion), **references, list of tables and illustrations** (if any), and **extended summary**. Figures should be submitted as separate files as well.

Author details and acknowledgements can only be found on the cover page. All authors of a manuscript should include their full name, affiliation and academic/research position on the cover page of the manuscript. Where available, please also include ORCID and social media handles (Facebook, Twitter or LinkedIn). One author will need to be identified as the corresponding author, with her/his email address normally displayed in the article PDF and the online article. Please note that no changes to affiliation can be made after your paper is accepted.

Title describes manuscript and/or the main relations among variables; it should be clear, not too long but explanatory (no more than 10 words). Abbreviations should be avoided in the title if possible.

Abstract should be between 150 and 250 words long (10pt), concisely reflecting the structure of the manuscript (background, objective and aims, methods, results, conclusions and comments), so that its original text can be used in referential periodicals and data-bases. Do not include citations in the Abstract. Abstract should be provided in the same language as the manuscript.

Keywords (concepts, locations, results) are listed in a separate line (10pt) at the end of the abstract. Keywords should be relevant to the topic and content of the paper. An accurate list of keywords will ensure correct indexing of the paper in referential periodicals and databases. There should be five keywords provided in the same language as the manuscript.

The text of the manuscript should have the following sections: *introduction, methods, results, discussion, and conclusions* (not necessarily under these names). Depending on the type of the manuscript, it is possible to omit some of the sections. For example, in a review article, it is possible to omit sections on methods and results, while scientific criticism or polemics may include only sections on the motives of work, specific research problems and discussion.

- **The introduction** should provide, in logic and critical manner, a clear, concise and informative overview of selected recent literature relevant to the topic of the manuscript, a description of the problem addressed in the manuscript and the aim of the work.
- **Methods** section should demonstrate the procedures used to achieve the objectives stated in the manuscript; clearly describes the empirical research plan, the sampling procedure, data series, instruments, and procedures (the novel methods and procedures should be described in more detail); can start with hypothesis; can be divided into appropriate subsections.
- **Results** section should present clearly and concisely the researchers' findings; can be divided into subsections, each with a concise subheading, as appropriate. Data processing and statistical analysis should be clearly explained (especially in case of new or rarely used procedures). Results should be presented in a logical sequence; in addition to the numerical expression of statistical analysis, the authors should include a narrative explanation of the findings, while the interpretation should be left for the discussion.
- **Discussion** section should provide an interpretation of the results, which should be in the context of models, theories, and findings presented in the introduction. This section can optionally be divided into appropriate subsections, each with a concise subheading. It should clearly specify which of the earlier studies were supported, opposed or promoted by the findings presented in the manuscript, and then, if possible, offer new models or frameworks for the findings; only logical arguments should be provided. Authors are urged to avoid overloading this section with excessive citations and lengthy reinterpretations of related literature and are urged to focus on their findings. Authors should avoid conclusions for which they have not provided sufficient research data. Exceptionally, the Results and Discussion of the manuscript can be combined in a single section labeled *Results and Discussion*.
- **Conclusion** should provide a general, brief and appropriate summary of the presented findings not longer than two pages. This section must not merely repeat parts of the abstract. The Discussion along with the Conclusion may cover up to 30% of the article, but in any case, the two sections together should not be shorter than the Introduction.

References shall be cited in the language in which they were published (9pt font). The list of References shall only include papers that are cited in the text. Place them in alphabetical order, and do not number them. Include all names of authors. Most of the references should be published recently, thus demonstrating current scientific importance of the presented research. In case of citing more than one reference of the same author, the most recent work is listed first. If an article is submitted to a journal and publicly available as a pre-print, the pre-print may be cited. Authors should limit the number of cited references by referring to the most relevant papers. Whenever possible, indicate at the end of the reference the DOI or, if it is not available, the URL of the publication. *Stanovništvo* uses the APA style for the list of references.

• **Examples of different types of references:**

- **Monographs, Books:**
Alho, J. M., & Spencer, B. D. (2005). *Statistical Demography and Forecasting*. New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/0-387-28392-7>
- **Monographs, Books with More Editions:**
Todaro, M. P., & Smith, C.S. (2012). *Economic Development* (11th ed.). Boston: Mass Addison-Wesley.
- **Chapters in Edited Books/Monographs or Collection of Papers in Print:**
De Abreu, B.S. (2001). The role of media literacy education within social networking and the library. In D. E. Agosto & J. Abbas (Eds.), *Teens, libraries, and social networking* (pp. 39-48). Santa Barbara, CA: ABC-CLIO.
- **Chapters in Edited Books/Monographs or Collection of Papers found Online:**
Nikitović, V. (2018). The End of Demographic Transition in Kosovo: Does the Meaning of the Population Factor Change? In D. Proroković (Ed.), *Kosovo: Sui Generis or Precedent in International Relations* (pp. 299-320). https://www.diplomacy.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2018/11/2018_Kosovo_Dusan_Prorokovic.pdf
- **Journal Articles:**
Lutz, W., Sanderson, W., & Scherbov, S. (2001). The end of world population growth. *Nature*, 412(6846), 543–545. <https://doi.org/10.1038/35087589>
- **Conference paper or poster presentation:**
Rašević, M. (2006). *Abortion problem in Serbia*. Paper presented at EPC 2006 “Population Challenge sin Ageing Societies”, Liverpool, UK, June 21-24. <http://epc2006.princeton.edu/papers/60355> (accessed 25 June 2007).
- **Research Reports, Working Papers:**
Dudel, C., & Schmied, J. (2019). Pension adequacy standards: an empirical estimation strategy and results for the United States and Germany. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research (MPIDR Working Paper WP-2019-003). <https://www.demogr.mpg.de/papers/working/wp-2019-003.pdf> (accessed 25 Jan 2019).
- **Doctoral Dissertation found on a Database:**
English, L. S. (2014). *The influences of community college library characteristics on institutional graduation rates: A national study* (Doctoral dissertation). Retrieved from American Doctoral Dissertations (37CDD15DF659E63F).
- **Website Content:**
SORS (2018). Vital Events - Data from 2011. Statistical Database. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia (SORS). <http://data.stat.gov.rs/Home/Result/18030102?languageCode=en-US> (accessed 25 December 2018).
- **Newspaper Articles in Print:**
Frost, L. (2006, September 14). First passengers ride monster jet. *The Salt Lake Tribune*, p. A2.
- **Newspaper Articles found Online:**
Cohen, P.N. (2013, November 23). How can we jump-start the struggle for gender equality? *New York Times*, SR9. https://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/11/23/how-can-we-jump-start-the-struggle-for-gender-equality/?_r=0

- **Reference citations within the text** should include the author's surname and the year of a publication as follows:
  - A direct citation of a reference: Lee (1998);
  - An indirect citation of a reference: (Rašević 2009; Stanić and Matković 2017).
  - References following direct quotations: “The conclusion is that improvements in education, rather than fertility declines, are the main driver of subsequent economic growth”. (Lutz 2014: 530).
  - In case of four or more authors: (Alkema et al. 2011).
  - When two or more papers by the same author are cited together: (McDonald 2002, 2006).
  - With more than one reference to an author in the same year: (Raftery et al. 2012a, 2012b).

Tables should not exceed one page and should not be overloaded with auxiliary lines; 9pt font should be used for letters and numbers presented in tables. Tables should have a clear, self-explanatory title. Tables should be numbered consecutively in Arabic numerals in the order in which they are referred to in the text. Editorial staff need to have full control over the tables, that is, to be able to click inside the tables to edit the font of the words written inside the tables to match the journal style and correct the spelling. *All tables should be incorporated in the text of the manuscript.*

Figures, cartograms, pictures, drawings, and other illustrations should be submitted as separate files of high resolution (JPEG or TIFF, min 300dpi). Authors are encouraged to submit color versions of their figures/cartograms/illustrations for the electronic issue. Yet, it should be born in mind that the printed issue is black and white. All illustrations should be labeled as “Figure” and numbered consecutively in Arabic numerals in the order in which they are referred to in the text.

The data and/or calculation used for producing graphical charts and tables should be separately submitted as well. For example, if charts/figures were generated in MS Excel, the access to the original data used for their producing should be allowed.

The title of a table should be placed above the table, and *the title of a figure* below the figure (10pt font, centred). The table/figure legends should provide information on the applied statistical procedures. The legend of a table/figure including data source(s) should be placed beneath the table/figure while notes, if exist, should follow in the next line (8pt font, left justified). Referencing to the figures/tables in the text of the manuscript should follow the numbering of the graphs/tables (for example, in Table 1) instead of the position in the text (for example, in the above table).

Please do not:

- Supply files that are optimized for screen use (e.g., GIF, BMP, PICT, WPG); these typically have a low number of pixels and limited set of colors;
- Supply files that are too low in resolution (below 300dpi);
- Submit graphics that are disproportionately large for the content.

Extended summary in English should follow the structure of the manuscript but it must be longer (2,000-3,000 characters without spaces), representing a short version of the paper; it should be placed after the list of references or a list of tables and figures (if exists). Editorial staff will translate the extended summary and keywords into Serbian upon the acceptance of the paper.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
314
STANOVNIŠTVO / glavni urednik
Vladimir Nikitović. – God. 1, br. 1 (1963)

Beograd (Kraljice Natalije 45): Institut
društvenih nauka. Centar za demografska
istraživanja: Društvo demografa Srbije,
1963 – (Beograd: Tehnološko-metalurški
fakultet). – 24 cm

Dva puta godišnje
ISSN 0038-982X = Stanovništvo
COBISS.SR-ID 27636487

